Раїса Мовчан

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

6 клас

ББК 83.34УКР.я721
М74

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України
від 28.04.2006 р. № 341)

Методичний апарат, консультування *В. А. Мовчана*,
вчителя-методиста спеціалізованої школи № 239 м. Києва

Рецензенти:

Таран О. І., доцент Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка;
Ковальчук О. Г., заслужений учитель України, вчитель-методист Жидичинської загальноосвітньої школи Ківерцівського району Волинської області

Мовчан Р.В.
М74 Українська література: Підруч. для 6 кл. загальноосвіт. навч. закл. – К.: Генеза, 2006. – 240 с.: іл.
ISBN 966-504-493-1

Цей підручник втілює авторську концепцію викладання української літератури в 5–12 класах сучасної загальноосвітньої школи. Продовжує науково-методичні та структурні особливості підручника для 5-го класу.

Він так само є підручником-діалогом, підручником для навчання, розвитку, зацікавлення українською літературою як мистецтвом слова. Через навідні запитання та орієнтуючу коротку розповідь автор звертається до шестикласника як до уявного співрозмовника, наштовхує його на самостійний шлях пізнання, осмислення та відбору необхідної інформації, на власне естетичне відкриття під час ознайомлення з художнім текстом.

ББК 83.34УКР.я721

© Мовчан Р.В., 2006
© Видавництво «Генеза»,
художнє оформлення, 2006

ISBN 966-504-493-1

Любий друже!

Ось ми й зустрілися з тобою знову. Наша розмова про мистецтво слова – українську літературу – продовжується. А слово, як ти вже знаєш, – це не лише засіб спілкування, носій інформації, це ще й джерело думок, емоцій, почуттів, духовного світу людини, а також і народу. Тому книжка, як скарбниця цього багатства, в житті кожного може зіграти дуже важливу роль.

Цей підручник – книжка особлива, бо ти її читатимеш не лише самостійно, а й з учителем, однокласниками, своїми рідними. Вона навчить тебе читати осмислено, розуміти художній твір як мистецтво, створене уявою, фантазією, думкою письменника; навчить розрізняти добро і зло, красиве й потворне не лише в художніх текстах, а й у реальному житті.

Ти вчитимешся «розшифровувати» найважливіший елемент будь-якого мистецтва – *художній образ*. А він має багато значень, які не завжди зрозумілі з першого погляду. Тобі допоможуть рубрики «Пригадай», «Подумаймо разом», «Ключик розуміння», «Запам'ятай», серії окремих запитань і завдань, у яких знайдеш підказку для власних міркувань і відкриттів, коли читатимеш художні тексти. А читати у підручнику – значить і навчатися. Частіше прислухайся і до свого серця, бо воно реагує на мистецтво найчутливіше. Однак іноді корисно прислухатися й до чужих думок, зіставляючи зі своїми. Їх у вигляді крилатих висловів подано чимало. У них також є підказка для тебе, запрошення до розмови, до роздумів про літературу, життя і про себе.

Усі художні твори в підручнику розглядаються в межах кількох основних тематичних розділів. Про письменників, цікаві факти, епізоди з їхнього життя дізнаєшся із біографічних довідок, рубрик «Ключик розуміння», «Чи знаєш ти, що...». Зачином до серйозної розмови є «Вступ». У першому розділі «Загадкова, прекрасна і славна давнина України» дізнаєшся про наших пращурів: як вони жили, працювали, за що боролися, у що вірили, що відчували; тут можна поміркувати, що таке краса і справжній патріотизм, як пов'язане наше сьогодення з минулим і майбутнім. Розділ «Я і світ» привідкриє тобі найбільше диво – людину, якою вона є і якою може бути, на що спроможна у своїх стосунках зі світом. Зваж, що уривки з повістей у розділі «Пригоди і романтика» – не лише розважальні, інтригуючі, вони також наштовхують на глибші роздуми про себе і про довколишній світ. Гумористичні твори читатимеш наприкінці навчального року, коли вже матимеш достатній багаж для власного погляду на мистецтво.

Не забувай про додатки – «Словник юного літературознавця», «Твоя мала енциклопедія», а також про посторінкові пояснення рідковживаних, діалектних слів. Значення багатьох із них легко розкриваються й запам'ятовуються в контексті. Все це допоможе тобі збагатити своє мовлення.

«Завдання додому» – для творчих людей або тих, які хочуть такими стати, тому їх варто виконувати самому, лише іноді – з рідними, звертаючись до енциклопедій, Інтернету.

Цей підручник, як і попередній, має вірного супутника – книжку для домашнього читання «Допитливому читачеві», яка доповнить і поглибить твої знання, розширить твоє сприймання української літератури.

Раїса Мовчан

ВСТУП

Книги – морська глибина:
Хто в них пірне аж до дна,
Той, хоч і труду мав досить,
Дивнії перли виносить.

І. Франко

Подумаймо разом

Чому Іван Франко порівнює книжку з морською глибиною? Як ти розумієш вираз «пірнути аж до дна»? Чи всі можуть це зробити? Що письменник називає перлами? Чи треба їх діставати аж із дна, адже у мережі Інтернет можна знайти багато всього цікавого і корисного? Чи може комп'ютер повністю замінити книжки? А звідки потрапляє інформація в його пам'ять? Чи можна навчити людину користуватися комп'ютером, якщо вона не вміє читати і писати?

Яку роль відіграє книжка в житті людини? А у твоєму?

«Книга є альфою та омегою будь-якого знання, початком кожної науки» **(С. Цвейг).**

«Люди перестають думати, коли перестають читати» **(Д. Дідро).**

«Життя – коротке, мистецтво – вічне» **(Латинське прислів'я).**

Пригадай!

Хто такий Ярослав Мудрий? Що ти знаєш про нього? З яких джерел можна про це довідатись? А з яких художніх творів, що вивчалися у 5-му класі?

Подумаймо разом

Чи довелося тобі бувати на території Софійського собору в Києві? Там є пам'ятна стела на відзнаку заснування Ярославом Мудрим першої в Київській Русі бібліотеки. Її створив скульптор І. Кавалерідзе в 1969 р. Як ти міркуєш, навіщо вона?

З ЛІТОПИСУ «ПОВІСТЬ МИНУЛИХ ЛІТ»

Любив Ярослав книги, читав їх часто і вдень, і вночі. І зібрав скорописців багато, і перекладали вони з грецького на слов'янське письмо. Написали вони книг велику силу, ними повчаються віруючі люди і тішаться плодами глибокої мудрості. Начебто один хтось зорав землю, а другий посіяв, а інші жнуть і споживають багату поживу, – так і тут: батько всього цього Володимир, він землю зорав і розпушив її, тобто просвітив християнством. А син же його Ярослав засіяв книжними словами, а ми тепер пожинаємо, приємлемо[1] серцем книжну науку.

Велика-бо користь від навчання книжного. Книги – мов ріки, які напоюють собою увесь світ; це джерело мудрості, в книгах – бездонна глибина; ми ними втішаємося в печалі, вони – узда[2] для тіла й душі. У книгах – світило мудрості, а про мудрість сказано: люблячих мене люблю, а хто дошукується мене – знайде благодать. І якщо старанно по-

---

[1] *Приємлити* – приймати.

[2] *Узда́ (вузде́чка)* – ремені для управління конем. Тут вжито образно.

шукати в книгах мудрості, то знайдеш велику втіху і користь для своєї душі. Бо той, хто часто читає книги, той веде бесіду з Богом і наймудрішими мужами.

Ярослав же, як ми вже сказали, любив книги, багато їх написав і поклав їх у церкві Святої Софії, яку сам збудував. Оздобив її золотом, сріблом і посудинами церковними, і возносять у ній урочисті співи в призначену годину.

(*Переказ В. Близнеця*)

«Пташка красна своїм пір'ям, а людина – своїм знанням» (Українське прислів'я).

«Прочитати десять тисяч книжок – усе одно, що зробити подорож за десять тисяч верст» (Китайське прислів'я).

Т. Колечко. Початок. 2000 р.

Ключик розуміння

У Київській Русі були лише рукописні книги. Їх переписували або перекладали зі слов'яно-візантійських взірців, які привозив князь Ярослав Мудрий із Греції та Болгарії. При бібліотеці у Софійському соборі він утримував переписувачів та перекладачів. Оригінальними рукописними книгами були літописи. При їх створенні використовували спеціальне горіхове чорнило. Художники (рисівники) оздоблювали їх сторінковими сюжетними малюнками-мініатюрами, декоративними заставками, орнаментами, буквицями (художньо оформленими початковими літерами). Зазвичай творці книг були ченцями при монастирях (Києво-Печерському, Видубицькому та ін.) або митрополичих домах. На сьогодні збереглося дуже мало давньоукраїнських рукописних книг. Серед них – Остромирове Євангеліє (1056–1057), «Ізборник Святослава» (1073) та ін. Літопис «Повість минулих літ» (кінець XI – початок XII ст.) зберігся до нашого часу в пізніших списках.

Із бібліотеки Ярослава Мудрого до наших часів дійшла лише одна книга – Реймське Євангеліє, яку вивезла до Франції його дочка Анна. Під час вінчання в Реймському соборі вона поклала книгу на вівтар. Відтоді впродовж багатьох віків французькі королі присягалися на ній. Ця книга збереглася у зміненому вигляді: до першої частини (XI ст.) додано рукопис XIV ст. Хто й коли це зробив – невідомо.

Із середини XVI ст. в Україні було започатковане книгодрукування, однак рукописна книга продовжувала жити. Особливого розвитку вона досягла в XVI–XVII ст. Одну з таких книг – «Лѣствицю» (XVII ст.) Св. Іоанна Ліствичника – можна побачити в Національному музеї літератури України (м. Київ).

Пригадай!

Про що «Повість минулих літ»? Що ти знаєш про одного з її авторів?

Ключик розуміння

Нестора Літописця справедливо називають письменником і першим істориком Київської Русі. Він ретельно, у хронологічній послідовності записував найважливіші історичні події. Однак помістив у «Повісті минулих літ» багато образних оповідей, у яких висловив свої думки, враження, ставлення до всього, про що писав. Тому цей літопис можна назвати не лише історичною, а й художньою пам'яткою давнини.

Чи знаєш ти, що...

У Ближніх печерах Києво-Печерської лаври нещодавно знайдено останки Нестора Літописця, яким 900 літ. На основі вивчення черепа і кістяка Нестора створено його графічний портрет. Було встановлено, що він прожив 60–65 років, мав зріст 163–164 см, був худорлявим і дещо сутулуватим.

Подумаймо разом

Чи любив Нестор незалежність суджень? Чи він був сміливим і чесним?

Хто такі письменники? Це професія чи особливе, творче заняття людини? Чи можна «вивчитися на письменника»? Як ти уявляєш його працю? Йому обов'язково бути учасником описуваних подій чи він може їх лише уявляти, придумувати? Які риси характеру треба мати, щоб написати художній твір? Наприклад, сучасний письменник Валерій Шевчук не любить мандрувати, уникає всіляких зібрань, хоча уважно вивчає людей. Часто прототипами його героїв є знайомі, родичі та друзі. Він багато читає, досліджує стародруки. А Григір Тютюнник, чиє оповідання «Дивак» ти вивчав у 5-му класі, мав звичку ретельно записувати почуті цікаві життєві історії, вислови, рідкісні слова. Коли працював над черговим оповіданням, обов'язково читав його перед слухачами, спостерігаючи за їхньою реакцією. Отож виходить, що кожен митець працює по-своєму і має власний «секрет творчості».

***«Створити художній твір – значить у чомусь вичерпати себе»* (Григір Тютюнник).**

Як ти розумієш цей вислів? Деякі письменники називають власні книжки своїми дітьми, вкладаючи в них свою духовну енергію, емоції, почуття, думки – наче батьки в дітей. Однак створення книжки, яку ти бачиш у бібліотеці чи книгарні, потребує праці багатьох людей у видавництві та друкарні.

Чи знаєш ти, що...

«Апостол», надрукований І. Федоровичем. 1574 р.

Найдавніші слов'янські стародруки з'явилися 1491 р. у м. Кракові (Польща). Найдавніша книга, що надрукована в 1574 р. на території України і збереглася, – «Апостол» (видана у Львові Іваном Федоровичем).

Найбільша монастирська книгозбірня містилася в Києво-Печерській лаврі. Під час пожежі в 1718 р. стародавні видання загинули. Найбільша ж бібліотека була в Києво-Могилянській академії, заснована її ректором, великим книголюбом Петром Могилою. Вона містила понад 12 тисяч книг. Пожежі на Подолі у 1780 і 1811 рр. знищили й цю книгозбірню.

Отже, видана книжка – наче дитина, що виросла і залишила батьків, рідний дім. Вона стає самостійною. Як ти міркуєш, що означає вислів «життя книги»? Чи живе вона, якщо нею ніхто не цікавиться? Яка роль читача у житті книги?

Ти вже знаєш про великий інтерес Івана Франка до книжок. Його сучасники згадували, що, коли письменника запитували, де бере час на читання, він відповідав: «Добре, що деякі книжки мають свій запах: тільки піднесеш їх до носа, одразу чуєш, що це за зілля. Я часто не читаю, а нюхаю». Це, звичайно, жарт. Франко мав на увазі вибіркове читання, вміння розрізнити хороша книжка чи погана,

підібрати найпотрібнішу. А як ти вибираєш книжки? Чи є в тебе найулюбленіші? Які саме й чому? Як ти читаєш – швидко, повільно чи любиш смакувати кожне слово, думати над ним? Чи дофантазовуєш щось про життя героїв, уявляєш себе на їхньому місці? Це і є життя книжки. А читач – важливий його учасник, як і автор.

«Дім, у якому немає книг, нагадує тіло без душі» **(Цицерон).**

«Найкорисніші ті книги, які змушують читача доповнювати» **(Вольтер).**

Чи знаєш ти, що...

Переписувачі стародавніх українських книг дуже шанували їхніх «чита́льників». Після традиційних присвят подавали передмови, звернені до них, і зміст, а наприкінці – алфавітний покажчик, реєстр помилок і вибачення за них. Для зацікавлення читача книги ілюстрували орнаментами, малюнками, які називалися рити́нами...

У давнину вважалося великим гріхом не повернути власнику книгу. Тому в бібліотеках Західної Європи «найцінніші книги приковувалися до своїх місць ланцюгами». Українські ж друкарі застерігали: «Хто хотів би цю книгу віддалити з цього місця, той буде мати справу перед Божим судом»; «Хай ця книга перебуває в цій церкві вічно, а хто її візьме, той буде проклятий...» У той час це було ефективним.

У XVI–XVII ст. Україна відзначалася високим рівнем освіти. Було відкрито багато братських шкіл, у яких викладалося рідною мовою; працювало 20 друкарень, що видавали різноманітні книжки. Арабський учений і мандрівник Павло Алепський після відвідання України в 1652 р. зазначав, що «по всій землі козаків» усі вміють читати і писати, є віруючими людьми, дуже дбають про освіту і виховання молоді.

Серед вищих навчальних закладів тогочасної Європи найбільше славилися наші Острозька та Києво-Могилянська академії.

Початок нищення української освіти і культури покладено указом російського царя Петра I у 1721 р., за яким заборонялося книгодрукування українською мовою.

У 1763 р. цариця Катерина II заборонила викладання українською мовою в Києво-Могилянській академії, а в 1817 р. її було закрито.

Перевіряємо себе і міркуємо

1. Як давно книжка увійшла в життя українців? 2. Що тобі відомо про перших творців книг? 3. За що київського князя Ярослава називали Мудрим? 4. Як створювалися книги у давні часи і тепер? Що змінилося? 5. Чи наші предки були високоосвіченими?

Аргументуємо свою думку

1. Яку роль відіграють книжки в інформаційному просторі (поряд із радіо, телебаченням, пресою, кіно, відео, Інтернетом)? 2. А яке місце у ньому художньої літератури? Вона потрібна сучасній людині? 3. Легка чи важка праця письменника? 4. Чи хотілося б тобі ним стати?

Завдання додому

1. Підбери і вивчи прислів'я та приказки про книжку, знання. 2. Довідайся, як нині друкуються книжки. Люди яких професій над ними працюють? 3. Поміркуй, чи багато читають українці.

Радимо прочитати: ***М. Слабошпицький.*** **«З голосу нашої Кліо»;** ***О. Іваненко.*** **«Друкар книжок небачених»; відвідати: Державний музей книги і друкарства України; Національний музей літератури України (м. Київ).**

ЗАГАДКОВА, ПРЕКРАСНА І СЛАВНА ДАВНИНА УКРАЇНИ

Я – з колишнього Дикого поля,
Перевитого піснею й житом,
Де коли й ночувала сваволя,
То на ранок прощалась із світом;

Де під ясними зорями в росах
Виростають землі оборонці
Та чорнозем, і люди, й колосся
Набираються сили від сонця.

У мого степового розволля
Честь – найперше, не шати й клейноди...
Я – з колишнього Дикого поля,
Де раби не водилися зроду.

В. Бровченко

КАЛЕНДАРНО-ОБРЯДОВІ ПІСНІ

Люблю слова ще повнодзвонні,
як мед, пахучі та п'янкі,
слова, що в глибині бездонній
пролежали глухі віки...

М. Драй-Хмара

Пригадай!

Що таке фольклор? Назви види усної народної творчості. Які українські народні пісні ти пам'ятаєш? Чи співають їх у тебе вдома?

«Покажіть мені народ, у якого було б більше пісень. Наша Україна дзвенить піснями» **(М. Гоголь).**

«Де співають, там охоче лишайся жити, – лихі люди не мають пісень» **(Ф. Шиллер).**

Подумаймо разом

Який же наш народ? Що можемо довідатися про життя далеких пращурів з казок, легенд, загадок, прислів'їв та приказок? Крім цих видів усної народної творчості, українці створили дуже багато пісень, чого не зробив жодний народ світу. На сьогодні їх записано близько 500 тисяч.

У давнину наші предки вірили у всепереможну силу Сонця, добра і справедливості. Вони вважали, що все правдиве – красиве. Зверни увагу на непереборний дух і оптимізм українських народних пісень. Диким полем колись називали степовий південь України, де знаходилася Запорозька Січ. Що ти знаєш про неї? Якими були запорозькі козаки? Що вони шанували найбільше? Чи любили співати? Той, хто цінує красу, мистецтво, пісню, не може бути лихим і агресивним. Наш народ – будівничий, миротворець. Чи ти погоджуєшся з такою думкою?

Малюнок В. Ковальчук

«Українська поезія найбагатша і найкрасивіша в Європі. Вона відзначається великими мистецькими вартостями і поетичним натхненням, влучністю вислову та має в собі щось зворушливе, величаве...» **(А. Люкшич, югославський учений).**

Ключик розуміння

Учені вважають, що перші зразки фольклору з'явилися задовго до виникнення писемної літератури. Під час календарних свят, обрядів і ритуалів (проводи на полонину, перша борозна, перший сніп, обжинки, Святвечір, колядування, «Зірка», «Коза», вертеп, Великдень, Купайла, Зелені свята та ін.), а також у різних забавах виникали **календарно-обрядові пісні**. Вони не мали одного конкретного автора. У цих піснях ідеться про звичаї того часу, коли вони виникали, традиції народу, його моральність, багатий духовний світ.

Нині вже неможливо відтворити ті перші оригінальні тексти, бо вони передавалися від покоління до покоління, іноді суттєво змінюючись, та все ж збереглися до

сьогодні у пам'яті народу, в різноманітних записах і фольклорних збірниках. Вважають, що пісня – це голос душі людини, найінтимніший вияв її мрій, прагнень, різноманітних почуттів.

Запам'ятай!

Народна пісня – один із видів усної колективної творчості.

Календарно-обрядові пісні – це ті, що виконуються під час календарних свят, обрядів. Вони поділяються на *пісні літнього циклу* (русальні, купальські, жниварські), *зимового циклу* (колядки, щедрівки), *весняного циклу* (веснянки, гаївки, гагілки).

Чи знаєш ти, що...

Як засвідчують згадки в літописах, давні українці (русичі) дуже любили пісні, музику, танці. При князівських дружинах організовували оркестри. У часи Київської Русі були поширеними такі інструменти, як арфа, лютня, кувиці (український різновид флейти), гуслі, сурма, бубни. Однак записувати і систематизувати пісні наші предки почали значно пізніше.

Перший збірник українських пісень був укладений невідомим поляком у другій половині XVII ст. Він містив понад 60 текстів. Найдавніший запис української народної пісні, що зберігся донині, належить чехові Яну Благославу і датується XVI ст. Як ти думаєш, про що це свідчить?

ПІСНІ ЛІТНЬОГО ЦИКЛУ

Моя праслов'янська душа молодіє,
Коли припливає Зелена неділя.
Як люд в надвечір'ї за лепехом[1] бродить,
Міцнішає віра в безсмертя народу.
В Зелену неділю і з моря, і з суші
Казки прилітають, наповнюють душу.
Крізь тисячолітні глибини розлуки
Мій пращур міцні простяга мені руки.

М. Адаменко

Русальні пісні

Пригадай!

Хто такі русалки? Які твори про них ти знаєш?

Ключик розуміння

Улітку давні українці відзначали чимало обрядових свят: Радуниця (Проводи), Вулиця, день Св. Юрія, Симонове зело, Зелені свята, свято Івана Купайла та ін.

Зокрема, русальні пісні виконували під час Зелених свят (Трійці). Наші предки вірили в існування русалок або мавок, які жили в лісах, водоймищах, на полях. Вони нібито з'являються у Зелений четвер, заманюють перехожих і можуть залоскотати їх до смерті. Тому в цей час не можна купатися і працювати в полі. Якщо

[1] *Лепеха́ (ле́пех, аї́р)* – трав'яниста рослина з мечеподібними листками.

вшанувати русалок – вони будуть допомагати людині. Поширювався звичай вносити до хати зілля, що означало запросити до себе русалок і так задобрити їх. У перший день Трійці русалок «виводили із села», тобто проводили. Дівчата готували обід, заквітчували себе вінками і співали. Після цього вони кидали свої вінки в город – щоб був добрий урожай. Вважалося, що русалки просять у дівчат і жінок сорочки або намітки, тому ті повинні розвішати для них по деревах полотно.

У РЖІ[1], НА МЕЖІ, НА КРИВІЙ БЕРЕЗІ

У ржі, на межі, на кривій березі
Там сиділа русалка.
Просила русалка у дівочок сорочки:
– Ви, дівочки, подружки,
Да дайте мні сорочки,
Хоча худенькую, да аби біленькую,
Хоч не біленькую, да тоненькую!

ОЙ БІЖИТЬ, БІЖИТЬ МАЛА ДІВЧИНА

Ой біжить, біжить мала дівчина,
А за нею русалочка:
– Та послухай мене, красна панночко,
Загадаю тобі три загадочки.
Як угадаєш – до батька пущу,
Не вгадаєш – до себе візьму.
Ой що росте без кореня,
А що біжить без повода,
А що цвіте да без цвіту?
– Камінь росте без кореня,
Вода біжить без повода,
Папороть цвіте без цвіту.

Панночка загадочок не вгадала –
Русалочка панночку залоскотала.

Малюнок О. Курдюмової

ПРОВЕДУ Я РУСАЛОЧКИ ДО БОРУ

Проведу я русалочки до бору,
Сама вернуся додому!
Проводили русалочки, проводили,
Щоб до нас вже русалочки не ходили,
Да нашого житечка не ламали,
Да наших дівочок не лоскотали,
Бо наше житечко в колосочку,
А наші дівочки у віночку.

Працюємо з текстом

1. Прочитай уважно ці пісні. Про кого вони? **2.** Якими ти уявляєш русалок? **3.** Що треба зробити, щоб їх задобрити? Де і як про це розпові-

[1] *Ржа* – жито.

дається? 4. Знайди у піснях рядки, що починаються однаково. Що в них повторюється? Як ти вважаєш, на що це впливає?

Запам'ятай!

Повторення звуків, слів та словосполучень на початку віршових рядків називається єдинопочатком, або анафорою (від гр. – піднесення).

Купальські пісні

Чи була в тебе можливість побачити, як відбувається свято Івана Купайла? Що найбільше тобі запам'яталося і чому? Чи доводилося брати участь у ньому? В якій ролі? Як ти вважаєш, цікавіше спостерігати чи бути учасником цього яскравого дійства? Чому?

Ключик розуміння

В. Кравченко. Купальські відлуння
Які ознаки свята тут зображено?

Свято Івана Купайла прийшло до нас із часів язичництва. Купайло – міфологічний персонаж слов'ян, бог плодоносних сил природи, її могутності, достатку і врожаю, злагоди, любові та шлюбу. З приходом християнства воно поєдналося зі святом Івана Хрестителя. Свято Івана Купайла припадає на ніч із 6 на 7 липня. Вважається, що в цей день земля має найбільшу силу і віддає її цілющим травам, які треба збирати до схід сонця. Купальський обряд складається з кількох частин: плетіння вінків, запалювання вогнища, стрибання через нього, прикрашання вербового дерева (Марени), танець довколо нього, запалювання колеса і спалювання Купайла. Усе це супроводжується піснями, танцями, веселощами, ворожінням. Дівчата пускають вінки на воду й уважно дивляться, куди вони попливуть, – звідти прийде суджений. Треба всім купатися – це для здоров'я.

Через вогонь хлопці й дівчата перестрибують парами, взявшись за руки. Якщо вони не роз'єднаються, буде щасливе подружжя. Наші предки сприймали вогонь як живу істоту. Вони спостерігали, який він. Якщо малиновий – там будували храми, хати. Від зеленого треба тікати. Блакитний – забирає всі хвороби... Колись вірили в очищувальну силу вогню. Попіл із вогнища брали для посипання на подвір'ї та городі – для доброго врожаю.

КУПАЙЛО, КУПАЙЛО!

– Купайло, Купайло!
Де ти зимувало?
– Зимувало в лісі,
Ночувало в стрісі[1],
Зимувало в пір'ячку,
Літувало в зіллячку.

[1] ***Стрі́ха*** **– нижній край солом'яної покрівлі селянської хати.**

ЗАПЛЕТУ ВІНОЧОК

Заплету віночок,
Заплету шовковий
На щастя, на долю, } 2
На чорні брови.

Ой пущу віночок
На биструю воду
На щастя, на долю, } 2
На милого вроду.

Ой поплинь, віночку,
Прудко за водою
На щастя, на долю, } 2
Милому зо мною.

ОЙ ВІНКУ МІЙ, ВІНКУ

Ой вінку мій, вінку, хрещатий барвінку!
А я тебе плела вчора до вечора.
Виси, мій віночку, на злотім кілочку,
На злотім кілочку, шовковім шнурочку.
А матінка взяла, миленькому дала.
Якби-м була знала, ще б краще'го вбрала:
Злотом взолотила, м'ятою обвила.

Чи знаєш ти, що...

У народі й досі живе легенда, що в ніч на Івана Купайла зацвітає папороть. Її охороняють чорти, тому зірвати ту диво-квітку завжди непросто, хоча й варто спробувати. Для цього потрібно звечора знайти кущ папороті, розстелити біля нього скатертину, обвести ножем навколо себе і папороті. Чорт буде залякувати: насилатиме грім, блискавицю, дощ, кидатиме каміння, валитиме дерева. Однак нічого не треба боятися. Якщо ти все витримаєш, опівночі папороть зацвіте і квітка впаде на скатертину. Усе це потрібно заховати. Тоді тобі відкриються таємниці природи, ти одержиш чудодійну силу, зумієш почути голос трав, зрозуміти спів птахів. Так розповідає легенда. Цікаво, що думають про це біологи?

М. Церна. Таїна літньої ночі
Змалюй образно цвіт папороті.

Я розумію вас, звірята і рослини,
Я чую, як шумлять комети і зростають трави.
Антонич теж звіря сумне і кучеряве.

Б.-І. Антонич

Перевіряємо себе

1. Коли виконувалися купальські пісні? Назви обряди, характерні для цього свята. 2. З яких часів прийшло до нас свято Івана Купайла? Як ти думаєш, яке значення воно мало в житті давніх русичів? Із якої пісні цей рядок: «Ой пущу віночок на биструю воду»? Під час якого обряду вона виконувалася?

Працюємо з текстом

1. Знайди у цих піснях анафори. Яка їхня роль? 2. Вибери пісню, що тобі найбільше сподобалася. Поясни, яку частину святкового дійства вона супроводжує. Чим тобі запам'ятався саме цей обряд? 3. Знайди у текстах епітети, випиши їх. Чи траплялися тобі такі самі в інших піснях? Які якості вони визначають, підкреслюють?

Запам'ятай!

Епітети, які часто вживаються у художніх творах із певними словами і підкреслюють якісь сталі ознаки явищ, предметів, характеристики людей, називаються постійними.

Наприклад: ***хрещатий барвінок, швидка вода, красне сонечко.***

Жниварські пісні

Подумаймо разом

О. Отрощенко. Сяйво осені. 1999 р.

Що ти відчуваєш, коли успішно закінчуєш яку-небудь роботу? Пригадай, у який час відбуваються жнива. Чи доводилося тобі бачити, як збирають урожай? Наскільки важлива професія хлібороба? Вона приносить особливе задоволення? Як ти вважаєш, чому? Чи важка, на твою думку, праця хлібороба, навіть у наш час?

У давнину майже всі роботи, пов'язані із жнивами, супроводжувалися піснями. Чи легше людям так працювалося? Давні пам'ятки засвідчують: у перший день жнив на поле виходили до сходу сонця у святковому вбранні. Ще був звичай: жатву повинна розпочинати найкраща жниця. При цьому співали спеціальні пісні – **зажинкові**, у наступні дні – **жнивні**, а після закінчення збору врожаю – **обжинкові**. На полі обов'язково залишали кілька колосків – «Спасову бороду», з яких витрушували на землю зерно для доброго врожаю на наступний рік. Потім лягали на ниву і потягувалися, щоб земля повернула втрачену силу. Перший (зажинковий) або останній (обжинковий) сніп називали Дідухом.

Як ти вважаєш, чи залежало життя давніх русичів від урожаю? А наше життя як залежить від нього?

Чи знаєш ти, що...

Письменник Григір Тютюнник у голодні повоєнні роки під час навчання в училищі одержував 700 грамів хліба на день. 200 з'їдав під час обіду, а 500 ніс додому, щоб повечеряти разом зі своєю мамою. Так вони врятувалися. Усі його твори про українське село. Розповідають, коли він сідав їх писати, часто вдягав білу сорочку...

Як ти думаєш, праця письменника схожа на хліборобську? Якщо так, то чим?

«Хто співає, у того робота скоро минає».

«Де праця, там і пісня» **(Українські прислів'я).**

МАЯЛО ЖИТЕЧКО, МАЯЛО

Маяло житечко, маяло,
Як у полі стояло,
А тепер не буде маяти,
А буде в стодолі[1] лежати.
До межі, женчики, до межі,
Бо мої пиріжечки у діжі.
До краю, женчики, до краю,
То я вам пиріжечка покраю.
Котився віночок по полю,
Просився у женчиків додому:
– Возьміте мене, женчики, з собою
Та занесіть мене до господаря в стодолу,
Бо я вже в чистім полі набувся,
Буйного вітречку начувся,
Од ясного сонечка нагрівся,
А дрібного дощику напився;
Нехай же я у стодолі одпочину,
Поки вивезуть знову на ниву.

ТАМ У ПОЛІ КРИНИЧЕНЬКА

Там у полі криниченька,
Навколо пшениченька.
Там женчики жали,
Золоті серпи мали,
Срібнії юрочки[2],
Що в'язали снопочки.

Добрії були женці –
Дівчата й молодиці.
Дівчата – косаті,
А хлопці – вусаті,
Молодиці – білолиці.

Працюємо з текстом

1. На які групи можна поділити жниварські пісні? 2. Уважно вчитайся в них. Як ти вважаєш, на якому етапі роботи їх співали? 3. Знайди у піснях постійні епітети. Випиши їх і порівняй із тими, що використані в піснях літнього циклу. Які якості вони визначають? Чи тобі уже траплялися такі?

ПІСНІ ЗИМОВОГО ЦИКЛУ

Різдвяна ніч була така хороша...
Габою[3] білою прикрилася земля,
І сипалась, і сипалась пороша
На вже давно засніжені поля...

Щербатий місяць легко в хмарах плинув,
І Дух Народження над Всесвітом витав:

---

[1] *Стодо́ла (клу́ня)* – будівля для зберігання врожаю, для молотьби.
[2] *Юро́чки* – невеликі загострені палички для в'язання снопів.
[3] *Габа́* – те, що покриває; турецьке сукно білого кольору.

Він ліс, і поле, й сироту-ялину
В пелюшки срібні пильно загортав...

Такої ночі в полі сині тіні
Пронизують порошу тут і там...
Ця ніч цвіте лише на Україні,
Її краса відчутна тільки нам!

О. Кобець

Колядки та щедрівки

Пригадай!

Що ти знаєш про колядування або щедрування? Тобі доводилося коли-небудь бачити, як щедрують або колядують? Чи пощастило брати участь у цих дійствах? Згадай колядку про створення світу, яка вивчалася у 5-му класі.

Ключик розуміння

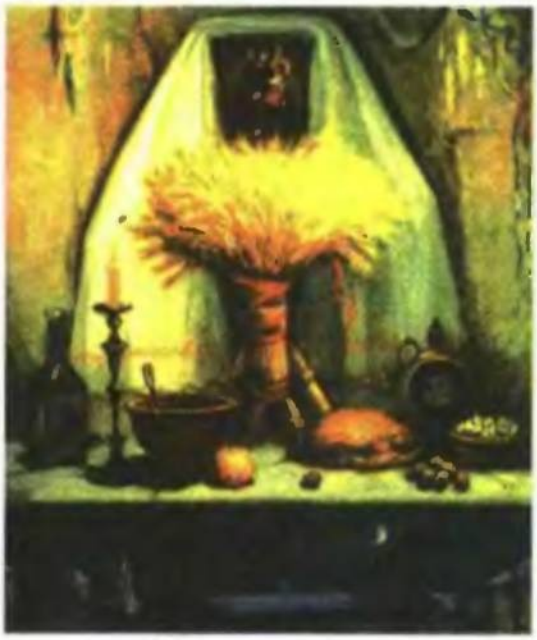

В. Колосов. Дідух. 1997 р.

Колядка про створення світу – дуже давня. Вона належить до язичницьких часів, коли прихід Нового року святкувався навесні, бо пов'язувався з початком весняних хліборобських робіт. Із новим (календарним) літочисленням (із 1700 року) колядки та щедрівки співають під час новорічних та Різдвяних свят – із 24 грудня по 18 січня.

Колядки – це переважно величальні пісні. Назва походить від слова «коляда», що означає і сам обряд, і різдвяну пісню, і винагороду за колядування. В язичництві Коляда – один із богів, що символізував початок Нового року.

У деяких місцевостях України колядують уже на Святвечір. В інших – на перший день Різдва, після богослужіння в церквах. До Святвечора готуються цілий день: прибирають, варять 12 пісних страв, миряться, повертаються додому, бо в цей вечір усі мають бути вдома. Як пише збирач фольклору і дослідник української обрядовості О. Воропай, «всією обстановою люди створюють у цей день образ багатства, щастя, миру і спокою у своєму домі», бо цей день знаменує народження Сина Божого.

Першими колядують діти з дозволу господарів. Якщо його одержують, то заходять до хати, іноді залишаються під вікнами і починають співати колядки. Насамкінець віншують (вшановують) господарів – бажають здоров'я і заможного життя, просять винагороди.

Щедрівки – це віршовані побажання своїм рідним, близьким, гостям. Їх виконують на Щедрий вечір (напередодні Нового року) і аж до Стрітення. Щедрівки містять язичницькі та християнські мотиви.

Колядки і щедрівки становлять зимовий цикл святкових пісень, є важливою частиною новорічно-різдвяного дійства, яке включає також **вертеп** (лялькова вистава на різдвяні теми), обряди **«Водіння кози»**, **«Меланка»**. **«Засівна»** виконується в перший день Нового року.

ОЙ ХТО, ХТО МИКОЛАЯ ЛЮБИТЬ

Ой хто, хто Миколая любить,
Ой хто, хто Миколаю служить, –
Тому, Святий Миколай,
На всякий час помагай,
Миколаю!

Ой глянь, глянь на Вкраїну рідну,
Ой глянь, глянь на змучену, бідну.
Ми тебе, всі люди, молим:
Проси в Бога ти їй долі,
Миколаю!

Ой проси долі для Вкраїни,
Ой нехай встане із руїни.
Доля й щастя най витає,
В славі й волі хай засяє,
Миколаю!

Малюнок В. Ковальчук

ЗАСІВНА

Сію, сію, посіваю,
З Новим роком вас вітаю!
Щоб родило на землі,
Щоб був хліб на столі.
Щоб водилися пернаті
І без чубка, і чубаті.
Щоб не знали ви біди,
Нехай прийдуть гаразди[1].
Щоб капуста головчата,
А петрушка корінчата,
Часник – як бик,
Цибуля – як зозуля,
Пшениця – як рукавиця.
Щоб була з дітей утіха,
А грошей – півтора міха[2].
Щоб ви міряли гроші мискою,
А дітей – колискою.
Щоб у кожній кутині[3]
Було по дитині.
Хай дасть нивка по сто кіп[4],
По сто тисяч один сніп.
Віншую вас Новим роком,
Новим роком, довгим віком,
Щоб ви дочекали відтепер за рік
До ста літ!

ДОБРИЙ ВЕЧІР

Добрий вечір тобі, пане господарю,
радуйся!
Ой радуйся, земле, Син Божий народився.

Застеляйте столи та все килимами,
радуйся!
Ой радуйся, земле, Син Божий народився.

---

[1] *Гаразди́* – достатки.
[2] *Міх* – мішок.
[3] *Кути́на* – куток хати.
[4] *Копа́* – стіжок із 60 снопів хліба.

Та кладіть калачі з ярої пшениці,
радуйся!
Ой радуйся, земле, Син Божий народився.

Бо прийдуть до тебе три празники в гості,
радуйся!
Ой радуйся, земле, Син Божий народився.

Ой перший же празник – та Різдво Христове,
радуйся!
Ой радуйся, земле, Син Божий народився.

А другий же празник – Василя Святого,
радуйся!
Ой радуйся, земле, Син Божий народився.

А третій же празник – Святе Водохреща,
радуйся!
Ой радуйся, земле, Син Божий народився.

А що перший празник зішле тобі втіху,
радуйся!
Ой радуйся, земле, Син Божий народився.

А що другий празник зішле тобі щастя,
радуйся!
Ой радуйся, земле, Син Божий народився.

А що третій празник зішле всім нам долю,
радуйся!
Ой радуйся, земле, Син Божий народився.

Подумаймо разом

Зверни увагу, до кого і якими словами звертаються колядники. Про які найголовніші Різдвяні свята (празники) йдеться далі? Що вони означають? Як ти вважаєш, з яким збігається «другий празник» – Св. Василя? Чи подобається тобі святкування Нового року? Що особливого ти чекаєш у цей день? Як готуються до нього у твоїй родині, школі? А як відзначають?

Прочитай цю колядку ще раз. Яку роль відіграє у ній повторення рядків? Чи передається цим найосновніша думка, який настрій створюється?

Запам'ятай!

Повторення групи слів, рядка або кількох віршових рядків у поетичному творі називається рефреном, або приспівом.

ЩЕДРИК, ЩЕДРИК, ЩЕДРІВОЧКА

Щедрик, щедрик, щедрівочка,
Прилетіла ластівочка.
Стала собі щебетати,

Працюємо з текстом

1. До кого звертаються в колядках і щедрівках? Що бажають господарям? Знайди підтвердження у текстах. 2. Чому пісні зимового циклу називаються величальними, піснями-побажаннями? Доведи. 3. Що можна довідатися про господарювання українців із цих пісень? 4. Пригадай, що називають порівнянням. Відшукай порівняння у піснях. Що ними підкреслюється? 5. Назви художні засоби у рядку: «Хай дасть нивка по сто кіп, по сто тисяч один сніп».

Завдання додому

1. Вивчи напам'ять три колядки і щедрівки. 2. Знайди в них відомі тобі художні засоби і поясни їхню роль.

ПІСНІ ВЕСНЯНОГО ЦИКЛУ

– Ой чого ти, жайворонку, рано з вирію вилітав?
Ще по горах сніженьки лежать,
по долинах криженьки стоять.
– А я тії сніженьки крильцями розмету,
А я тії криженьки ніжками потопчу.

Українська народна пісня

Веснянки

Подумаймо разом

Яка пора року тобі подобається найбільше і чому? Чим особлива весна? Що або хто її провіщає? Наші предки вірили, що птахи приносять її на крилах. Довідайся, які птахи прилітають із вирію найпершими. Згадай відомі тобі найперші весняні квіти. Колись давно в Україні в березні – першому місяці весни – випікали обрядове печиво у вигляді жайворонків. Діти ходили з ними по селу і закликали весну: «Весна, весна красна, прийди, весно, з радістю, з великою милістю!» Як ти думаєш, чому люди так люблять весну і завжди чекають на неї? Яке велике християнське свято припадає на весну? Що воно означає? Розпитай у старших. Чи нагадує прихід весни?

Ключик розуміння

Отже, весна – особлива пора для хліборобів. Із нею пов'язували всі найкращі надії – на пробудження матері-природи, воскресіння всього померлого і забутого, добрий урожай, на майбутній достаток, щасливе одруження. В Україні весну зустрічали радісно, урочисто – з обрядовими танцями, іграми і піснями, які називаються **веснянками**, **гаївками**, **гагілками**. Спочатку виконувався **обряд проводів зими** – щоб пришвидшити прихід весни (спалювали солом'яне опудало – символ зими), а потім – **обряд закликання весни**. На просторих вигонах збиралася молодь, танцювала, розважалася і співала веснянки. У них славили прихід весни, вшановували воскреслу природу, висловлювали сподівання на добрий урожай. У цих піснях весна завжди одухотворена, олюднена, як жива. Часто веснянки мають форму діалогу з весною. У них згадуються різні квіти, птахи. Вони супроводжувалися обрядовими танцями («Подоляночка», «Перепілочка», «Мак», «Кривий танець»). Танцювальні рухи в них нагадували різні елементи хліборобської праці.

«Весняний день рік годує». «Весна багата на квіти, а хліба в осені позичає» (Українські прислів'я).

ОЙ ВЕСНА, ВЕСНА – ДНЕМ КРАСНА

Ой весна, весна – днем красна,
Що ж ти, весно, принесла?
– Принесла я вам літечко,
Ще й рожевую квіточку,
Хай вродиться житечко,
Ще й озимая пшениця,
І усякая пашниця.

Весна красна,
Що ж ти нам принесла?
– Коробочку з веретенцями[1],
А скринечку з червінцями[2],
Старим дідам по кийочку,
Старим бабам по серпочку,
Малим дітям по яблучку,
А дівчатам по віночку,
А хлопчатам по батожку.

Ой весна, весна – днем красна,
Що ти нам, весно, принесла?
– Принесла я вам літечко,
Ще й запашненьке зіллячко,
А вам, дівчата, по вінку
З хрещатого барвінку,
А вам, парубки, по кийку –
Гоніте товар[3] на гірку,
А вам, бабусі, по ціпку –
Попід хатами ходити,
Малих діточок глядіти.

Ой весна, весна, ти красна,
Що ти, весно, нам принесла?
– Принесла я вам літечко,
Ще й запашненьке зіллячко,
Ще й зеленую травицю
І холодную водицю.
Принесла я вам ягнятко,
Ще й маленькеє телятко.

І. Сколоздра. Гаївки

Малюнок В. Ковальчук

[1] *Верете́нце* (*верете́но*) – ручне знаряддя для прядіння.
[2] *Черві́нець* – золота монета в Росії. Використовувалася з XVIII ст.
[3] *Това́р* – велика рогата худоба.

ОЙ КУВАЛА ЗОЗУЛЕНЬКА

Ой кувала зозуле́нька,
Сівши на лелії, –
Співай, співай, товаришко́,
Минає неділя.
Ой кувала зозуленька,
Сівши на барвінок, –
Співай, співай, товаришко,
Минув понеділок.
Ой кувала зозуленька
Та й кувала сорок, –
Співай, співай, товаришко,
Минає вівторок.
Ой кувала зозуленька,
Сіла на віконце, –
Співай, співай, товаришко,
Бо заходить сонце.
Співай, співай, товаришко,
Бо вже не буде́мо,
Та не знаєм, товаришко,
Чи нарік[1] діжде́мо.

А В КРИВОГО ТАНЦЯ

А в кривого танця
Та не виведем кінця!

Треба його та й виводити,
Лад йому та й знаходити.

Ой вулиця та й широкая,
Чого трава невисокая?

Бо парубки та й істоптали
Великими та й ножищами,
Великими та й ножищами,
Подертими постолищами[2]!

Ой вулиця та й вузенькая,
Чого трава зелененькая?

Бо дівоньки та й істоптали
Маленькими ноженьками,
Маленькими ноженьками,
Червоними та чобітками,
Червоними та чобітками,
Золотими та підківками.

Чи знаєш ти, що...

За українською міфологією, зозуля є жінкою, що перевтілилася в птаха. Цей образ означає провісницю весни й літа, символізує віщування віку людини (вперше почуте навесні зозулине «ку-ку!»). Якщо при цьому в кишені виявляться гроші – вони будуть у тебе цілий рік.

Традиція святкувати перше травня дуже давня. Києво-Могилянська академія саме у травні влаштовувала такі свята, які називалися рекреаціями. Зазвичай це

[1] *На́рік* – наступного року.
[2] *Постолú* – м'яке селянське взуття, яке прив'язували до ніг мотузками.

відбувалося на горі Щекавиці, саме там веселилися і розважалися усілякими іграми. До цього свята спеціально писали вірші, комедії, драми, трагедії, діалоги. Зберігся один із таких віршів «Ода на перший день травня 1761» вчителя поезії Гната Максимовича.

Повторюємо вивчене

1. Як давні українці зустрічали весну? Які пісні співали? 2. З якими уявленнями наших предків пов'язаний обряд «випікання жайворонків»? Хто його виконував? 3. Що таке метафора, строфа? Наведи приклади з веснянок. 4. Що таке портрет? Придумай словесний портрет гарної дівчини.

Працюємо з текстами

1. Вивчи напам'ять веснянку, що сподобалася тобі найбільше. 2. Що означає вислів: «Весна – днем красна»? 3. Знайди епітети, серед них визнач постійні. Яку картину весни вони створюють (веселу, сумну, темну, життєрадісну, яскраву...)? 4. Знайди у текстах пестливі слова. Поясни їхню роль. Що вони передають (рішучість, лагідність, ніжність, сум, надію...)? 5. Знайди антоніми в тексті пісні «А в кривого танця».

Творчі завдання

1. Підбери епітети і порівняння до слів «весна», «сонце», «вітер», «жайворонок», «трава», «барвінок». 2. Склади із ними речення так, щоб вийшло невелике оповідання про весну. 3. Як ти її уявляєш? Опиши весну. Що в цьому портреті потрібно підкреслити найбільше і як це можна зробити?

Радимо прочитати: народні легенди про птахів; *Л. Павленко.* Казки-легенди; *В. Шевчук.* «Чотири сестри»; **послухати:** опери «Русалка» *О. Даргомижського*; «Лісова пісня» *В. Кирейка*; колядки *К. Стеценка*; «Щедрик» *М. Леонтовича*; «Різдвяна ніч», музичні обробки веснянок *М. Лисенка*; **відвідати:** Музей народної архітектури і побуту (с. Пирогово під Києвом); Музей Івана Гончара; Музей українського народно-декоративного мистецтва; Меморіальний будинок-музей М. Лисенка (м. Київ).

Господаря викликати:
– Вийди, вийди, господарю,
Подивися на кошару.
Там овечки покотились,
А баранці народились.
А ягнички – клаповушки,
Скачуть собі кругом грушки.
А баранці – круторіжки,
Скачуть собі край доріжки.

Малюнок В. Ковальчук
(фрагмент)

Чи знаєш ти, що...

Українська народна пісня «Щедрик» в обробці Миколи Леонтовича є однією з найпопулярніших, яку виконують на Різдво у США. Вона звучить у щорічному шоу в «Radio-City» Нью-Йорка двічі на день упродовж півтора місяця, подивитися яке приїздять люди з різних куточків світу.

Наші пращури здавна берегли ліси. На Святвечір на покуті (а це найпочесніше місце в хаті, де ікони) вони ставили не ялинку, а Дідуха. Хоча в Західній Україні ялинку почали прикрашати тоді, коли і в усій Європі, тобто значно раніше, ніж російський цар Петро І запровадив її своїм указом у 1700 р.

НОВА РАДІСТЬ СТАЛА

Нова радість стала, яка не бувала:
Над вертепом звізда ясна світлом засіяла.

Де Христос родився, з Діви воплотився,
Як чоловік пеленами, убого повився.

Ангели співають, славу й честь звіщають,
На небесі і на землі мир проповідають.

Давид виграває, в гуслі ударяє,
Чудно, дивно і предивно Бога вихваляє.

І ми теж співаймо, Христа прославляймо,
Із Марії рожденного смиренно благаймо:

– Просим тебе, Царю, небесний Владарю,
Даруй літа щасливії сего дому господарю.

Даруй господарю, даруй господині,
Даруй літа щасливії нашій славній Україні.

Повторюємо вивчене, досліджуємо

1. Назви найважливіші й найулюбленіші зимові свята. **2.** Які пісні виконуються під час них? **3.** Хто такий Святий Миколай? Коли він приходить до дітей? Чи буває в тебе? **4.** Хто такі Давид, Марія, Ісус Христос? **5.** Що це за музичний інструмент – гуслі? **6.** Що таке вертеп? **7.** Довідайся про обряди «Меланка», «Водіння кози».

НАРОДНІ КОЛИСКОВІ ПІСНІ

Туману срібна велетенська птиця
Над лугом вибивається із сил...
Хлоп'я у сні гніздечко тепле в'є
Для слова, що нікому не судилось.
І хвостиком у хатні двері б'є
Світанку цуценя, що приблудилось...

М. Боровко

Пригадай!

Чи співали тобі в дитинстві колискових пісень і хто? Можливо, тобі також доводилося робити це? Хто автор вірша «Перша колискова», що вивчався у 5-му класі? Про що він?

Подумаймо разом

Поміркуй, навіщо маленькій дитині співати перед сном. Які почуття до неї при цьому може передавати мама? Чи давно виникли народні колискові пісні? Вони співаються тепер? На твою думку, їх можуть замінити музика, мультфільми, телепередача «На добраніч, діти»? Пісня над колискою немовляти – це вже в минулому?

«Найдорожча пісня – з якою мати колисала» **(Українська приказка).**

«Нічого кращого немає, як тая мати молодая з своїм дитяточком малим» **(Т. Шевченко).**

Ключик розуміння

Народні **колискові пісні** є різновидом родинно-побутових пісень. Це частина дитячого фольклору, до якого ще належать забавлянки, лічилки, дражнилки, скоромовки, небилиці, приповідки, казки й загадки, пісні-потішки та ін. У перші роки життя дитину колишуть перед сном. Це її заспокоює, дає відчуття захищеності й комфорту. Колиска – маленьке ліжечко для дитини – в українській родині здавна мала символічне значення – як безсмертя роду, ба́тьківщини, Батьківщини, зародження і продовження життя, початок чогось дуже важливого. Саме тому її ніколи не викидали, навіть якщо дитина виростала. У давнину колиску плели або майстрували із священних і «співучих» дерев – верби, клена, явора, калини, прикрашали символічними малюнками і вишивками. Під подушку клали цілющі трави – чебрець, м'яту, материнку, безсмертник, полин. Усе це оберігало немовля, «притягувало» щасливу долю, вроду, силу. Найдавніший звичай – першим класти в колиску кота. Вважалося, що він принесе солодкий сон, спокійну вдачу. Тому кіт – найпопулярніший персонаж колискових. Зазвичай у них вживаються зменшувально-пестливі, лагідні слова.

Запам'ятай!

Колискова пісня – різновид народних родинно-побутових пісень. Вона вирізняється особливо уповільненим ритмом виконання, пестливою лексикою.

ОЙ ТИ, КОТЕ, КОТОЧОК!

Ой ти, коте, коточок!
Не ходи рано в садочок,
Не полохай дівочок,
Нехай зів'ють віночок
Із рутоньки, із м'ятоньки,
З хрещатого барвіночку,
З запашного василечку.
Ой спи, дитя, до обіду,
Покіль мати з міста прийде
Да принесе три квіточки:
Ой первую зросливую,
А другую сонливую,
А третюю щасливую,
Ой щоб спало, щастя знало,
Ой щоб росло, не боліло,
На серденько не кволіло.
Сонки-дрімки в колисоньку,
Добрий розум в головоньку,
А рісточки у кісточки,
Здоров'ячко у сердечко,
А в роточок говорушки,
А в ніженьки ходусеньки,
А в рученьки ладусеньки.

Ф. Кричевський. Сім'я.
Ескіз триптиха «Життя».
1925–1927 рр.
Як тут передано любов матері й дитини?

ОЙ НУ, ЛЮЛІ, ДИТЯ, СПАТЬ!

Ой ну, люлі, дитя, спать!
Пішла мати жито жать
Та й вижала три квітки:
Що первую сонливу,
А другую дрімливу,
А третюю щасливу.
Ой щоб воно спало,
Щастя-долю мало
І добрую годину
На малую дитину.
Ой щоб воно спало
І спати хотіло,
Як квіт, червоніло.

Чи знаєш ти, що...

Композитор **Микола Лисенко** (1842–1912) був ретельним збирачем українського фольклору. Уклав велику збірку «Українські обрядові пісні», куди ввійшли веснянки, купальські пісні, колядки і щедрівки. Для дітей підготував книжку «Мо́лодощі», яка складалася із 38 пісень. М. Лисенко зробив багато їхніх музичних обробок, організовував хори́, з якими виступав по Україні. Написав опери на сюжети народних казок «Коза-Дереза», «Пан Коцький», ліричну оперу «Зима і Весна». Влаштовував спектаклі на своїй квартирі в Києві. В них брали участь діти, інші члени родини, добрі знайомі, серед яких була й Леся Українка.

У перші десятиліття XX ст. на оперних сценах світу найпопулярнішими були італійці М. Баттістіні, Е. Карузо, Т. Руффо, росіянин Ф. Шаляпін і видатна українська співачка **Соломія Крушельницька** (1872–1952). Однак «як особистість вона

виявилася набагато вищою», – писав італієць Р. Кортопаосі. С. Крушельницька виконувала народні пісні на сценах провідних театрів світу (в Парижі, Неаполі, Римі, Мілані, Каїрі, Варшаві, Петербурзі, Одесі). Вона ніколи не співала українські пісні в перекладі на інші мови, але їх скрізь розуміли, захоплюючись мелодійністю, багатством змісту. З таким же успіхом співачка виконувала пісні інших народів. Про неї говорили, що вона «з'єднує усіх людей із великим минулим».

Міркуємо над вивченим

1. Чим відрізняються колискові пісні від календарно-обрядових? До якої групи їх відносять і чому? **2.** Які почуття передає колискова? Чого бажає мати своїй дитині? Як про це розповідається в тексті? **3.** Знайди слова та образи, що відтворюють ці материнські почуття і сподівання.

Аналізуємо текст, узагальнюємо

1. Пригадай, що таке рима. Назви слова, що римуються у колискових. **2.** Який ритм цих пісень? **3.** Що таке строфа? Як можна розділити на строфи пісню «Ой ти, коте, коточок!»? **4.** За допомогою яких художніх засобів у колискових створюється атмосфера доброти, любові, спокою, надії? **5.** У чому особливості образів у цих піснях? Наведи приклади. **6.** Як вони з'явилися в колисковій?

Завдання додому

1. Що тобі відомо про втілення образу матері й дитини в українському і світовому мистецтві (ікона, живопис, музика, література)? Підбери приклади. **2.** Спробуй самостійно доповнити рядки колискової, написаної поетом Миколою Сомом:

Заходить до хати зоря-зоряниця,
І гомін стихає кругом.
І місяць злітає, неначе (...),
Над синім і сонним (...).

Хай сниться вам, діти, дідусева казка,
В якої щасливий кінець.
Хай татова сила і мамина (...)
Іде до маленьких (...).

3. Розглянь репродукцію картини К. Білокур. Які кольори використовує художниця? Що ними передано?

К. Білокур. Тихесенький вечір на землю спадає. 1940-ві роки.

Радимо послухати: «Колискову пісню» *М. Лисенка*; «Колискову» *Я. Степового*.

ПІСНІ ЛІТЕРАТУРНОГО ПОХОДЖЕННЯ

О пісне, засвіти нам наші дні,
Перед тобою всі ми безборонні...
Ми вічні учні. Мудрості навчи,
Як світ оцей від бід оборонити.
О мамо-пісне, ми назавжди діти,
Втішай-бо наші болі і плачі.

Л. Скирда

«Пісня ні в добру, ні в злу годину не покидає людину» (Українське прислів'я).

«Пісня між людьми цвістиме у вічній обнові» (Павло Русин із Кросна, польсько-український поет XVI ст.).

Подумаймо разом

Як ти вважаєш, чи можна до будь-якого вірша написати музику? Зазвичай лише найдовершеніша мелодійна поезія може стати піснею, зазвучати по-особливому. Які сучасні пісні нині найпопулярніші? Чи будуть їх співати у майбутньому?

Чи відомі тобі такі пісні, як «Стоїть гора високая», «Повій, вітре, на Вкраїну», «Два кольори», «Черемшина», «Марічка», «Гуцулка Ксеня»? Це вже давні пісні, але вони популярні й тепер, співаються впродовж десятиліть, іноді мають по кілька варіантів – як і народні. Однак є в них конкретні автори, хоча не всі знають, хто вони. Це – **пісні літературного походження**. Їх існує чимало, вони присвячені різним темам, подіям, але таким, які завжди актуальні, близькі й зрозумілі багатьом людям. Особливо багато таких пісень має український народ.

«Наша багата земля має чари свої, джерела живої води» (Себастіан Кленович, польсько-український поет XVI ст.).

НАРОДНА ЛЕГЕНДА ПРО ДІВЧИНУ-УКРАЇНУ, ЯКУ ГОСПОДЬ ОБДАРУВАВ ПІСНЕЮ

Якось Господь Бог вирішив наділити дітей світу талантами. Французи вибрали елегантність і красу, угорці – любов до господарювання, німці – дисципліну і порядок, діти Росії – владність, Польщі – здатність до торгівлі, італійці одержали хист до музики...

Обдарувавши всіх, підвівся Господь зі святого трону і раптом побачив у куточку дівчину. Вона була боса, одягнута у вишиванку, руса коса переплетена синьою стрічкою, а на голові мала вінок із червоної калини.

– Хто ти? Чого плачеш? – запитав Господь.

– Я – Україна, а плачу, бо стогне моя земля від пролитої крові й пожеж. Сини

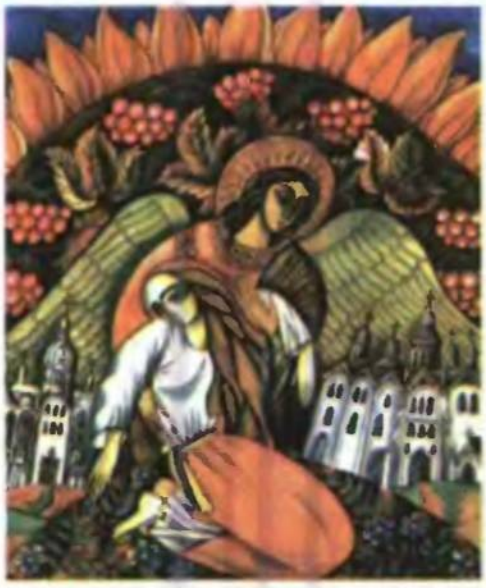

Малюнок
О. Бойко-Гуліватої

мої на чужині працюють, вороги знущаються з удів та сиріт, у своїй хаті немає правди й волі.

– Чого ж ти не підійшла до мене раніше? Я всі таланти роздав. Як же допомогти тобі?

Дівчина хотіла вже йти, та Господь Бог, піднявши правицю, зупинив її:

– Є у мене неоціненний дар, який уславить тебе на цілий світ. Це – пісня.

Узяла дівчина-Україна дарунок і міцно притиснула його до серця. Поклонилася низенько Всевишньому і з ясним обличчям і вірою понесла пісню в народ.

Ключик розуміння

Серед українських пісень літературного походження є пісні-гімни.

Гімн – із *гр.* – похвальна пісня. Такі пісні виконувалися в Давній Греції для возвеличення богів та героїв. У країнах Західної Європи до XIX ст. це була духовна строфічна пісня. Традиція поширилася по світу. Гімни почали виконувати під час спортивних змагань, різноманітних свят, офіційних прийомів.

Так пісня **«Молитва»** (**«Боже Великий, Єдиний...»**) стала народно-церковним гімном нашої держави України. Її виконують стоячи, урочисто, піднесено, як будь-який гімн. Автор тексту цієї пісні – О. Кониський.

Олександр Кониський (1836–1900) – український письменник, педагог, журналіст, громадський діяч. Родом із Чернігівщини. Освіту здобув у Чернігівській гімназії та Ніжинському ліцеї. Палкий поборник української культури, мови, за що неодноразово був заарештований і засуджений царським урядом. Створив чимало патріотичних поезій, інтимну лірику. Вагомий доробок залишив у прозовому жанрі. Йому належать ґрунтовна біографія Т. Шевченка (у 2-х томах), переклади його «Щоденника» та повістей із російської мови українською. Створював і підручники для дітей. Із кінця 20-х років XX ст. у радянській Україні його твори заборонялися.

Вірші почав писати ще 11-літнім школярем. За перший свій вірш про вчителя-попа його жорстоко побили й заборонили робити щось подібне. Однак хлопець не покаявся і продовжував віршувати, за що був виключений із гімназії.

Вірш «Боже Великий, Єдиний...», покладений на музику композитором Миколою Лисенком, відомий у народі під назвою «Молитва». У цій пісні найпалкіші почуття любові до Батьківщини висловлено як щось найдорожче і найсокровенніше, слова линуть як молитва.

Можна все на світі вибирати, сину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину (В. Симоненко).

Олександр Кониський

МОЛИТВА

Боже Великий, Єдиний,
Нам Україну храни,
Волі і світу промінням
Ти її осіни.

Світлом науки і знання
Нас, дітей, просвіти,
В чистій любові до краю
Ти нас, Боже, зрости.

Молимось, Боже Єдиний,
Нам Україну храни,
Всі свої ласки, щедроти
Ти на люд наш зверни.

Дай йому волю, дай йому долю,
Дай доброго світа,
Щастя дай, Боже, народу
І многая, многая літа!

Ключик розуміння

За основу Державного Гімну України було взято перший куплет та приспів вірша Павла Чубинського **«Ще не вмерла Україна»** (1862 р.). У 1863 р. композитор М. Вербицький написав до нього музику. Первісний текст пісні перероблювався автором кілька разів, тому сучасний варіант відрізняється від нього.

У той час Україна ще не мала своєї державності. Павло Чубинський був членом організації «Стара громада», куди входила національно свідома патріотична інтелігенція. На її зібранні вперше і прозвучала ця пісня. За неї автор був висланий царським урядом на 7 років до Архангельської губернії. У 1918 р. вона виконувалася вже як Державний Гімн Української Народної Республіки. У 1939 р. Карпатська Україна як самостійна держава також визнала її своїм гімном. За радянських часів пісня «Ще не вмерла Україна» була забороненою. Однак українці її пам'ятали і часто виконували таємно, з великою надією на відродження самостійності своєї держави. І такий час настав – Україна стала незалежною. З 1992 р. знову за національний гімн було взято пісню на слова П. Чубинського.

Павло Чубинський (1839–1884) – український фольклорист, етнограф, поет. Закінчив Петербурзький університет. Був висланий царським урядом за «українську діяльність». Займався збиранням народних пісень, дум, дослідженням побуту, звичаїв і традицій українців. Був великим патріотом. Його ім'ям названа вулиця у м. Львові.

Михайло Вербицький (1815–1870) – один із перших професійних українських композиторів у Галичині (Західна Україна), хоровий диригент. Автор симфоній, хорів, музики до оперет, п'єс. Його ім'ям також названа вулиця у м. Львові.

Павло Чубинський

ЩЕ НЕ ВМЕРЛА УКРАЇНА

Ще не вмерла Україна,
Ні слава, ні воля,
Ще нам, браття українці,
Усміхнеться доля.

Згинуть наші вороженьки,
Як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття,
У своїй сторонці.

Станем, браття, всі за волю,
Від Сяну[1] до Дону[2],
В ріднім краї панувати
Не дамо нікому.

Чорне море ще всміхнеться,
І Дніпро зрадіє,
Що на нашій Україні
Доленька доспіє.

Душу й тіло ми положим
За нашу свободу
І покажем, що ми, браття,
Козацького роду.

Чи знаєш ти, що...

У різні періоди XIX–XX ст. як національний гімн України використовували пісні «Заповіт» Т. Шевченка, «Не пора...», «Гімн» («Вічний революціонер...») І. Франка.

Запам'ятай!

Пісня-гімн – урочистий музичний твір, який використовується як символ держави.

«Усередині кожного українця повинна бути його почуттєва Україна, заселена постатями і почуваннями» **(Ю. Липа).**

«Пісня – це коли душа сповідається» **(Григір Тютюнник).**

Ключик розуміння

Крім пісень-гімнів, літературне (авторське) походження мають і **ліричні пісні**, котрі є особливо популярними. Їх створюють талановиті поети, яких у народі ще називають піснярами. Серед них є вже відомі тобі з попередніх класів: О. Олесь, А. Малишко, Д. Павличко. За основу ліричної пісні взято ліричний вірш, у якому висловлюються найглибинніші емоції, почуття, переживання ліричного героя. Зазвичай це збігається з душевним станом самого автора.

Зразок такої сучасної пісні – **«На долині туман»** (слова В. Діденка, музика Б. Буєвського). Вона популярна настільки, що вже встигла стати народною.

Василь Діденко (1937–1990) – український поет, журналіст. Родом із м. Гуляйполя Запорізької області. Автор 13 поетичних збірок. Його вірші друкуються з 1957 р. Чимало з них покладено на музику.

Василь Діденко

НА ДОЛИНІ ТУМАН

На долині туман,
На долині туман упав,
Мак червоний в росі,
Мак червоний в росі скупав.

По стежині дівча,
По стежині дівча ішло,
Тепле літо в очах,
Тепле літо в очах цвіло. (*Двічі*)

---

[1] *Сян* – річка в західній частині України.
[2] *Дон* – річка на сході від України, протікає на території Росії.

На долині туман,
На долині туман упав,
Білі ніжки в росі,
Білі ніжки в росі скупав.

Понад гору дівча,
Понад гору дівча ішло,
Мак червоний в село,
Мак червоний в село несло.

За дівчам тим і я,
За дівчам тим і я ступав,
Бо в долині туман,
Бо в долині туман розтав. (*Двічі*)

Повторюємо вивчене, міркуємо

1. У чому відмінність пісень літературного походження від народних? А у чому схожість? 2. Наведи приклади, коли літературна пісня поширюється як народна. 3. Перекажи легенду про дівчину-Україну, яку Господь обдарував піснею. Що в ній тобі сподобалося? Наскільки точно, на твою думку, в ній підмічено «характери» різних народів? 4. Що спільного між цією легендою та «Молитвою» О. Кониського? 5. Як ти вважаєш, наскільки саме ця назва пісні відповідає жанру та змісту твору? 6. Визнач провідну думку і настрій у ньому. Назви художні засоби, завдяки яким твір О. Кониського став таким. 7. Розкажи історію створення пісні «Ще не вмерла Україна» та про її подальшу долю. 8. Що означає слово «гімн»? Яке походження жанру пісня-гімн?

Працюємо з текстами, узагальнюємо

1. Про що вірш-пісня П.Чубинського «Ще не вмерла Україна»? Які її особливості сприяли тому, що вона стала національним гімном України? Хто написав до нього музику? 2. Пригадай, що називається персоніфікацією. Знайди цей художній засіб у творі «Ще не вмерла Україна». Які змістові та художні якості він додає пісні? 3. Визнач найяскравіші образи, що символізують рідний край. 4. Вислови свою думку про настрій та ритміку цього твору. Обґрунтуй її, посилаючись на текст. 5. Назви ознаки пісні «На долині туман» В. Діденка, що зробили її народною. 6. Який художній прийом автор застосував найчастіше? Порівняй із народними піснями. 7. Про що ця лірична пісня? Які почуття вона викликає?

Прислухаємося до себе

1. Що ти відчуваєш, коли виконується гімн України? Чи хотілось би чути його частіше? Коли ще можна мати подібні відчуття? 2. Вивчи напам'ять вірші «Молитва» і «Ще не вмерла Україна». Із якою інтонацією тобі хотілося б їх розказати? 3. Чи віриш ти у щасливе майбутнє своєї Батьківщини? Яким його уявляєш?

СТРІЛЕЦЬКІ ПІСНІ

Дзвін шабель, пісні, походи,
Воля соколина,
Тихі зорі, ясні води –
Моя Україна.

В. Сосюра

Калино моя – Україно! В твоїм кущі –
я кетяг багряний! Це літо горить для мене.
І хмари цвітуть, і гудуть молоді дощі,
і я достигаю в долоні твоїй зеленій,
калино моя, Україно...

І. Жиленко

Подумаймо разом

Д. Парута. Січові стрільці. 2001 р.

Як, на твою думку, можна проявити свою любов до Батьківщини? Що розповідають про це твори, вивчені раніше? Що ти знаєш з історії України про Українських січових стрільців (УСС)? Чи можна їх назвати патріотами своєї Батьківщини? У чому цей патріотизм проявився?

На початку Першої світової війни (серпень 1914 р.) у Галичині (Західна Україна) національно свідомі юнаки та дівчата вирішили добровільно організувати у складі австрійської армії Легіон УСС, щоб зі зброєю в руках вибороти незалежність усієї України. Це були справжні лицарі честі та гідності. У тій кривавій боротьбі українських молодих патріотів «наче відновилася княжа і козацька боротьба за волю рідного народу й краю» (А. Лотоцький). Хоч і не закінчилася вона перемогою, але залишила яскраву героїчну сторінку в історії. Серед стрільців було багато людей інтелігентних, освічених, які організували бібліотеку, стрілецький хор, оркестр під керівництвом композитора М. Гайворонського. Вони також писали натхненні вірші, що відразу ставали популярними піснями, бо додавали сміливості в боях і підтримували дух під час короткого відпочинку, коли особливо гарно мріялося про щасливе майбуття. У 1915 р. видано збірник «Співанки УСС». Найвідоміші пісні січових стрільців живуть до цього часу. Такі з них, як «Чуєш, брате мій», «Їхав стрілець на війноньку», «Засумуй, трембіто», «Ой у лузі червона калина похилилася», «Гей, видно село» та інші, давно вже стали народними, хоча й мають авторів.

Запам'ятай!

Стрілецькі пісні – патріотичні пісні, створені бійцями загонів Українських січових стрільців під час національно-визвольної боротьби українського народу (1915–1920).

«Без верби й калини нема України» (Українське прислів'я).
Народ мій є! Народ мій завжди буде!
Ніхто не перекреслить мій народ! (В. Симоненко).

Ключик розуміння

За українською міфологією, калина символізує вогонь, сонце, безперервність життя, роду; вічну любов, вірність, дівочу красу й чистоту; материнство; нескореність і стійкість; українське козацтво і єдність нації. Мабуть, тому у фольклорі вона стала символом нашої Батьківщини.

У давнину калину садили біля кожної хати. Нею прикрашали весільний коровай, гільце молодої, її клали на труну козакові, садили на могилах неодружених молодих людей. Проте вона ніколи не уособлювала смерть, а, навпаки, – світлу пам'ять, продовження життя. У багатьох народних піснях використовується образ калини.

Пісня **«Ой у лузі червона калина похилилася»** має кілька варіантів, які побутують нині. Це свідчить про її велику популярність у народі. Точне авторство тепер встановити неможливо. Однак імовірно, що її авторами на якомусь етапі складання були С. Чарнецький та Г. Трух.

Степан Чарнецький (1881–1938) – поет, театральний діяч, критик. Родом із Тернопільщини. Навчався у Львівському політехнічному інституті, але більше захоплювався літературою, мистецтвом. Автор кількох поетичних збірок. Активно займався театральною діяльністю. Напередодні Першої світової війни керував театром «Руська бесіда», на одній із вистав якого вперше прозвучав один куплет та приспів цієї пісні.

Григорій Трух був січовим стрільцем. У міжвоєнний період (з 1914 по 1939 р.) займався церковною діяльністю. У 50-ті роки жив у США. За його спогадами, всі інші куплети пісні написав він.

Степан Чарнецький, Григорій Трух

ОЙ У ЛУЗІ ЧЕРВОНА КАЛИНА ПОХИЛИЛАСЯ

Ой у лузі червона калина похилилася,
Чогось наша славна Україна зажурилася.
А ми тую червону калину підіймемо,
А ми нашу славну Україну, гей, гей, розвеселимо!

Не хилися, червона калино, маєш білий цвіт.
Не журися, славна Україно, маєш добрий рід.
А ми тую червону калину підіймемо,
А ми нашу славну Україну, гей, гей, розвеселимо!

Марширують наші добровольці у кривавий тан[1]
Визволяти наших українців з ворожих кайдан.
А ми наших братів-українців визволимо,
А ми нашу славну Україну, гей, гей, розвеселимо!

Гей, у полі ярої пшенички золотистий лан,
Розпочали стрільці українські з ворогами тан.
А ми тую ярую пшеничку ізберемо,
А ми нашу славну Україну, гей, гей, розвеселимо!

[1] *Тан* – танець, тут: битва.

Як повіє буйнесенький вітер з широких степів,
То прославить по всій Україні січових стрільців.
А ми тую стрілецькую славу збережемо,
А ми нашу славну Україну, гей, гей, розвеселимо!

Левко Лепкий (1888–1971) – український письменник, видавець, композитор. Брат відомого письменника Богдана Лепкого. Родом із Тернопільщини. Навчався у Краківському університеті (Польща). Учасник Першої світової війни. Один із організаторів та командирів Українських січових стрільців. Займався видавничою і театральною діяльністю. Автор патріотичних віршів. Написав музику до власних пісень «Гей, видно село», «Маєва нічка», «Бо війна війною», а також до пісні «Журавлі» (інша назва «Чуєш, брате мій...») на слова Б. Лепкого. Всі вони стали народними. Під час Другої світової війни виїхав до США, де й помер.

Левко Лепкий

ГЕЙ, ВИДНО СЕЛО

Гей, видно село, широке село під горою,
Гей, там ідуть стрільці, січовії стрільці до бою.
Іде, іде військо крізь широке поле,
Хлопці ж бо то, хлопці, як соколи!

Приспів:
Ха-ха, ха-ха,
Ха-ха, ха-ха, ха-ха, гей!
Дівчино, рибчино, чорнобривко моя,
Вийди, вийди, подивися
Чим скоріше до вікна,
Хлопці ж бо то, хлопці, як соколи!

Гей, видно село, широке село під горою,
Гей, там ідуть наші січовії стрільці до бою.
Попереду славні старші отамани,
Хто охоту має, най іде із нами!

(Приспів)

Гей, видно село, широке село під горою,
Гей, там ідуть наші січовії стрільці до бою.
А хто піде з нами, буде славу мати,
Йдем за Україну воювати!

Повторюємо й узагальнюємо

1. Яка з пісень тобі сподобалася найбільше і чому? 2. Розкажи про Українських січових стрільців. Чи трагічною була їхня доля? Чому? 3. Що спільного між січовими стрільцями і запорозькими козаками? 4. Хто є творцем стрілецьких пісень? Із чого можна дізнатися, що їхні автори

були великими патріотами? 5. Як ти вважаєш, чому виникали такі пісні? Яку роль вони відігравали під час бойових походів?

Аналізуємо тексти

1. Підбери антоніми до слів «оптимізм», «пригнічувати», «поразка», «віра», «плакати». 2. Визнач провідні мотиви стрілецьких пісень. Про кого і про що в них ідеться? 3. Які образи-символи використані в них? Прокоментуй, що вони означають. 4. Як ти розумієш порівняння «хлопці, як соколи»? 5. Знайди у текстах ті художні засоби, які надають пісням патріотичного звучання, утверджують героїчний пафос, створюють оптимістичний настрій. 6. Порівняй пісню «Ой у лузі червона калина похилилася» з піснею «Там у полі криниченька». За якими ознаками їх можна віднести до стрілецьких і жниварських пісень?

Дискутуємо

1. Хто може вважатися героєм України у наш час? 2. У чому проявляється патріотизм сучасної людини?

Завдання додому

1. Вивчи напам'ять пісню «Ой у лузі червона калина похилилася». 2. Підготуй власну розповідь про Українських січових стрільців, використовуючи додаткові матеріали. 3. Розглянь репродукцію картини. Поміркуй, яке пробудження тут зображено.

І. Марчук. Пробудження *(фрагмент)*. 1992 р.

Радимо прочитати: *І. Калинець.* «Червоні маки»; народні легенди про калину; **послухати:** фонозаписи стрілецьких пісень.

МИКОЛА ВОРОНИЙ
«ЄВШАН-ЗІЛЛЯ»

Усі дороги зводяться до Риму.
Можливо, й так, бо різні є шляхи.
Та з них один веде на Батьківщину,
По ньому пам'ять стелить рушники.

Я. Бабич

«Людина повинна завжди пам'ятати, звідки вона пішла в життя. Людина не має права бути безбатченком» **(О. Довженко).**

Подумаймо разом

Чи погоджуєшся ти з цією думкою Олександра Довженка? Чим відрізняються поняття «ба́тьківщина» і «Батьківщи́на»? Чи обов'язково вони збігаються? Де ти народився (народилася) і яка країна для тебе є Батьківщиною? Як вважаєш, чому так важливо для людини пам'ятати про свою ба́тьківщину, рідний дім, батьків, куди б не закинула її доля? Рідна земля додає великої сили й наснаги людині. Особливо це відчуває той, хто опиняється далеко за її межами. Таку людину часто переймають почуття ностальгії – туги за нею.

Уважно прочитай біографію поета Миколи Вороного. Зверни увагу на те, що його життя минало в постійних переїздах із місця на місце. Очевидно, він тужив за Україною, бо іноді надовго опинявся досить далеко від неї. Певно, він дуже любив свій народ, бо намагався своєю діяльністю допомагати йому. Як ти думаєш, чи це впливало на його творчість? Які теми могли цікавити М. Вороного найбільше?

Микола Вороний (1871–1938) – поет, перекладач, актор, театральний діяч. Народився на Дніпропетровщині в родині ремісника. Дитинство проходило на Харківщині. Освіту здобував у ремісничих училищах Харкова і Ростова, у Віденському та Львівському університетах. У молоді роки займався революційною діяльністю, брав участь у національно-патріотичних рухах. Його життя було тісно пов'язане з театром. Займатися літературою почав ще в юності. Автор кількох збірок поезій. Один із перших почав творити модерну, елегантну лірику. У 1920 р. емігрував до Польщі, бо не сприйняв радянську владу. З новими надіями наприкінці 20-х років повернувся в Україну. Однак у 30-х роках був репресований, тоді ж і загубилися його сліди. Парадокс долі – поет повернувся в Україну, щоб тут загинути...

Ключик розуміння

«Євшан-зілля» М. Вороного написано на основі легенди з «Літопису руського» – літописного зведення XIV ст., куди ввійшла і відома тобі «Повість минулих літ». Ця легенда привертала увагу багатьох митців, зокрема І. Франка. Ось кульмінаційний фрагмент із неї: «Мов же ти йому слова мої, співай же йому пісні половецькії. А якщо він не схоче – дай йому понюхати зілля, що зветься євшан». Той же не схотів (ні) вернутися, ні послухати. І дав (Ор) йому зілля, і той, понюхавши і заплакавши, сказав: «Да лучче єсть на своїй землі кістьми лягти, аніж на чужій славному бути». І прийшов він у землю свою». Микола Вороний творчо використав основний мотив легенди.

Як відомо з історії давньої України, київські князі впродовж багатьох років воювали з половцями, їхні дружини захищали рідну землю від нападників. Художній вплив цього твору тим більший, що в ньому половецький хан і його син не показані як вороги давніх русичів. Трагізм їхньої родинної історії так само є вражаючим, якби йшлося про родину князя київського. Подібна історія може трапитися з кожним із нас. Вона є завжди повчальною. Тобто патріотизм, любов до рідної землі (для кожного своєї) єднає людей. Зауваж на авторське звернення до України наприкінці тексту.

«Євшан-зілля»[1] – це один із найцікавіших патріотичних творів української літератури. **Доказ:** відомий російський поет С. Бердяєв переклав його німецькою мовою.

ЄВШАН-ЗІЛЛЯ

Да луче есть на своей земли костю лечи,
ине ли на чюже славну быти.

Літопис, за Іпатіївським списком

В давніх літописах наших
Єсть одно оповідання,
Що зворушує у серці
Найсвятіші почування.

Не блищить воно красою
Слів гучних і мальовничих,
Не вихвалює героїв
Та їх вчинків войовничих.

Ні, про інше щось говорить
Те старе оповідання.
Між рядками слів таїться
В нім якесь пророкування.

І воно живить надію,
Певну віру в ідеали
Тим, котрі вже край свій рідний
Зацурали, занедбали...

Про що йдеться у цих початкових строфах? Пригадай, як називається така частина твору.

. . . . . .

Жив у Києві в неволі
Ханський син, малий хлопчина,
Половецького б то хана
Найулюблена дитина.

Мономах, князь Володимир,
Взяв його під час походу
З ясирем[2] в полон і потім
При собі лишив за вроду.

Оточив його почотом
І розкошами догідно –
І жилось тому хлоп'яті
І безпечно, і вигідно.

Час минав, і став помалу
Рідний степ він забувати,
Край чужий, чужі звичаї
Як за рідні уважати.

Та не так жилося хану
Без коханої дитини.
Тяжко віку доживати
Під вагою самотини.

Зажурився, засмутився...
Вдень не їсть, а серед ночі
Плаче, бідний, та зітхає,
Сну не знають його очі.

Ні від кого він не має
Ні утіхи, ні поради.
Світ увесь йому здається
Без краси і без принади.

---

[1] *Євша́н-зілля* – трава полину.
[2] *Яси́р* – бранці, полонені.

Які слова і фрази свідчать про горе батька – половецького хана? Прокоментуй їх.

Малюнок І. Литвина

Кличе він гудця[1] до себе
І таку держить промову,
Що мов кров'ю з його серця
Слово точиться по слову:

«Слухай, старче, ти шугаєш
Ясним соколом у хмарах,
Сірим вовком в полі скачеш,
Розумієшся на чарах.

Божий дар ти маєш з неба
Людям долю віщувати,
Словом, піснею своєю
Всіх до себе привертати.

Ти піди у землю Руську –
Ворогів наших країну, –
Відшукай там мого сина,
Мою любую дитину.

Розкажи, як побиваюсь
Я за ним і дні, і ночі,
Як давно вже виглядають
Його звідтіль мої очі.

Заспівай ти йому пісню
Нашу, рідну, половецьку,
Про життя привільне наше,
Нашу вдачу молодецьку.

А як все те не поможе,
Дай йому євшана-зілля,
Щоб, понюхавши, згадав він
Степу рідного привілля».

І пішов гудець в дорогу.
Йде він три дні і три ночі,
На четвертий день приходить
В місто Київ опівночі.

Крадькома пройшов, мов злодій,
Він до сина свого пана
І почав казати стиха
Мову зрадженого хана.

Улещає, намовляє...
Та слова його хлопчину
Не вражають, бо забув вже
Він і батька, і родину.

І гудець по струнах вдарив!
Наче вітер у негоду,
Загула невпинна пісня –
Пісня вільного народу:

Про славетнії події –
Ті події половецькі,
Про лицарськії походи –
Ті походи молодецькі!

Мов скажена хуртовина,
Мов страшні Перуна громи,
Так ревли-стогнали струни
І той спів гудця-сіроми!

[1] *Гуде́ць* – музикант, співець.

Але ось вже затихає
Бренькіт дужий акордовий –
І замісто його чути
Спів народний, колисковий.

То гудець співає тихо
Пісню тую, що співала
Мати синові своєму,
Як маленьким колисала.

Наче лагідна молитва,
Журно пісня та лунає.
Ось її акорд останній
В пітьмі ночі потопає...

Якими художніми засобами передано спів гудця? Чи однаковий він?

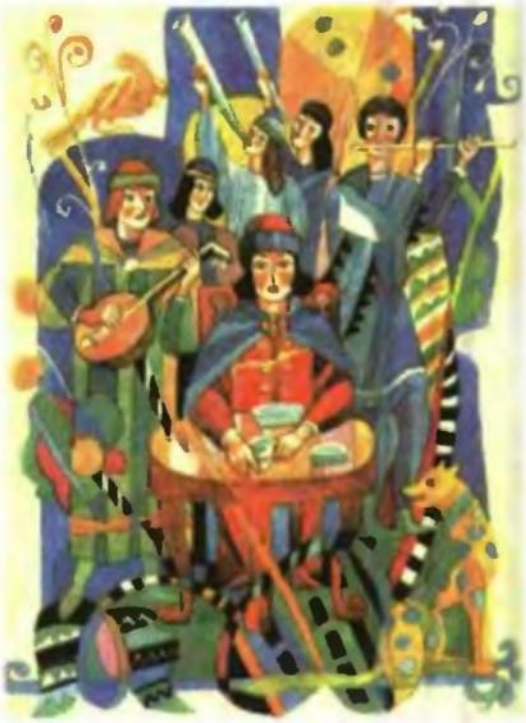

Малюнок І. Литвина

Але спів цей ніжний, любий,
Ані перший, сильний, дужий,
Не вразив юнацьке серце, –
Він сидить німий, байдужий.

І схилилася стареча
Голова гудця на груди –
Там, де пустка замість серця,
Порятунку вже не буде!..

Але ні! Ще є надія
Тут, на грудях, в сповиточку!..
І тремтячими руками
Роздирає він сорочку,

І з грудей своїх знімає
Той євшан, чарівне зілля,
І понюхать юнакові
Подає оте бадилля.

Які рядки передають хвилювання гудця?

Що ж це враз з юнаком сталось?
Твар[1] поблідла у небоги[2],
Затремтів, очима блиснув
І зірвавсь на рівні ноги.

Рідний степ – широкий, вільний,
Пишнобарвний і квітчастий –
Раптом став перед очима,
З ним і батенько нещасний!..

Воля, воленька кохана!
Рідні шатра, рідні люди...
Все це разом промайнуло,
Стисло горло, сперло груди.

«Краще в ріднім краї милім
Полягти кістьми, сконати,
Ніж в землі чужій, ворожій
В славі й шані пробувати!» –

Які рядки звучать афористично, яке прислів'я нагадують?

[1] *Твар* – обличчя.
[2] *Небо́га* – бідолаха, сердега.

Так він скрикнув, і в дорогу
В нічку темну та пригожу
Подались вони обоє,
Обминаючи сторожу.

Байраками та ярами
Неутомно проходжали –
В рідний степ, у край веселий
Простували, поспішали.

* * *

Україно! Мамо люба!
Чи не те ж з тобою сталось?
Чи синів твоїх багато
На степах твоїх зосталось?

Чи вони ж не відцурались,
Не забули тебе, неньку,
Чи сховали жаль до тебе
І кохання у серденьку?

Марна річ! Були і в тебе
Кобзарі – гудці народні,
Що співали-віщували
Заповіти благородні, –

А проте тієї сили,
Духу, що зрива на ноги,
В нас нема, і манівцями
Ми блукаєм без дороги!..

Де ж того євшану взяти,
Того зілля-привороту,
Що на певний шлях направить, –
Шлях у край свій повороту?!

Подумаймо разом

Це віршовий твір, прозовий чи драматичний? Які ознаки про це свідчать? Він поділяється на строфи? Чи має ритм, чи римуються в ньому рядки? Зазвичай віршовий твір **передає (виражає)** якісь емоції, думки, переживання, почуття ліричного героя, які співвідносні з авторськими. Такий твір називається **ліричним**. У цьому творі є ліричний герой чи безпосередньо присутній голос автора? Визнач провідну думку в тексті. Про що найбільше переживає поет? Пригадай ознаки прозового твору. Яка з них є в «Євшан-зіллі»? Про що **розповідає** автор в **епічному** творі? Отже, тут поєднуються оповідь про щось і вираження чогось.

Запам'ятай!

Літературний жанр, у якому поєднуються зображальні та виражальні засоби, притаманні ліриці та епосу, називається ліро-епосом, або ліро-епічним твором.

Лірика	Ліро-епос	Епос
вираження	вираження	
	розповідь	розповідь
	зображення	зображення
передача емоцій, почуттів, переживань	передача емоцій, почуттів, переживань	

До ліро-епосу належать жанри: поезія, вірш у прозі, байка, поема, лірична повість, роман у віршах.

Чи великий за розміром віршовий твір «Євшан-зілля»? Події у ньому зображені у певній послідовності? Назви в ньому образи-персонажі. Твір закінчується якоюсь подією чи роздумами ліричного героя про значення для українців вірності рідній землі? Про що йдеться в останніх строфах? Чи відчувається в них переживання автора за втрату своїми співвітчизниками історичної пам'яті? Усе це ознаки жанру **поеми**.

Запам'ятай!

Поема – це великий віршовий, переважно ліро-епічний твір, у якому зображено важливі, яскраві події, виражено їх сприйняття та оцінку.

Перевіряємо себе, аргументуємо свої твердження

1. Чи можна назвати життя М. Вороного звичайним і спокійним? Чому? **2.** Як ти вважаєш, що спонукало його вибрати саме такий шлях? **3.** На основі чого було написано «Євшан-зілля»? **4.** Що таке легенда і літопис? Визнач їхні особливості. **5.** Який твір називається поемою? Чи «Євшан-зілля» поема? Доведи свою думку.

Аналізуємо текст

1. Як побудовано поему? Розділи її на основні частини. Поміркуй над особливостями та призначеннями кожної з них. **2.** У якій переважає розповідь про події, а в якій – роздуми, переживання, сподівання ліричного героя? **3.** Назви основні образи у творі. Визнач окремо образи-персонажі. **4.** Кому ти співчуваєш і чому? **5.** Які роздуми викликає в тебе образ юнака-половця? **6.** На твою думку, чому хан звертається по допомогу саме до гудця? Хто він такий? Зроби висновок, використовуючи текст. **7.** Досліди, які фольклорні прийоми і засоби використав М. Вороний в епізодах, де гудець намагається виконати прохання батька-хана.

Узагальнюємо, робимо висновки

1. Чому ні умовляння, ні пісня, а лише євшан-зілля пробудило у юнака синівські та патріотичні почуття? **2.** Що означає образ євшан-зілля у цьому творі? **3.** Який художній образ може бути символом (знаком) України? Пригадай народні та стрілецькі пісні. **4.** Визнач основну думку твору. Чи вона важлива для нас? **5.** Який настрій перемагає у поемі: туга, безнадія, відчай чи оптимізм, віра, надія? Якщо віра, то у що? Якщо надія, то на кого? **6.** Що може виконувати роль євшан-зілля для сучасних українців? Як ти думаєш, про що їм варто нагадати?

Завдання додому

1. Поміркуй, що могло б статися далі з ханським сином. Придумай своє закінчення до його історії. **2.** Напиши про це власну невелику розповідь прозовою або віршовою мовою.

В. Чепелик, О. Чепелик.
Пам'ятник українським козакам. 2003 р.
Знаходиться у м. Відні (Австрія). Як ти думаєш, про що це свідчить?

Чи знаєш ти, що...

Упродовж багатолітньої історії чимало видатних українців із різних причин виїхали за кордон, однак вони ніколи не забували своєї Вітчизни.

Наприклад, усесвітньо відомий художник Казимир Малевич (1878–1935), що жив за межами України, народився в м. Києві, в анкетах називав себе українцем, знав українську мову. В автобіографії зазначав, що як митець він розвивався під впливом української народної культури.

Знаменитий український богатир Іван Піддубний (1871–1949) народився у с. Красенівці (нині Чорнобаївський район Черкаської області). Це був «чемпіон чемпіонів» – нікому у світі не вдалося перемогти його. Іван Піддубний вигравав змагання з боротьби в Парижі, Нью-Йорку, Лондоні та Римі, в Будапешті та Берліні. Про нього складали легенди. Власники спортивних клубів Америки намагалися підкупити українського спортсмена. Одного разу йому навіть пригрозили конфіскацією всього гонорару за перемогу, якщо він не залишиться в їхній країні. «Батьківщина за гроші не продається», – відповів І. Піддубний.

Що ти думаєш про це?

Радимо прочитати: *Л. Мосендз.* **«Євшан-зілля»;** *І. Франко.* **«Ор і Сирчан»; відвідати:** **музей Івана Піддубного (с. Красенівка Черкаської обл.).**

ТАРАС ШЕВЧЕНКО
«ДУМКА» («ТЕЧЕ ВОДА В СИНЄ МОРЕ...»), «ТАРАСОВА НІЧ», «ІВАН ПІДКОВА»

«Шевченко цілком заслуговує на почесті, якими оточується. Він був більше ніж українець – він був державним мужем і громадянином світу. Він був більше ніж поет – він був хоробрим войовником за права і волю людей».

(Л. Джонсон, президент США)

Пригадай!

Де й коли народився Тарас Шевченко? Хто його батьки? Що ти знаєш про його дитинство? Назви твори поета, які пам'ятаєш. Про що вони? Які з них можеш продекламувати? Хто такий ліричний герой? У згаданих тобою віршах є ліричний герой?

Подумаймо разом

Які великі втрати пережив у дитинстві Тарас Шевченко? А чи мав він у той період і щасливі миті? Чим особливо захоплювався? Яка була в нього велика мета? Як вважаєш, що йому допомагало дивитися на світ зацікавлено і з надією? Очевидно, доля була поблажливою до нього. Господь посилав йому чимало випробувань, однак усі він витримував мужньо й гідно. Т. Шевченко завжди був наполегливим у своїх устремліннях. Розповідають, що перед смертю його батько, розділяючи скромне майно і господарство між дітьми, не залишив йому нічого: «Він не буде абияким чоловіком. З нього вийде або щось дуже добре, або велике ледащо. Для нього мій спадок або нічого не значитиме, або нічого не поможе». Справді, так і сталося.

Друковані при житті збірки творів Тараса Шевченка названі однаково – «Кобзар». Що означає ця назва? Прикметно, що вона стала і його новим ім'ям, яке відоме в усьому світі. Як ти вважаєш, чому так сталося? Які відомі тобі факти свідчать про світову славу нашого Кобзаря?

Т. Шевченко. Автопортрет. 1840 р.

Чи знаєш ти, що...

У 1887 р. книжка творів Т. Шевченка (200 сторінок) вийшла друком у перекладі хорватською мовою як 96–98 томи «Популярної бібліотеки Хорватської матиці». Її підготував хорват Август Харамбашич. У 1911 р. у Лондоні була надрукована книжка «Шість ліричних поезій українця Тараса Шевченка і «Пісня про купця Калашникова» росіянина Михайла Лермонтова», твори до якої переклала відома англійська письменниця Е.-Л. Войнич. Там же вона помістила і нарис про Т. Шевченка. Як міркуєш, про що свідчать ці факти?

Тарасові Шевченку (1814–1861) дуже поталанило, що він потрапив до Санкт-Петербурга. Хто знає, як би склалася його май-

бутня доля, якби поміщик Енгельгардт не взяв Тараса із собою до північної столиці Російської імперії. Там пан віддав хлопця на навчання до маляра В. Ширяєва. Т. Шевченко познайомився з багатьма видатними людьми, діячами української та російської культури того часу. Він багато читав, вивчав світову історію та історію України, малював портрети. Дуже швидко став душею багатьох літературно-мистецьких зібрань. Йому поталанило на справжніх друзів. Це їхніми зусиллями він був звільнений із неволі. Професор Академії мистецтв художник Карл Брюллов намалював портрет російського поета В. Жуковського, який було розіграно в лотерею. Однак грошей, які заплатила за портрет царська родина, було мало. Їх доклали саме друзі (К. Брюллов, В. Жуковський, граф М. Вієльгорський). За 2500 крб у 1838 р. Тараса Шевченка було викуплено з кріпацтва. Ставши вільним, він почав успішно навчатися в Академії, став улюбленим учнем К. Брюллова. За малярські роботи та офорти (різьба по міді) неодноразово нагороджувався срібними медалями... Несподівано восени цього ж року всі петербурзькі знайомі довідалися, що Тарас Шевченко не лише маляр, а й поет. У 1840 р. з'явилася його перша збірка – «Кобзар», до якої увійшло 8 творів. Книжку в Петербурзі сприйняли неоднозначно. Поетичний талант Шевченка було визнано всіма, однак більшість, заперечуючи сенс існування української літератури, шкодувала, що такий поет «пише бозна по-якому», марнує себе даремно. Однак вірші Тараса Шевченка швидко здобували велику популярність, особливо серед українців та простолюду. Наступного року була надрукована його поема «Гайдамаки» на тему української історії. У 1843 р. уже вільним поетом він уперше виїхав в Україну.

Вірш «Думка» («Тече вода в синє море...») , поеми «Тарасова ніч» та «Іван Підкова» були написані у Санкт-Петербурзі, перед першою поїздкою додому.

Ключик розуміння

Великий театр у Петербурзі, який відвідував Т. Шевченко

Вірш **«Думка» («Тече вода в синє море...»)** написаний у 1838 р. у Санкт-Петербурзі. З такою назвою у доробку поета є кілька творів. Тарасу Шевченкові здавна подобалися народні пісні про пошуки молодим козаком своєї долі – «Ой зелений дубе, чого нахилився», «Ой не шуми, луже, зелений байраче» та ін. Очевидно, вони нагадували поетові власну долю, яка закинула його далеко від рідної України, до північної столиці Росії. На цю тему він написав багато віршів, у тому числі й цей. Зверни увагу, що в ньому найголовніше – це роздуми молодого хлопця про свою нещасливу долю, тут

передається його пригнічений настрій, стан зневіри, розпачу. Мабуть, подібні емоції ліричного героя великою мірою збігаються з авторськими. Зазвичай такі твори називаються **ліричними**.

Запам'ятай!

Ліричний твір – художній твір, у якому через образ ліричного героя висловлюються авторські думки, емоції, почуття.

ДУМКА

Тече вода в синє море,
Та не витікає;
Шука козак свою долю,
А долі немає.
Пішов козак світ за очі;
Грає синє море,
Грає серце козацькеє,
А думка говорить:
«Куди ти йдеш, не спитавшись?
На кого покинув
Батька, неньку старенькую,
Молоду дівчину?
На чужині не ті люде, –
Тяжко з ними жити!
Ні з ким буде поплакати,
Ні поговорити».
Сидить козак на тім боці, –
Грає синє море.
Думав, доля зустрінеться, –
Спіткалося горе.
А журавлі летять собі
Додому ключами.
Плаче козак – шляхи биті
Заросли тернами.

Перевіряємо себе, міркуємо над прочитаним

1. Коли і де був написаний цей твір? **2.** Чому вірш має таку назву? **3.** Який настрій у ньому переважає? На твою думку, наскільки він співвідноситься з авторським?

Працюємо з текстом

1. Визнач провідні мотиви «Думки». Які ознаки ліричного твору ти бачиш тут? **2.** Знайди постійні епітети. Чи є такі в народних піснях, казках? **3.** Вибери з поезії народнопісенні образи (наприклад, «синє море»). Які з них є антонімічними? **4.** Знайди в словнику, що таке «те́рни». Поясни образ «шляхи биті заросли тернами». **5.** Чи можна вірш «Думка» поділити на строфи? Як вони римуються? **6.** Чим закінчилося змагання козака з долею?

Завдання додому

1. Поміркуй, що краще: наполеглива боротьба за щастя чи нарікання на свою гірку долю? Поясни свій вибір.

Подумаймо разом

Вірогідно, що поетичну музу Тараса Шевченка розбудили природа та історичне минуле рідного народу. Перші вірші були написані в Літньому саду в Санкт-Петербурзі, що нагадував йому далеку Україну, серед статуй на теми грецької міфології, які він там змальовував. Як ти думаєш, звідки молодий поет черпав відомості про далеку і славну минувшину? Чому він так цікавився нею? Скажімо, про Тараса Трясила він довідався ще в дитинстві, можливо, від свого діда Івана. Зви-

чайно, поступово його знання з історії України поглиблювалися. **Зауваж:** Т. Шевченко був одним із найерудованіших і найосвіченіших людей свого часу. **Доказ:** у музейних фондах зберігаються його книжки з різних галузей знань: світової та національної історії, філософії, мистецтва, збірники народних пісень. У його автобіографічних повістях «Художник», «Музикант», щоденнику розповідається про те, як він неодноразово відвідував імператорський Ермітаж (музей мистецтв), малярські виставки, театр, брав участь у багатьох мистецьких заходах тодішнього Санкт-Петербурга. Т. Шевченко знав польську мову, вивчав французьку...

В основі поеми «Тарасова ніч» – розгром повсталими козаками на чолі з гетьманом Тарасом Федоровичем (Трясило) під Переяславом (тепер м. Переяслав-Хмельницький Київської області) у ніч 25 травня 1630 р. польського війська коронованого гетьмана С. Конецпольського. Ця подія в «Истории Русов» називається «Тарасова ніч» (або кровава ніч).

А що ти знаєш про кобзарів, бандуристів, лірників? Хто вони і як до них ставилися звичайні люди? Подумай, чому поет починає і завершує твір на історичну тему з опису гри кобзаря «на розпутті». Поясни його роль у творі. Можливо, це голосроздум самого автора? Який він (тривожний, сумний, закличний, бадьорий, попереджувальний...)? Про що він?

Тарас Шевченко згадує славну минулу історію українського козацтва, порівнює її зі своєю сучасністю. Він передає дух боротьби проти гнобителів, приспаний царською неволею.

ТАРАСОВА НІЧ

На розпутті кобзар сидить
Та на кобзі грає;
Кругом хлопці та дівчата –
Як мак процвітає.
Грає кобзар, виспівує,
Вимовля словами,
Як москалі, орда, ляхи[1]
Бились з козаками;
Як збиралась громадонька
В неділеньку вранці;
Як ховали козаченька
В зеленім байраці.
Грає кобзар, виспівує –
Аж лихо сміється...
«Була колись гетьманщина,
Та вже не вернеться.
Було колись – панували,
Та більше не будем!
Тії слави козацької
Повік не забудем!

Встає хмара з-за Лиману,
А другая з поля;
Зажурилась Україна –
Така її доля!
Зажурилась, заплакала,
Як мала дитина.
Ніхто її не рятує...
Козачество гине;
Гине слава, батьківщина;
Немає де дітись;
Виростають нехрещені
Козацькії діти;
Кохаються невінчані;
Без попа ховають;
Запродана жидам віра,
В церкву не пускають!
Як та галич поле криє,
Ляхи, уніати[2]
Налітають, – нема кому
Порадоньки дати.
Обізвався Наливайко[3] –

[1] *Ля́хи* – так називали в часи Шевченка поляків.
[2] *Уніа́ти* – прибічники унії (об'єднання православної та католицької церков).
[3] *Наливайко Северин* – один із ватажків козацького повстання 1594–1596 рр. в Україні та в Білорусі. Був страчений у Варшаві 1597 р. Про нього складено багато народних пісень та легенд.

Не стало Кравчини[1]!
Обізвавсь козак Павлюга[2] –
За нею полинув!
Обізвавсь Тарас Трясило
Гіркими сльозами:
«Бідна моя Україно,
Стоптана ляхами!»
Україно, Україно!
Серце моє, ненько!
Як згадаю твою долю,
Заплаче серденько!
Де поділось козачество,
Червоні жупани?
Де поділась доля-воля,
Бунчуки[3], гетьмани?
Де поділися? Згоріло
А чи затопило
Синє море твої гори,
Високі могили?
Мовчать гори, грає море,
Могили сумують,
А над дітьми козацькими
Поганці панують.
Грай же, море, мовчіть, гори!
Гуляй, буйний, полем!
Плачте, діти козацькії, –
Така ваша доля!
Обізвавсь Тарас Трясило
Віру рятовати,
Обізвався, орел сизий,
Та й дав ляхам знати!
Обізвався пан Трясило:
«А годі журиться!
А ходім лиш, пани-брати,
З поляками биться!»

Вже не три дні, не три ночі
Б'ється пан Трясило.
Од Лимана до Трубайла[4]
Трупом поле крилось.
Ізнемігся козаченько,
Тяжко зажурився,
А поганий Конецпольський
Дуже звеселився;
Зібрав шляхту всю докупи
Та й ну частовати.
Зібрав Тарас козаченьків –
Поради прохати:
«Отамани-товариші,
Брати мої, діти!
Дайте мені порадоньку,
Що будем робити?
Бенкетують вражі ляхи –
Наше безголов'я».

Пам'ятник козакам
у м. Берестечку
(Волинська обл.). *Сучасне фото*

---

[1] *Кравчи́на* – так називали С. Наливайка, який походив із кравців.

[2] *Павлю́га* – Павло Михнович Бут, відомий під ім'ям Павлюк, гетьман запорозького козацтва, ватажок народного повстання 1637 р. Після його поразки схоплений і страчений у Варшаві 1638 р. Тут неточність: Павлюк виступив через кілька років після повстання під керівництвом Тараса Трясила.

[3] *Бунчу́к* – старовинна військова регалія, ознака гетьманської влади; палиця з кулею або вістрям на верхньому кінці.

[4] *Труба́йло* – народна назва річки Трубіж, притоки Дніпра, на якій стоїть м. Переяслав.

«Нехай собі бенкетують,
Нехай на здоров'я!
Нехай, кляті, бенкетують,
Поки сонце зайде,
А ніч-мати дасть пораду –
Козак ляха знайде».

Лягло сонце за горою,
Зірки засіяли,
А козаки, як та хмара,
Ляхів обступали.
Як став місяць серед неба,
Ревнула гармата;
Прокинулись ляшки-панки –
Нікуди втікати!
Прокинулись ляшки-панки,
Та й не повставали:
Зійшло сонце – ляшки-панки
Покотом лежали.

Червоною гадюкою
Несе Альта[1] вісти,
Щоб летіли крюки з поля
Ляшків-панків їсти.
Налетіли чорні крюки
Вельможних будити;
Зібралося козачество
Богу помолитись.
Закрякали чорні крюки,
Виймаючи очі;
Заспівали козаченьки
Пісню тії ночі, –
Тії ночі кривавої,
Що славною стала
Тарасові, козачеству,
Ляхів що приспала.

Над річкою, в чистім полі,
Могила чорніє;
Де кров текла козацькая,
Трава зеленіє.
Сидить ворон на могилі
Та з голоду кряче...
Згада козак гетьманщину,
Згада та й заплаче!»
Умовк кобзар, сумуючи:
Щось руки не грають.
Кругом хлопці та дівчата
Слізоньки втирають.

Пішов кобзар по улиці –
З журби як заграє!
Кругом хлопці навприсядки,
А він вимовляє:
«Нехай буде отакечки!
Сидіть, діти, у запечку,
А я з журби та до шинку,
А там найду свою жінку,
Найду жінку, почастую,
З вороженьків покепкую».

М. Колядко. Козацька розвідка в степу. 1998 р.

Як художник передав рух, настороженість, сміливість козаків?

[1] *Альта* – притока Трубежа.

Чи знаєш ти, що...

Тарас Трясило – історичний прототип головного героя повісті «Тарас Бульба» М. Гоголя. За цим твором композитор М. Лисенко написав свою найкращу оперу «Тарас Бульба»...

Розповідають таку бувальщину: коли Т. Шевченко вже був на засланні, гімназисти переписали з «Кобзаря» поему «Тарасова ніч» і влаштували її колективне читання. Один з учителів, почувши про це, застеріг, що вони опиняться там, де й автор поеми. Однак хлопці не злякалися, а, навпаки, – почали переписувати й інші твори Тараса Шевченка та вивчати їх напам'ять...

Аналізуємо текст

1. Яким постає у творі народний співець? До кого він звертається і чому? 2. Виразно прочитай опис «зажуреної» України, знайди і прокоментуй засоби образності. 3. Які історичні постаті згадуються в поемі? Кому з них відводиться основна роль? 4. Назви народнопісенні засоби, використані автором при зображенні Тараса Трясила? 5. За допомогою яких художніх засобів Т. Шевченко описує картини бою?

Міркуємо над прочитаним

1. Охарактеризуй стосунки між звичайними козаками та їхніми ватажками. Аргументуй відповідь. 2. Яку життєву науку передають у спадок наші предки? Чи достойні ми називатися їхніми нащадками? Подискутуй про це з однокласниками.

Пригадай!

Що ти знаєш про морські походи запорожців? Які човни вони мали? Де про це можна довідатися? Що тобі відомо про Івана Підкову з історії? Пригадай ознаки ліро-епічного твору. Чи такий твір доповнює знання про щось?

Ключик розуміння

Іван Підкова (? – 1578) – козацький отаман Іван Вода. За походженням молдаванин. Був дуже сміливий і розумний. Мав неабияку фізичну силу – міг погнути і поламати пальцями монету, підкову, зупинити за заднє колесо віз, запряжений шістьма кіньми, пробити волячим рогом дерев'яні ворота... За це його прозвали Підковою. Очолював походи запорожців на турецькі міста. У 1577 р. став володарем Молдавського князівства, що не сподобалося турецькому султанові і він пригрозив польському королю новим походом, якщо той не розправиться з Підковою. Козака хитрощами заманили до Львова, що тоді належав Польщі, схопили, закували в кайдани. 16 червня 1578 р. отамана було привселюдно страчено на площі Ринок. Його поховали спочатку у Львові, але згодом козаки перевезли останки свого побратима до Канева. Нині у місті страти героя є вулиця І. Підкови і пам'ятник. Український народ склав про нього багато пісень, думи, перекази. Про морські походи отамана немає відомостей. Очевидно, основним джерелом для Т. Шевченка стали думи та історичні пісні про козака Серп'ягу, який нагадував І. Підкову.

Ліро-епічна поема **«Іван Підкова»** Т. Шевченка патріотичними мотивами (нагадування нащадкам про славне минуле, спроба розбудити приспану національну гідність) перегукується з поемою «Тарасова ніч».

ІВАН ПІДКОВА

I

Було колись – в Україні
Ревіли гармати;
Було колись – запорожці
Вміли панувати.
Панували, добували
І славу, і волю;
Минулося – осталися
Могили на полі.
Високії ті могили,
Де лягло спочити
Козацькеє біле тіло,
В китайку повите.
Високії ті могили
Чорніють, як гори,
Та про волю нишком в полі
З вітрами говорять.
Свідок слави дідівщини
З вітром розмовляє,
А внук косу несе в росу,
За ними співає.

Було колись – в Україні
Лихо танцювало,
Журба в шинку мед-горілку
Поставцем кружала.
Було колись добре жити
На тій Україні...
А згадаймо! може, серце
Хоч трохи спочине.

II

Чорна хмара з-за Лиману
Небо, сонце криє,
Синє море звірюкою
То стогне, то виє,
Дніпра гирло затопило.
«А нуте, хлоп'ята,
На байдаки[1]! Море грає –
Ходім погуляти!»

В. Коваленко. Запорожці в Царгороді. 1995 р.

Висипали запорожці –
Лиман човни вкрили.
«Грай же, море!» – заспівали, –
Запінились хвилі.
Кругом хвилі, як ті гори:
Ні землі, ні неба.
Серце мліє, а козакам
Того тілько й треба.
Пливуть собі та співають;
Рибалка літає...
А попереду отаман
Веде, куди знає.
Походжає вздовж байдака,
Гасне люлька в роті;
Поглядає сюди-туди –
Де-де буть роботі?
Закрутивши чорні уси,
За ухо чуприну,
Підняв шапку – човни стали.
«Нехай ворог гине!
Не в Синопу[2], отамани,
Панове-молодці,

[1] *Байда́к* – великий човен, на якому плавали по річках і морю.
[2] *Сино́п* – портове місто в Туреччині на Чорному морі, на яке козацькі флотилії не раз нападали.

А у Царград[1], до султана,
Поїдемо в гості!»
«Добре, батьку отамане!» –
Кругом заревіло.
«Спасибі вам!» –
Надів шапку.

Знову закипіло
Синє море; вздовж байдака
Знову походжає
Пан-отаман та на хвилю
Мовчки поглядає.

Досліджуємо текст

1. Про які часи йдеться у поемі «Іван Підкова»? Що про це розповідається у тексті? **2.** Як цей твір доповнює твої знання з історії? **3.** Коли і де була написана поема? Поміркуй, чому поет звертається до подій 300-літньої давності? Знайди підтвердження у тексті. **4.** Розглянь побудову поеми. Дай характеристику кожної частини. Який настрій і почуття вони викликають? **5.** Поміркуй, які думки та мотиви об'єднують твір у єдине ціле. **6.** Відшукай образи-символи, що надають йому національних ознак, передають героїчний пафос. **7.** За допомогою яких засобів автор робить образи емоційними, яскравими, передає динаміку і глибокий зміст зображуваного? **8.** Охарактеризуй запорожців у другій частині поеми. Яким же повинен бути їхній ватажок? **9.** Знайди рядки, що найточніше передають характер стосунків отамана і козаків.

Завдання додому

Підсумуй своє дослідження і зроби висновок про жанр твору, його художнє багатство, основну думку та значення для нас.

Чи знаєш ти, що...

За описами своїх сучасників ось як виглядав Тарас Шевченко у 29 років: «Молодий, здоровий, середнього зросту, широкоплечий, міцно збудований. Його кругле виголене обличчя було прикрашене бакенбардами, волосся вистрижене по-козацькому, але зачесане назад. Він був темний блондин, з його лиця пробивалася відвага, у темно-сірих невеличких очах світилися розум та енергія. Голос у нього був м'який, у ході й рухах – зосередження.

Примітними рисами характеру були доброта, м'якість, навіть делікатність, що суперечило його суворій масці, незвичайна простота, природність, безкорисливість, навіть саможертовність. На кривду й несправедливість його серце запалювалося гнівом і вибухало, немов вулкан, – тоді він міг бути й несамовитим. З бідними ділився останнім» *(В. Шевчук. «Із вершин та низин»)*.

Радимо прочитати: *Д. Красицький.* «Тарасові світанки»; **послухати:** оперу «Тарас Бульба» *М. Лисенка*; **відвідати:** Національний музей імені Тараса Шевченка (м. Київ); Державний історико-культурний заповідник «Батьківщина Тараса Шевченка» (Черкаська обл.).

[1] *Ца́рград (Ца́ргород)* – давня слов'янська назва Константинополя (Стамбула), колишньої столиці Туреччини.

ПОВТОРЮЄМО ТА УЗАГАЛЬНЮЄМО

1. Що називається календарно-обрядовою поезією? Які її основні різновиди?
2. Які народні обряди ти знаєш? Чи доводилося брати в них участь? Що на тебе справило найбільше враження?
3. Опиши один із найцікавіших для тебе народних обрядів. Особливу увагу зверни на його пісенну частину.
4. Розглянь картину В. Кравченка на с. 12. Які відомі тобі ознаки свята Івана Купайла на ній зображено?
5. Систематизуй і закріпи свої знання, доповнивши таблицю-схему:

6. Пригадай, що тобі відомо про фольклорну спадщину інших народів.
7. Що ти знаєш про використання народної обрядової поезії в музичному, театральному та образотворчому мистецтві?
8. Якщо ти правильно впишеш слова в горизонтальні рядки, то у вертикальному прочитаєш один із найважливіших видів повторів у піснях.

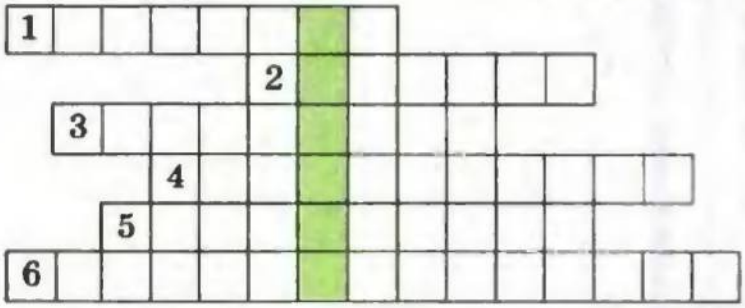

1. Єдинопочаток. **2.** Художнє означення. **3.** Переносне значення слова на основі подібності та контрастності одного предмета до іншого. **4.** Художній засіб, заснований на розкритті особливостей одного предмета чи явища за допомогою іншого. **5.** Поетичне перебільшення. **6.** Надання у художньому творі предметам і явищам природи людських якостей.

9. Назви авторів Державного Гімну України та «Молитви». Яке, на твою думку, основне призначення цих творів?

10. Що ти знаєш про походження терміна «стрілецькі пісні»? Це фольклорні чи літературні твори? Назви їх.
11. Чи були січові стрільці патріотами? Чому ти так вважаєш?
12. У чому особливість ліро-епічних творів? Назви їх жанри і наведи приклади.
13. Чи справив на тебе враження котрийсь із творів Т. Шевченка? Чим саме?
14. Що в поемах Т. Шевченка зацікавило тебе найбільше, спонукало до роздумів: історичні події, факти чи образи козаків, їхня лицарська вдача?
15. Чи можеш себе назвати духовним спадкоємцем тих людей?
16. Завдання для найпроникливіших читачів:

а) Уважно прочитай вірш «Жайворонок» Надії Кир'ян.

Мама
зліпила жайворонка.
Хотіла спекти –
а він полетів.

Відтоді
щовесни
шукаю в небі птаха,
зліпленого з тіста.

Поміркуй, про якого жайворонка тут ідеться. Він міг насправді полетіти? Чи це витвір уяви? Як ти розшифруєш цей художній образ? А що думають про це твої однокласники?

П. Прокопів. Великодній натюрморт. 2002 р.

б) Уважно розглянь репродукцію. Чи подобається вона тобі? Зверни увагу на її кольори, символи (писанки, пташки, віночок, яблука, вершник...), окремі деталі. Поміркуй над їхнім значенням.

в) Проведемо дослідження і дискусію.

Вдумливо прочитай звернення до українців: «Щасливі ви, що народилися серед народу з такою багатою душею, народу, що вміє так відчувати свої радощі й чудово виливати свої думи, свої мрії, свої почуття заповітні. Хто має таку пісню, тому нічого боятися за своє майбутнє».

Воно належить відомому російському письменнику Л. Толстому (1828–1910). Які думки тут висловлено? Знайди їх і прокоментуй. Наприклад, український народ щасливий; українці вміють висловлювати свої почуття... Ти погоджуєшся з автором? Вислови свої міркування.

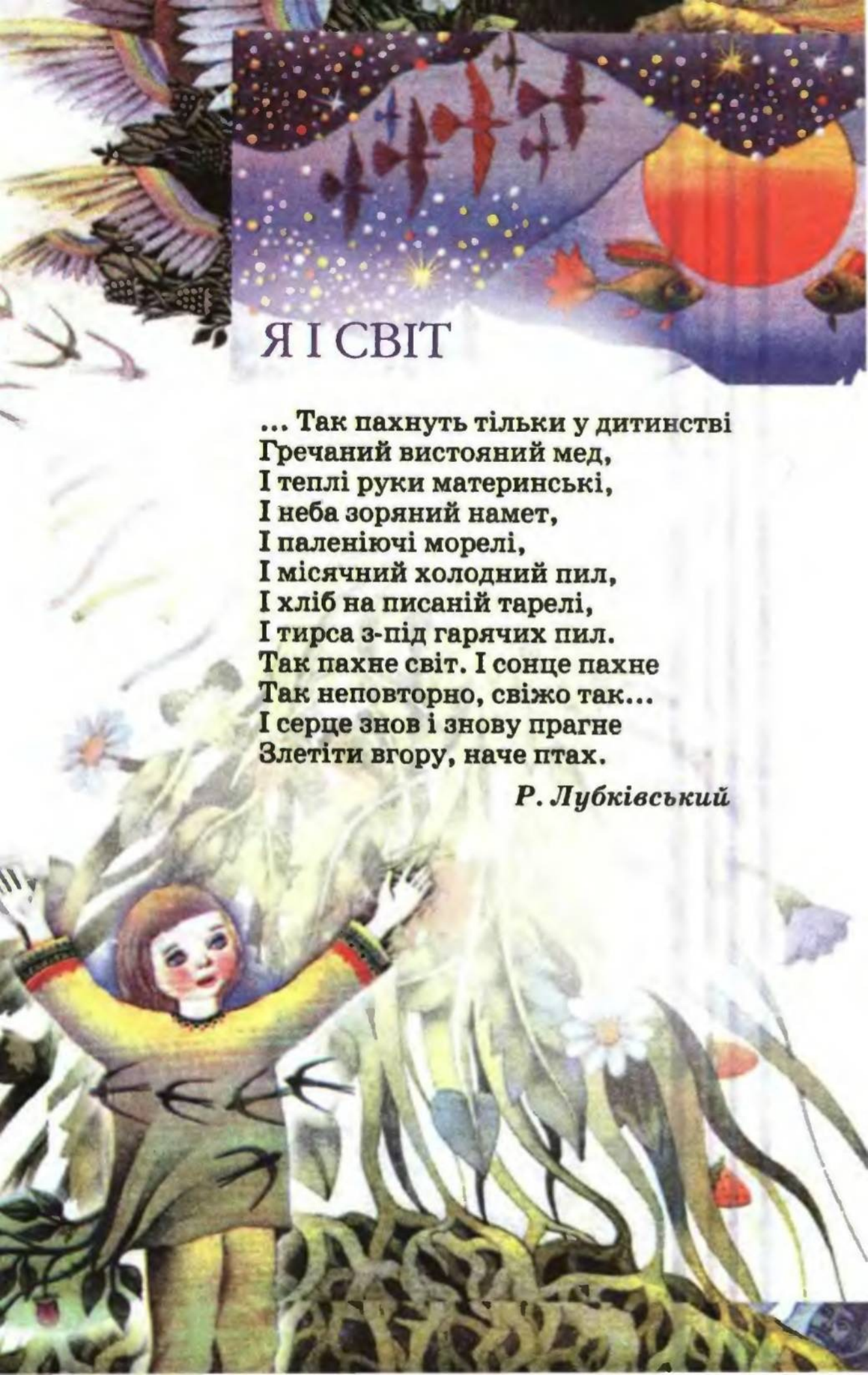

Я І СВІТ

... Так пахнуть тільки у дитинстві
Гречаний вистояний мед,
І теплі руки материнські,
І неба зоряний намет,
І паленіючі морелі,
І місячний холодний пил,
І хліб на писаній тарелі,
І тирса з-під гарячих пил.
Так пахне світ. І сонце пахне
Так неповторно, свіжо так...
І серце знов і знову прагне
Злетіти вгору, наче птах.

Р. Лубківський

Схилися наді мною, дивний світе.
Я сонця очі хочу цілувати.
Я буду намагатись не згоріти.
Я буду жити, а не існувати.

В. Сторожук

Подумаймо разом

Так у цьому вірші висловила свої думки школярка з м. Києва. Як ти думаєш, яке почуття переповнювало її серце? Якою вона хотіла бути, як уявляла своє подальше життя? Чи подобається тобі її вибір? Поясни.

Ти радо йдеш щодня до школи? Чи цікаво там? У тебе є щирі друзі? Вони підтримують і розуміють тебе? Чи любиш ти своїх батьків, рідних? Тобі радісно і спокійно вдома? Місто (селище), в якому живеш, тобі подобається? Яке воно? Які там люди – добрі чи лихі? Опиши природу, що оточує тебе.

Усе це разом – твій довколишній світ, у якому ти – маленька частинка. Кожен бачить і сприймає його по-своєму. Тому для кожного він – неповторний і єдиний. Розкажи про те, що ти найбільше любиш у житті. Якщо зможеш – образно.

У книжках завжди можна відчути ставлення автора до світу. У поезії це проявляється більше, ніж у прозі. В образі ліричного героя митець зазвичай втілює свої емоції, почуття і думки, пише про себе.

ЛЕСЯ УКРАЇНКА
«МРІЇ», «ЯК ДИТИНОЮ, БУВАЛО...», «ТИША МОРСЬКА»

Пригадай!

Яких поетів ти можеш назвати? Чи відомо тобі щось про Лесю Українку та її родину? Які її вірші запам'яталися найбільше («Вишеньки», «Пливе білий човник», «Мамо, іде вже зима», «Казка про Оха-чародія»...)? Леся Українка – це її справжнє ім'я? Що таке псевдонім?

Подумаймо разом

Промінням ясним, хвилями буйними,
прудкими іскрами, летючими зірками,
палкими блискавицями, мечами
хотіла б я вас виховать, слова!
Щоб ви луну гірську будили, а не стогін,
щоб краяли, та не труїли серце,
щоб піснею були, а не квилінням.

Леся Українка

Як вважаєш, чому поетеса так писала про свої твори? Якою ти її уявляєш?

Леся Українка (справжні прізвище та ім'я Косач Лариса, 1871–1913) – видатна українська письменниця. Народилася в м. Новограді-Волинському (на Житомирщині) у дворянській родині. Її мати – письменниця Олена Пчілка. Батько був юристом. Родина Косачів мешкала в м. Луцьку, потім у м. Ковелі, але дитинство Лесі в основному пройшло в мальовничому волинському с. Коло-

Лариса Косач із братом Михайлом. 1880–1881 рр.

дяжному, серед розкішної природи, в товаристві сільських дітей. У 10 років вона застудилася і важко захворіла на туберкульоз кісток – відтоді недуга не покидала її. Вона витримала кілька складних операцій, часто виїздила на лікування в Крим, Одесу, Бессарабію, Болгарію, Німеччину, Італію, Єгипет, Грузію. Її життя стало постійною боротьбою нескореного духу з кволим, змученим тілом. Тому Леся не відвідувала школу, вчилася самотужки, з допомогою батьків.

Родина Косачів була великою, але найбільше дівчина товаришувала з молодшим братом Михайлом. Допомагаючи йому в навчанні, сама вивчила історію стародавнього світу, латинську та грецьку мови. Усього знала десять іноземних мов, крім згаданих, ще німецьку, французьку, польську, італійську, англійську та інші. Світ Лесиних захоплень дуже широкий. Вона була надзвичайно обдарованою. Добре грала на фортепіано, навіть пробувала писати музику – лише хвороба завадила їй стати музикантом. Захоплювалася живописом, особливо любила картини І. Айвазовського. Малювала сама. Коли родина перебувала в Києві, вона відвідувала престижну Рисувальну школу М. Мурашка. У 19 років для молодшої сестри написала підручник «Стародавня історія східних народів», що в 1918 р. був виданий як підручник для національної школи.

Якою ж була Леся?

Ось як згадувала про неї молодша сестра Ольга: «Із всіх нас шістьох дітей Леся найбільше була подібна до батька і вродою, і вдачею... Вони обоє були однаково лагідні та добрі безмежно... Обоє були надзвичайно стримані, терплячі та витривалі, з винятковою силою волі. Обоє були бездоганно принципові люди... Я не можу собі уявити... тої сили, що могла б примусити, батька чи Лесю однаково, зробити щось, що вони вважали за непорядне, нечесне... Була в батька й Лесі ще одна спільна, надзвичайно цінна риса: вони, на диво, високо цінували людську гідність у всякої людини, хоч би у найменшої дитини...»

Як ти вважаєш, чи можна Лесю Українку назвати яскравою особистістю? Чому? Які риси її характеру тобі подобаються найбільше? Вона писала:

На шлях я вийшла ранньою весною
І тихий спів несмілий заспівала...

Поміркуй, що тут означає вираз «вийшла ранньою весною». Яке символічне значення він має?

Ключик розуміння

Леся рано почала складати вірші. Батьки дуже їй допомагали в цьому. «Розглядайся навколо, де не будеш, – і пиши... Поезія є всюди, хоч не всякий її бачить...» –

радила їй мати Олена Пчілка. Перший вірш «Надія» був написаний у 9 років. У 12 років її вірш «Конвалія» з'явився в журналі «Зоря». А через рік Леся разом із братом Михайлом переклала українською «Вечорниці» М. Гоголя, які також були надруковані. Псевдонім обрала разом із мамою під впливом рідного дядька Михайла Драгоманова – професора Софійського університету (Болгарія), видатного українського діяча культури. Перша її книжка названа була дуже романтично і символічно – «На крилах пісень». На крилах своєї музи вона понесла українську поезію у широкий світ. Леся Українка писала і драматичні твори. Найкоштовніша її перлина – драма «Лісова пісня», яку ти вивчатимеш пізніше. Її твори перекладено багатьма мовами світу.

Картина намальована Лесею у 1893 р.

До останніх днів хвора Леся Українка зберігала бадьорість настрою і духу. Вона померла в грузинському м. Сурамі (там створено музей), але похована в Києві на Байковому кладовищі. Попрощатися з нею прийшло так багато людей, що спинився рух трамваїв...

Вірші Лесі Українки надзвичайно ліричні, сповнені романтичного пафосу, оптимізму і життєлюбства. «Се талант наскрізь мужній, хоч не позбавлений жіночої грації і ніжності», – писав про неї Іван Франко. Однак кожен повинен відкрити поезію Лесі Українки для себе сам, узяти те, що потребує.

МРІЇ

(Фрагмент)

У дитячі любі роки,
Коли так душа бажала
Надзвичайного, дивного,
Я любила вік лицарства.

Тільки дивно, що не принци,
Таємницею укриті,
Не вродливі королівни
Розум мій очарували.

Я дивилась на малюнках
Не на гордих переможців,
Що, сперечника зваливши,
Промовляли люто: «Здайся!»

Погляд мій спускався нижче,
На того, хто розпростертий,
До землі прибитий списом,
Говорив: «Убий, не здамся!» (...)

* * *

Як дитиною, бувало,
Упаду собі на лихо,
То хоч в серце біль доходив,
Я собі вставала тихо.

«Що, болить?» – мене питали,
Але я не признавалась –
Я була малою горда, –
Щоб не плакать, я сміялась.

А тепер, коли для мене
Жартом злим кінчиться драма
І от-от зірватись має
Гостра, злобна епіграма[1], –

Безпощадній зброї сміху
Я боюся піддаватись,
І, забувши давню гордість,
Плачу я, щоб не сміятись.

ТИША МОРСЬКА

В час гарячий полудневий
Виглядаю у віконце:
Ясне небо, ясне море,
Ясні хмарки, ясне сонце.

Певне, се країна світла
Та злотистої блакиті,
Певне, тут не чули зроду,
Що бува негода в світі!

Тиша в морі... ледве-ледве
Колихає море хвилі;

О. Масик. Осінь в Артеку. 2002 р.
Ось так уявив тишу морську сучасний художник.

Не колишуться од вітру
На човнах вітрила білі.

З тихим плескотом на берег
Рине хвилечка перлиста;
Править хтось малим човенцем, –
В'ється стежечка злотиста.

Править хтось малим човенцем,
Стиха весла підіймає,
І здається, що з весельця
Щире золото спадає.

Як би я тепер хотіла
У мале човенце сісти
І далеко на схід сонця
Золотим шляхом поплисти!

Попливла б я на схід сонця,
А від сходу до захо́ду,
Тим шляхом, що проложило
Ясне сонце через воду.

Не страшні для мене вітри,
Ні підводнії каміння, –
Я про них би й не згадала
В краю вічного проміння.

Чи знаєш ти, що...

Улюбленими композиторами Лесі Українки були М. Лисенко, Ф. Шопен, Е. Гріг, Р. Шуман, Ф. Шуберт, П. Чайковський, Л. ван Бетховен, В. А. Моцарт. Особливо вона любила балет «Лебедине озеро» П. Чайковського. Багато поезій письменниці покладено на музику. За її драмами поставлено балети, опери, знято художні фільми.

У 1972 р. засновано щорічну літературну премію імені Лесі Українки за кращий твір для дітей. Лауреатами цієї відзнаки стали О. Сенатович, Гр. Тютюнник, В. Нестайко та ін.

Пам'ятники поетесі встановлено в с. Колодяжному, в містах Києві, Луцьку, Новограді-Волинському, Ялті, Сурамі, Клівленді (США), Торонто (Канада).

Розповідають, що у Косачів квартирував студент із Грузії Нестор Гамбарашвілі, з яким Леся заприятелювала. Вчила його французької мови, він її – грузинської.

[1] *Епіграма* – зле і дотепне зауваження на кого-небудь.

Прочитавши під його впливом видатний твір «Витязь у тигровій шкурі» Шота Руставелі, вона заявила: «Якби я не була українкою, я б хотіла бути грузинкою». На її прохання Нестор привіз подарунок – кинджал, від якого вона була в захопленні. До речі, в поезії Лесі Українки часто вживаються поетичні образи кинджала, меча...

Перевіряємо себе

1. Розкажи про родину Лесі Українки. Хто з рідних був для неї найпершим порадником і другом? Що тобі відомо про цю людину? **2.** Де проходило дитинство майбутньої поетеси? Пригадай, де їй довелося побувати. Чим цікавилася вона в дитячі роки? **3.** Як майбутня письменниця ставилася до природи? Відшукай, де це відтворено в її віршах. **4.** Поясни назву першої поетичної збірки Лесі Українки.

Аналізуємо поезії, міркуємо над вивченим

1. Чого Лесина «душа бажала» у дитинстві? Як про це говорить лірична героїня вірша «Мрії»? **2.** Що вона цінує в людині найбільше – фізичну силу чи силу духу, особисту гідність? У яких рядках ідеться про це? Чи ти погоджуєшся з нею? Чому? **3.** Риси характеру, особливості вдачі людини – це вроджені якості, дарунок долі чи їх потрібно розвивати? **4.** Охарактеризуй героїню вірша «Як дитиною, бувало...» На твою думку, чи потрібно ставитися до життя так, як вона? **5.** Визнач основну думку цього твору. **6.** Які відчуття навіює ліричній героїні споглядання моря (вірш «Тиша морська»)? Знайди, де йдеться про це у тексті. **7.** Як називається опис природи в літературному творі? Чи є він тут і яка його роль – основна чи другорядна? **8.** Назви художні засоби, використані для його створення. **9.** Проведи порівняльний аналіз поезій, заповнивши таблицю у своєму зошиті:

	«Мрії»	«Як дитиною, бувало...»	«Тиша морська»
строфа	4-рядкова	?	?
рима	–	?	?
епітети	горді переможці, любі роки	?	?
порівняння	–	?	?
метафори	душа бажала	?	?

Що спільне, а що відмінне у цих поезіях Лесі Українки?

Завдання додому

1. Вивчи вірш «Як дитиною, бувало...» напам'ять. **2.** Підготуй усну розповідь про якийсь випадок зі свого життя, подібний до того, в якому опинилася героїня твору Лесі Українки.

Радимо прочитати: *Леся Українка*. Твори; *В. Барагура*. Оповідання про Лесю Українку; Спогади про Лесю Українку; **подивитися:** драму «Сподіватися» *Ю. Щербака*; **відвідати:** Літературно-меморіальні музеї Лесі Українки в м. Києві, м. Новограді-Волинському, с. Колодяжному Ковельського району Волинської обл.; Історико-літературний музей (м. Ялта).

ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО
«ФЕДЬКО-ХАЛАМИДНИК»

Подумаймо разом

Як ти вважаєш, кого можна назвати лідером? Які риси характеру він повинен мати? Лідер і особистість – це одне й те ж? Згадай Олеся з оповідання «Дивак» Григора Тютюнника. Чи Олесь міг би бути лідером? Чому? Він міг би відстояти, оборонити себе, захистити слабшого? Тобі подобаються люди, які можуть узяти відповідальність за щось на себе? Це хороша чи погана риса? Очевидно, саме справжній лідер не побоїться відповідати за вчинки інших, жертвувати собою, якщо того вимагатимуть якісь виняткові обставини. На твою думку, чи потрібно так робити? Ти зустрічав таких людей у житті? Звичайно, вони – велика рідкість. Це люди особливі, спонукати їх до такого вчинку може щось дуже важливе, наприклад, велика сердечна доброта, вроджений потяг захищати слабшого і безпомічного. Саме з такою людиною ти зустрінешся на сторінках оповідання **«Федько-халамидник»** В. Винниченка. А висновки після його прочитання кожен зробить для себе сам.

Володимир Винниченко (1880–1951) – письменник, художник, відомий політичний і державний діяч 20-х років XX ст. Народився в м. Єлисаветграді (тепер м. Кіровоград) у міщанській родині. Навчався в місцевій класичній гімназії, потому – на юридичному факультеті Київського університету, з якого був виключений за революційну діяльність. Був головою уряду Української Народної Республіки. 1921 р. емігрував за кордон. Оселився на півдні Франції у м. Мужені, де й прожив значну частину свого життя, займаючись господарством і творчістю у створеному власними руками «Закуткові», як він називав свою садибу. Там помер і похований. Залишив величезну творчу спадщину – прозу, драматургію, малярські роботи. Його п'єси з успіхом ставилися в театрах Берліна, Москви, Праги, Риму, а оповідання й романи були популярні в Україні в 20-х роках XX ст. Картини В. Винниченка нещодавно повернено на Батьківщину. За радянських часів творчість митця була заборонена.

Ключик розуміння

Серед чотирьох дітей у родині Винниченків Володимир був найменшим, тому – улюбленцем. Ось що згадувала його мама: «Він грався з дітьми сусідів. Однак для свого віку був дуже сильний, вольовий і впертий, тому вони його й боялися.

Над ворітьми подвір'я висіла дерев'яна скриня, в якій він любив сидіти та слідкувати за тим, що робилося навкруги, не помічений ніким. Граючись у Солов'я-Розбійника, він зненацька вистрибував зі своєї схованки й вимагав данини. Володя ніколи не забирав усього, а тільки невеличку частину. І це не від жадності до чогось, а для того, щоб показати свою силу, владність. Коли бідний данник починав плакати, Соловей-Розбійник повертав йому одібране, давав потиличника і відпускав.

Сусіди часто жалілися на хлопця, і тому ми мусили його карати або дорікати, але робили це не дуже строго. У кожному разі, хлопець робив так, як вважав за потрібне. Проте всі бачили, що дитина – незвичайна».

В. Винниченко
Фото 20-х років

В. Винниченко написав книжку «Намисто», куди ввійшли оповідання про дітей і для дітей. Вони – автобіографічні, в них письменник описав і побут того часу, єлисаветградські краєвиди, річку Інгул. Його маленькі герої часто поводяться так, як і сам Винниченко в дитинстві. Усі вони – яскраві, сильні особистості, здатні на вчинок. Їм притаманна душевна щедрість, людяність, безмежна доброта, що успішно поєднуються з відчайдушним викликом існуючим нормам поведінки, внутрішньою гідністю, нестримним бажанням виокремитися, бути лідером. Однак автор ніде не говорить про себе. Він лише розповідає, описує ситуації, змальовує портрети персонажів, пейзажі. Такий твір називається **епічним**.

Так, у оповіданні **«Федько-халамидник»** розповідається про одного **головного героя** – хлопчика Федька. Для нього не існує поділу людей на багатих і бідних. Він бачить довкола себе сильних і слабких, чесних і брехунів. Хлопець – великий правдолюб і сміливець. Світ, що його оточує, жорстокий і несправедливий – таким його передає письменник. Однак Федько живе за своїм розумінням і за велінням серця. Для висвітлення цієї основної теми – історії незвичайного хлопчика – створюється напружена, конфліктна ситуація, зображені **другорядні персонажі** (друзі Федька, його батьки). Усе це допомагає розкрити характер головного героя, втілити основну думку оповідання.

Запам'ятай!

Епічним називається твір, у якому про щось розповідається, описується побут, історія життя, пригоди та вчинки героїв.

У такому творі використовуються портретні, пейзажні описи, діалоги, монологи та ін.

Головний герой – образ-персонаж, довкола якого відбувається основна дія у творі, найглибше розкривається його характер.

Другорядний герой – образ-персонаж, який допомагає розкрити характер головного героя, основний конфлікт у творі.

«Перед великим розумом я схиляю голову, перед великим серцем – коліно» **(Й. Ґете).**

ФЕДЬКО-ХАЛАМИДНИК

(Скорочено)

Це був чистий розбишака-халамидник.

Не було того дня, щоб хто-небудь не жалівся на Федька: там шибку з рогатки вибив; там синяка підбив своєму «закадишному» другові; там перекинув діжку з дощовою водою, яку збирали з таким клопотом.

Наче біс який сидів у хлопцеві! Усі діти як діти – граються, бавляться тихо, лагідно. Федькові ж неодмінно щоб битися, щоб що-небудь перевернути догори ногами. Спокій був його ворогом, з яким він боровся на кожному місці.

О. Графова. Неслухняні

Прокоментуй, як художник передав неслухняність дітей.

Наприклад, таке. Ліплять хатки з піску. Перед будинком, де жив Федько, була незабрукована вулиця, і там завжди грузли в піску коні. Після дощу цей пісок ставав липким і вогким, – для будування хаток нема краще. Поставиш ногу, обкладеш її піском – і виймай потихеньку. От і хатка. Хто хоче, може навіть димаря приробити. Коло хатки можна тин виліпити, а за тином натикати сінинок[1] – і сад є.

А між хатками йде вулиця. Можна в гості ходити одне до одного.

Федько теж ліпить. Але раптом встане, подивиться-подивиться – і візьме та й повалить усе чисто – і своє, і чуже. Ще й регочеться.

А як хто розсердиться або заплаче, так і штовхана дасть. Битись з ним і не пробуй, – перший по силі на всю вулицю. Враз тобі дасть підніжку, зімне, насяде й пита:

– Ну? Наживсь на світі? Говори!

Як той каже, що наживсь, то милує; а як пручається – іще б'є.

Або пускають хлопці змія.

Плац великий – ні будинків, ні магазинів, розбігтись є де. І вітер там раз у раз найкращий.

От заносять змія.

Федько сидить у себе на воротях, як Соловей-Розбійник на дереві, й дивиться. Він усе любить або по кришах лазити, або на воротях сидіти. Ворота високі, і там ніби скринька така зроблена. У тій скриньці й засіда Федько.

– Пускай! – кричить той, що держить.

Змій виривається, але зразу ж козиряє й б'ється об землю.

Федькові досадно: дурні, хвіст короткий! Але він сидить і не кричить нічого. Його думка зовсім інша.

Хлопці догадуються і прив'язують до хвоста ганчірку. Тоді змій плавно й легко здіймається вгору. Приємно держати його! Вітер чудесний, тільки розсотуй нитки та дивись, щоб на вузликах добре зв'язані були. Змій кокетує й хитає головою то в той бік, то в другий, наче комусь шепче щось на вухо то з одного боку, то з другого. А як дирчітки ще начеплені, аж дух радіє! Цілий день би стояв, та держав, та дивився вгору. Небо високе-високе, синє та холодне. А змій у йому білий-білий, хилитається, хвостом злегка водить, наче плава, наче йому душно й він ліниво обмахує себе віялом. І ледве-ледве чутно ллється од його дирчання дирчаток. Не тільки бачиш, а й чуєш. Так наче Гриць або Стьопка там угорі й тягне за нитку, балується там і дирчить униз.

[1] *Сіни́на* – стебло сіна.

Нитка уже дугою пішла. Ех, погано путо зроблено! Як добре зробити путо, нитка не дасть дуги. Ну та нічого – розсотуй далі.

Нитка ріже руку, але то дурниця. Змій все далі й далі в'ється в небо, стає менший та менший.

– Телеграму давай!

Пускається телеграма. Біленький папірчик начіплюється на нитку й підсовується трошки вгору. Вітер підхоплює – і пішла телеграма. Ось зачепилась за вузлик і пручається, виривається, от трохи не крикне вниз: «Не пускають!» Але тут треба шарпнути нитку. Вітер знов підхоплює, і попливла знову вгору біла вісточка. Ось уже вона недалеко, вже вона в тому місці, де навіть Гаврик не може бачити нитки. Ось-ось змій прочитає телеграму.

Але тут всі разом чують крик і переводять очі зі змія на землю. Іде Федько. Іде і кричить. Він міг би підійти тихенько, так що й не почув би ніхто, – але Федько того не любив. Він ще здалеку кричить:

– Ану, гей там, давай сюди змія!

Буде однімати. Федько іде змія однімати.

Руки в кишені, картуз набакир, іде, не поспішає.

Але тікати й не пробуй, Федько усяку собаку випередить.

Хлопці починають швидко зсотувати нитки. Але що то поможе?

– Давай змія! – підходить ближче Федько.

Гаврик кривить губи і хмикає. Стьопка зблід, але хутко зсотує нитки, зиркаючи на Федька.

Спірка піднімає із землі камінь і кричить:

– Ану, підійди! Ану!

Але Федько навіть рук не виймає з кишень і таки підходить:

– Давай сюди змія!

Малюнок Т. Чуприніної

Тут він уже вийма руки з кишені, бо Спірка затуляє собою Стьопку й підніма руку з каменем. Але сам Федько каменя не шукає, він тільки дивиться за Спірковою рукою:

– Даєш змія?

– А це твій змій?

– Одніму, та й буде мій. (...)

Федько вмить зривається з місця, налітає на Спірку, ловко підставляє ногу й кида його на землю. Тут же підскакує до Стьопки, хапа нитку і рве її до себе. Нитка тріскає, змій диркає. Гаврик плаче, а Федько намотує нитку на руку й помалу задом іде додому. Вигляд у його гордий. Спірка й Стьопка кидаються на його, очі аж горять, шпурляють каміння, але Федько тільки угинається й регоче.

– Халамидро! Ну, не попадайся ти на нашій вулиці! Босявка! Зараза!

А Федько все іде та іде. Змій уже його.

Але тут, буває, візьме й зробить несподіване. Коли вже хлопці далеко й не можуть йому нічого зробити, він раптом вертається й віддає змія. Навіть принесе ще своїх ниток і дасть:

– На твого змія! Думаєш, мені він потрібний? Схочу, зроблю з цілого листа. Тато з типографії принесе червоної бумаги, так он якого зроблю...

Які риси характеру Федька проявляються в історії зі змієм?

Але так не часто буває. Частіш кінчається тим, що хлопці біжать додому, жаліються, а їхні тато чи мама ідуть до Федькової матері й теж жаліються. А Федькові ввечері вже прочуханка. Але й тут Федько не як всі діти поводиться. Він не плаче, не проситься, не обіцяє, що більше не буде. Насупиться й сидить. Мати лає, грозиться, а він хоч би слово з уст, сидить і мовчить.

Приходить тато з роботи. Він стомлений і сердитий. Руки сиві од олова літер, які він складає в друкарні. Щоки теж ніби оловом налиті, худі-худі, борода на них така рідка, що видно крізь неї тіло.

– Що? Вже знов? – питає він, глянувши на Федька.

Федько ще більш насуплюється і починає колупати пальцем кінець столу. А мати розповідає.

– Правда то? – питає батько в Федька.

Федько мовчить.

– Кому ж я говорю?! Правда те, що мати каже?

– Правда, – тихо одмовляє Федько.

– Скидай штани.

Федько мовчки встає, скидає штанці й чекає, похиливши голову.

Батько здійма з себе ремінь, кладе Федька на стілець і починає бити.

Федько здригується всім тілом і шарпа ногами.

– Лежи!! – кричить батько.

– А кляте ж яке! А кляте! – сплескує руками мати. – Хоч би попросило тата, хоч би заплакало. Камінь, а не дитина! Сибіряка якийсь...

Вибивши «сибіряку», батько вийма з кишені дві або три копійки й дає йому:

– То тобі за те, а це за те, що правду говориш...

Федько витирає сльози, що виступили з очей, бере гроші й ховає в кишеню. Він за ремінь не сердиться, – він розуміє, що так і треба. Але й три копійки бере, бо справді не брехав. Якби він схотів, то міг би одбрехатися, але Федько брехати не любить.

Не любить також Федько і товаришів видавати.

Батько й за це Федька хвалить, а мати так само сердиться:

– Так-так, потурай йому, давай йому гроші, давай. Він навмисне робитиме бешкет, щоб правду сказати. Розумний батько вчить сина. Замість того, щоб повчити його за те, що покриває других, він хвалить...

– Нічого, стара... За все бити не можна. За що бити, а за що й хвалити...

– Так-так! Хвали його, хвали...

А найбільше Федькові доставалося за Толю. Толя був син хазяїна того будинку, де вони жили. Це була дитина ніжна, делікатна, смирна. Він завжди виходив надвір трошки боязко, жмурився від сонця й соромливо посміхався своїми невинними синіми очима. Чистенький, чепурненький, він зовсім не мав нахилу до Федькових забав. Але цей халамидник неодмінно спокушав його, і бідненький Толя приходив додому задрипаний, подраний, з розбитим носом. Мати його, жінка чула і теж делікатна, трохи не вмлівала, бачачи таким свого Толю.

– Де ти так убрався?! Хто тебе так? – жахалась вона.

Толя плачучи казав, що він не винен, що Федько призвів на те.

У той же вечір батько Федьків допитував уже «сибіряку»:

– Ти лазив з Толею драть горобців?

– Лазив.

– Ти порвав йому штанці?

– Він сам порвав. Не вміє лазити, а береться. Хай не лізе.

Але тут вмішувалась мати.

– Та як ти смієш так говорити? То дитина благородна, ніжна, а ти, мужиченя, з ним так, як із Стьопкою. Та через тебе нас із кватирі виженуть... Щоб ти не смів підходити до його, мурло ти репане. Із свинопасами тобі гратись, а не з благородними дітьми. Нещастячко ти моє! І за що мене Бог покарав такою сибірякою... А батько нічого йому не скаже, роби, синку, що хочеш, бий дітей, хай нас виженуть із кватирі...

Батько мовчить і хмуро дивиться у вікно. Надворі вечір. З вікон хазяйського дому ледве чутно вибиваються звуки ніжної музики. Тепло й затишно там. Батько Толин десь походжає собі по просторій хаті, задумливо слухаючи музику. Тут же, мабуть, Толя – чистенький, ніжний, зі щічками, як проскура[1]. Мати грає. Ні сварок у них, ні бруду, ні клопоту. Пожильці їм знесуть плату за квартири, мужики за землю грошей привезуть. Їх ніхто не вижене з квартири, хоч би Толя як обидив Федька.

– Скидай, сучий сину, штани! – раптом грізно звертається батько до Федька.

Федько спідлоба дивиться на тата.

– За віщо? – ледве чутно питає він.

– За те, що водишся з благородними дітьми. Я тобі, паршивцю, скільки раз казав: не смій з панами водитися. Не кумпанія вони тобі.

– Та я з ним не водюсь, він сам лізе.

– Жени його під три чорти од себе... яка він тобі кумпанія?.. Лягай!

Федько лягає, але батько так б'є, що мати зостається зовсім невдоволена.

А на другий, третій день Федько знов спокушає Толю. І спокушає якраз у такий момент, коли ні одному чоловікові в голову б того не могло прийти.

За що батько карає Федька?

Скажемо, так. Надворі буря, дощ ллється з неба такими патьоками, наче там тисячі Федьків перекинули тисячу діжок із водою. Хмари аж

[1] *Проску́ра* – білий прісний хлібець, що використовується в богослужінні.

сині, кошлаті, так і розрізують їх зеленаві блискавки. Грім тріскає з такою силою, що аж посуд дзвенить у шафах.

Толя, притаївшись біля вікна, дивиться на вулицю. Пусто, нема нікого, все поховалось. Тільки згори біжить цілий потік брудної води з бульками. Дощ січе воду, камінь, стовпчики. З ринв цілі водоспади спадають у палісадник. Темно, сіро, страшно. Мама у себе в покої лежить з пов'язаною головою, – вона не виносить бурі й завжди хворіє.

Толя теж заховався б кудись, але мама заборонила йому сидіти біля вікна, і через те Толі страшенно кортить ще посидіти й подивитись.

У, який буйний та брудний потік біжить по вулиці! І де він береться завжди?

Трах-тах-тах! – лускає грім, і лампа в їдальні дзвенить.

Толя тихенько хреститься й блідніє, але од вікна одійти не може.

І раптом він бачить щось надзвичайне. На вулиці, в самому потоці, під дощем, мокрі, без шапок бредуть Федько, Стьопка й Васька. Вони позакачували штанці аж до живота, пацають ногами, сміються, щось, видно, кричать. Їм весело й любо! Вода, мабуть, тепла, а дощ, як душ у бані, так і обливає їх. Ось Федько підставляє лице під дощ, ловить краплі ротом. Які в них смішні мокрі голови!..

Васько щось найшов у воді. Що то?.. Підкова. Федько ховає в торбинку. Вони знов назбирають гвіздків, підков, залізячок! А Федько раз найшов навіть п'ять копійок.

Толя стає у весь зріст на вікні й маха руками, щоб його бачили. Але хлопці не дивляться на вікно. Вони пацають ногами, бовтаються, грім тріщить у них над головами, але їм те й за вухом не свербить. Хмари над ними такі страшні, що дивитись моторошно, а їм те якраз і мило, – дощ, значить, ще довго буде.

Ось вони пританцьовують, мабуть, співають:

Іди, іди, дощику,
цебром,
цебром-цебрицею
над нашою пшеницею.

І дощ іде їм на голови, на плечі, на руки. Сорочки поприлипали до тіла, потік біжить-біжить, грім тріщить.

Але Толі грім уже не страшний. Толя й сам би побіг на вулицю. Він ще дужче маха руками, але постукати боїться, бо мама почує.

Нарешті Федько помічає Толю й починa махати рукою, закликаючи до себе. Васько й Стьопка теж вимахують, показують підкови, гвіздки, пацають ногами, підскакують. Васько пада й сідає просто в воду, Федько і Стьопка регочуться, а Васько за ними.

Толя раптом зістрибує з вікна, швидко скидає черевички, закачує штанці й тихенько вибігає в сіни, із сіней на ґанок. На ньому бархатові курточка й штанці, – жалко їх. Але хлопці вже коло ґанку і кричать:

– Іди, не бійсь! Дощ теплий.

– Та йди! От баба, мнеться... Раз-два!

Толі холодно і страшно, але він не хоче, щоб його звали бабою. Він сходить з ґанку й обережно іде до хлопців. Ніжні, випещені ніжки йо-

го спотикаються, брудний потік залива бархатові штанці, дощ враз вимочує акуратно зачесане волосся й курточку. Спершу від цього холодно, але потім робиться так славно, мило. Толя од приємності аж вищить і паца ногою по воді. Хлопці теж кричать і, схопившись за руки, біжать униз. Толя посередині.

Увечері Толя хворий, гарячий лежить у постелі, а Федька кладуть на стілець і луплять.

Як думаєш, чому Толя дружить із Федьком?

Наставала весна. Сніг зробився жовтий і брудний, а лід на річці такий, як намочений сахар. Потім почали текти річечки по вулицях і стала парувати земля на сонечку.

Раз під вечір Стьопка, Грицик, Спірка та інші хлопці пускали кораблики по вулиці.

У цей час вийшов Толя на ґанок і дивився на них. Він сам не пускав, бо йому строго заборонено було гратись із вуличними хлопцями, але стояти на ґанку можна було.

Раптом звідкись прийшов Федько. Кожушок його був весь мокрий, чобітки аж порижіли од води, шапка в болоті. Але він весь сяяв і махав величезною палицею, яка була вдвоє більша за нього.

– Хлопці! А де я був! – закричав він ще здалеку.

Усі кинули кораблики й підбігли до нього:

– А де? А де?

Федько ловко заткнув палицю в купу мокрого снігу, зняв шапку й витер піт:

– Ху! От так наморився, братця! Ну, так і робота була!

– Та де ж ти був? Яка робота?

– На річці був. Там таке-е!.. Крига йде страшенна. Базарний місток знесла к бісу. Он як! Ми ловили дошки... Я такого дуба витягнув, що ой-ой-ой!

Хлопцям аж дух захопило... А вони й не знали!

– Та брешеш? Правда?

– Піди подивись. Сидять тут, кораблики пускають... Я завтра у школу не піду, зранку на річку збираюсь...

Які риси вдачі Федька відтворено за допомогою цих діалогів?

– Як у школу не підеш? А батько?

– От штука! Візьму та й не піду. Здоров, Только!

Толя чув усю розмову, і йому страшенно кортіло розпитатись, як там, на річці, крига йде. Але він терпіть не міг, як йому цей Федько говорив «Толька». Наче він йому товариш.

Толя одвернувся й нічого не сказав, немов не чув Федька. Але так було цікаво послухати, як крига йде на річці, що він зараз же повернувся і сказав:

– Здоров! Ти був на річці?

– Був.

– Здорово йде?

– Біжи подивись, як мама пустить, – посміхнувся Федько й одвернувся від Толі.

Толя почервонів, – як він сміє насміхатися, мурля погане! Як пожаліється татові, йому зададуть!

А Федько розказував тим часом далі:

– Уся річка йде. Страшенно так суне та тріщить... А наро-о-ду на березі – повно! Один хлопець хотів поїхати на кризі, та злякався, а я завтра поїду.

Толя хотів іти додому, але, зачувши ці слова, навіть зійшов униз, до хлопців.

Хлопці теж були вражені, – от скажений цей Федько! Там десь дивитись страшно, а він полізе туди.

– Та на саму кригу полізеш?

– А то ж куди! От і палиця вже є, – показав Федько на застромлену палицю. – Весело на кригах. Я бачив, як торік їздив Антошка... Та я тоді не достав палиці... Гайда завтра разом? Га?

Спірка і Стьопка почухались: у школу треба.

– Е, в школу! Один день пропустимо, от біда велика!

Толі страшно було слухати такі розмови, але він не мав сили одійти.

Хлопці почухались і таки рішили йти завтра до річки. Умовились, що всі троє зійдуться на цьому самому місці рівно о восьмій годині.

Коли Федько прийшов на другий день на призначений пункт, він застав там Спірку, Стьопку... і Толю. Толя був увесь закутаний у шарфики, з-за яких визирав тільки кінчик носа та оченята! Оченята його були якісь чудні, не то винуваті, не то злякані.

Федько Толі здивувався:

– А ти чого? Може, теж із нами?

Толя трошки почервонів і сказав:

– Я тільки підійду подивлюсь, а потім піду в школу.

– Іди дивись, – згодився Федько й почав витягати із снігу палицю. Він її сховав туди ще вчора ввечері.

Палиця чудесна була! На кінці гостра, ще з гвіздком: як устромиш у кригу, не посковзнеться. Книжки Федько прив'язав собі на живіт і закрив кожушком. Смішно було дивитися, що він став такий пузатий.

– Наче твій тато... – сказав Спірка Толі.

То була правда, сам Толя це бачив, але йому все ж таки досадно стало. «Тато»... Зовсім не «тато», а «папа». А потім, що ж тут такого, що у його папи більший живіт, ніж у їхніх *тат*? Бо його папа багатий, от і все.

Толя їм нічого все ж таки не сказав, він був хлопчик делікатний, вихований. Федько, той, якби зачепили його тата, зразу б грубості почав говорити, а то й битись поліз би.

А Толя навіть щось сказав до Спірки. Але Спірка не чув, бо вони в той час підійшли до спуску з гори. Тут уже не до балачок, – стало видно річку. По́воді ще не було, але яка стала чудна річка! Уся сіра, покопирсана, ряба. На березі комашнею стоять і ходять люди. Сонце хитро виглядає з-за парового млина. Галки кудись летять довгими рядами і кричать. А як блищить кінчик хреста на Богоявленській церкві! Ух, гарно!..

– Ану, наввипередки! – раптом закричав Федько і, як вихор, зірвався з місця.

Стьопка і Спірка заверещали й побігли за ним.

Толі теж хотілось заверещати, і побігти, і навіть фицнути так само ногою, як зробив Стьопка. Але він того не міг зробити: кричати на вулиці не личить благородним дітям, бігти ж трудно, бо кожушок його такий довгий та тяжкий, а на ногах глибокі калоші. Та ще на спині ранець із книжками.

Толя тільки дивився, як миготіли ноги Спірки та Стьопки. Ось Стьопка загубив книжки. Зупинився, підхопив, знов фицнув і полетів за передніми.

Толя нагнав їх аж коло самої річки. Зблизька річка здавалася ще чуднішою. Видно було, як помалу, тяжко йшла крига. Лід тріщав, лускався, крижини лізли одна на одну, чисто було схоже на те, як женуть великий гурт волів. Уся сіра маса худоби сунеться помалу, а деколи один віл вилізе на другого, а тоді в тому місці починається гармидер, воли налізають один на одного, стоять, крутяться, аж поки ті, що почали гармидер, не проштовхнуться наперед.

По всьому березі стоїть народ. Хлопці жевжиками[1] просуваються поміж дорослими й безперестанку кричать дзвінкими, веселими голосами. Скільки тут школярів, які завтра скажуть учителеві, що їм у цей день «голова боліла» й вони не могли прийти «в клас»!

А річка все суне й суне вперед. Крижини з мокрим рипом труться одна об одну. Вони такі поважні та старі, аж жовті. Звідки вони припливли сюди? І куди попливуть? От сісти б на одну з них і їхати на ній десь далеко-далеко. Кругом другі крижини, їх треба одпихати, щоб не лізли на цю, а то як налізуть, то потоплять. Добре, як встигнеш перестрибнути на другу, а як шубовснеш у воду? А вода, ух, чорна, глибока та холодна, аж пищить. (...)

Толя часто подивлявся на Федька: ну що ж він не йде на кригу. Федько щось говорив Стьопці й Спірці й показував на річку головою.

Толя підійшов ближче й почав слухати.

– ...А то що! Стрибають тут... – говорив Федько. – Подумаєш, яка штука. Ні, нехай хто на той бік по кризі перейде, от буде герой!

– Ну на той бік! – покрутив головою Стьопка. – Як затре кригою, що будеш робити?

– А ти на другу! – блиснув очима Федько. – А з тої ще на другу!.. От зроби так! Зробиш? Га?

– А ти зробиш?

– Може, й зроблю...

Толі страшенно хотілось подивитись, як Федько буде стрибати з крижини на крижину. Він пострибає і, розуміється, злякається й почне плакати; його знімуть із криги, а всі потім будуть із його сміятися. Хай не задається.

– Нізащо не зробиш! – сказав Толя Федькові, киваючи на річку.

Федько мовчки подивився на нього й нічого не сказав. А Толя бачив, як у Федька навіть губи побіліли, а очі стали такі чудні, гострі, коли він вдивлявся в кригу. Ага! Мабуть, боїться.

---

[1] *Жéвжики* – вертляві, рухливі люди, що люблять похизуватися.

– Ану, спробуй! – знову сказав Толя. – Ти ж хвалився, що будеш їздити на крижинах. Ану!

А крижини сунули та сунули. Іноді вони розривалися й між ними робилась чорна, страшна латка води. У тій воді плавали солома й трісочки. І солома, і трісочки крутились і десь зникали, – так вертіло там воду.

– А давай об заклад, що перейду на той бік! – вмить звернувся Федько до Толі.

– Ба не перейдеш!

– Ну давай! Об що йдеш? Як перейду, даси мені свій ножик, що з костяною ручкою. А як не перейду, я тобі дам свого чижика. Хочеш?

Толі зовсім не хотілось чижика, – навіщо йому чижик? – але він згодився.

– Ну добре! Давай руку! Спірка, перебивай!

Спірка перебив, і Федько став тісніше підперізуватись, оддавши Стьопці свої книжки.

– Тільки ви мовчіть... – тенором[1] сказав усім Федько. – А то як побачать, що я хочу переходити на той бік, то не пустять. Нехай думають, що я хочу коло берега походити.

– Добре!

Федько підперезався, взяв у руку палицю, спробував її й насунув щільніше шапку.

Федько перший раз на крижині – це вчинок чи поведінка бешкетника?

– Ну, гляди ж! – промовив він до Толі якимсь чудним голосом і пішов просто на кригу.

– Федько пішов! Федько пішов! – закричали хлопці, які вже давно зачіпали його, щоб ішов на кригу.

Федько стрибнув на лід і, наче пробуючи його, потопав ногами. Крижина добра була, товста, міцна.

Федько потрошки наблизився до другої, походив і палицею зміряв, чи товста. Потім озирнувся до берега й раптом стрибнув на другу крижину.

Спірка, Стьопка й Толя дивились за ним із завмиранням серця.

– А куди ти там? – закричав до Федька якийсь робітник збоку. – Куди понесло тебе? Вертайсь назад!

Але Федько, мов не чуючи, підбіг на край своєї крижини і знов став тикати під нову крижину. Та була зовсім тонка. Спробував надушити її палицею, – угинається. А позаду кричать і махають руками, щоб вертався. Федько вибрав іншу – ця товща. Розбігся і стрибнув. Крижина тільки злегка хитнулась і заспокоїлась.

– Та що він, сказився, паршивець! – закричали вже інші на березі. – Куди його потягла нечиста сила! Ей ти, вертайся сюди зараз!

– Ну дивіться на цього одурілого хлопця!

– Та біжіть стягніть його, сукиного сина!

Але бігти було вже пізно. Федька несло вниз, і він був уже на середині. Він часом оглядався, піднімав на палиці шапку, весело крутив нею і кричав щось. Розібрати не можна було, що він саме кричав, але чути, щось веселе й завзяте.

---

[1] *Те́нор* – високий чоловічий голос.

– Та чий він? – питалися кругом.

– Федько, Івана типографчика син. Халамидро звісне.

– Ну й пробийголова... Ач, яке виробляє! Ах ти ж, Боже наш!

А Федько, справді, щось надзвичайне виробляв на річці. Він то повз на животі по тонких крижинах, то впирався палицею й перестрибував через водяні латки, то бігав з кінця в кінець криги, не маючи виходу. Здавалось, ось-ось налетить на нього ота кучугура криги, зітре, зімне й сліду не зостанеться од комашинки-хлопчика. Але комашинка якимсь чудом ловко видряпувалась на самий гребінь кучугури, скоренько з'їжджала з неї й бігла знову з крижини на крижину.

На березі було тихо. Хлопчики завмерли з роззявленими ротами й широкими очима. Старші хвилювались і пильно слідкували за кожним рухом «шибеника». Як той щось замнеться, так усі зараз затурбуються, деякі починають кричати всякі поради:

– Вправо, вправо бери, сукин син!

– Куди вправо? – махає на порадника другий рукою. – Там вода, хай жде, друга крижина підпливе... Не рушся, стій на місці!

На щастя, Федько не може чути ніяких порад і щасливо добирається до берега.

Хлопчаки починають од щастя пищати, боротись, кидати камінням у кригу. Дорослі легше зітхають і, хитаючи головами, лають Федька-халамидника. Але в лайках нема ні злості, ні досади. Ловкий хлопчак, що й говорити. Як брався, собака, га?

Що в цьому описі свідчить про ставлення автора до свого героя? Яке воно?

Федько з того боку махає надітою на палицю шапкою. Той берег пустий, бо туди не можна пройти з вулиці – чиїсь мури й тини.

– А як же він назад добереться? Невже знов по крижинах?

– А так і є, він знов на крижинах!

Справді, Федько стрибнув на крижину, потім на другу, і знов на березі всі притихли, слідкуючи за одчаяним хлопцем. Ніхто вже не кричав порад, ніхто не лаявся, тільки не зводили очей з маленької комашинки, яка дряпалась, бігла серед страшних сірих крижин, стрибала, метушилася. Така маленька комашинка, а як вона ловко, безстрашно обдурювала величезні шматки льоду, що з тріском лізли на неї, немов збиралися розчавити нахабне живе створіння. Як це створіння топтало ту сіру купу криги й ще навіть часом вимахувало своєю малюсінькою паличкою.

– Ну й шибеник! – зітхав хто-небудь, як Федько видряпувався із скрутного місця.

А «шибеник» все ближче й ближче присувався.

Ось уже недалеко. Видно вже, як швидко оченята його бігають на всі боки, вишукуючи місце, де перестрибнути. Найшов. Уперся палицею. Палиця спорснула. Ударив дужче в лід і знову уперся. Стоїть добре. Раз! – і вже на другій крижині. Жилаве, чортове хлопча. Стриба, як кішка.

І от хлопча вже на березі. Круг його крик, писк товаришів. От це молодець, так молодець. От як треба!

– Ну, щастя твоє, що ловкий! – качають головами дорослі. Але не лають і не сердяться, – що говорити такому зайдиголові!

Толя аж задихався, дивлячись, як Федько перебирався по крижинах. Оченята йому розгорілися, серце билось міцно й гаряче. Нічого там страшного нема на тих крижинах. А зате як інтересно, як весело! От би взяти та собі побігти. Тільки скинути калоші, а то в них важко. То зовсім не трудно. Узяти у Федька палицю, встромляти в лід і стрибати. Велика штука!

А коли Федько вийшов на берег, коли його отовпили[1] хлопці і з радістю та із захватом дивились на нього, як на героя, Толя почув, що він теж може перейти. І не тільки може, а от візьме й перейде!

І він, нічого нікому не кажучи, хутенько скинув калоші, струсив ранець із плеч на землю й підійшов до Федька.

– Дай мені свою палицю, – сказав він.

Федько здивовано подивився на панича:

– Нащо тобі?

– Я теж хочу йти на той бік!

– Куди?!

– На той бік.

Малюнок Т. Чуприніної

– А як упадеш у воду?

– Не бійсь, не впаду. Давай!

– Лучче не треба, Только... Ти не вмієш.

– Овва! Ти один умієш! Ну давай палицю. Що, може, жалко?

Спірка й Стьопка так і фиркнули. Але Федько не засміявся.

– На... – стиснув плечима Федько. – Тільки гляди...

Толя взяв палицю й пішов на кригу.

– А куди знов? Чого? Хто? – раптом закричали люди, побачивши Толю на льоду.

Але Толя так само, як Федько, побіг далі і стрибнув на другу крижину. В цей час насунула ціла купа льоду й одрізала Толю від берега. Толя опинився сам серед страшних, холодних крижин, які всі ворушились, лізли одна на одну, тріщали, крутились.

На березі щось кричали, бігали. Толя розтерявся, хотів бігти назад, але не можна – перед ним ціла смуга води. А ззаду суне величезна скеля льоду. Вона наче спеціально хоче налізти на Толю, так весь час напирає на його кригу.

Толі зробилось страшно. У руках стало якось дуже холодно, ноги ослабли і сковзнули по льоду. Хотілось упасти на лід, притулитись до нього всім тілом і кричати, кликати на поміч.

Але він і те боявся зробити. Тільки стояв і тихенько став плакати.

[1] *Отóвпити* – оточити.

А люди на березі хвилювались, кричали, радились, як вирятувати Толю, і не знали, що зробити, бо кожний радив одне, другий друге, третій третє. Усі йшли рядом з крижиною, на якій стояв і плакав Толя, кричали, махали руками, кудись когось посилали. А Толя тим часом все плив далі. Він уже випустив палицю з рук і хукав на червоні пальці, обливаючи їх сльозами.

Деякі з дорослих пробували зайти по крижинах до Толі з другого боку, але крига угиналась, ломилась під ними, й один швець навіть трохи не впав у воду.

У цей час звідкись узявся Федько. Він, як тільки Толя розгубився на льоду і всі побачили, що злякався, десь зразу зник. Його навіть хотіли вилаяти, що призвів панича до такої біди. Але Федько як під кригу пішов.

– Ага! Злякався, стервин син! Шибеник чортів, навчив хлопця та й утік.

Як вважаєш, чи справді Федько міг утекти?

Усі вже знали, що Толя хазяйський синок, а деякі навіть побігли за його папою.

І от, коли всі метушились, бігали й не знали, як вирятувати Толю, несподівано з'явився Федько. У руках його була довжелезна палиця, в яку він почав забивати гвіздка, раз по раз заклопотано подивляючись на Толю. Спірка і Стьопка всіма силами старались помагати йому.

Ну, гвіздок забитий, держиться добре.

– Ану, гей, дайте дорогу... З дороги ж!

Усі розступились на крик. А диви, знов цей шибеник! Але він із палицею, чи не рятувати панича збирається?

– Ти куди, халамидро?

– Дорогу!.. Ану, дайте дорогу!

Федько продерся крізь юрбу, вибрав крижину і стрибнув.

– Держись, Только! Я зараз буду коло тебе. Держись, не бігай, стій на місці!

Толя, забачивши Федька, захвилювався й хотів бігти йому назустріч, але приказ Федька зупинив його.

Хвилин через п'ять Федько вже був на Толиній крижині.

– Ну давай руку... Іди за мною. Та не бійсь, іди сміливо. Палицю візьми та впирайсь. Ну, так... Держись... Стій... Я перестрибну, а ти підожди...

– Ой, не ходи!.. Я боюсь... – ухопився за нього Толя.

– Та стій! От дурне... Я перестрибну і присуну до тебе свою крижину, а ти перейдеш... Бо сам же не перестрибнеш...

Федько перескочив, підбіг на край своєї крижини і вперся палицею в сусідню купу льоду. Крига зашаруділа й підсунулась до Толі.

– Тепер переходь сюди!.. Ну от бачиш... Тепер іди на цей край. Іди сміливо, не бійсь... Ставай тут. Стій, не бійсь. Я піду назад, підштовхну тепер до берега...

Федько перебіг на другий кінець крижини і тільки хотів упертись палицею у дно річки, як раптом під ним почувся тріск, крихка крижина розламалась надвоє, і Федько зник із льоду.

Усі так і завмерли.

Але Федько не розгубився, він ухопився руками за кригу й зо всієї сили пнувся, щоб його не знесло. Але на латку води, яка сталася від цього, вже сунула нова крига. Вона знесе Федька.

Толя побачив це і з криком забігав по крижині.

– Толю! Толю! – кричав Федько. – Подай мені палицю свою. Подай палицю свою... Я вилізу...

Але крижину в цей час підбило до берега, й Толя, як стріла, вилетів із неї.

Стьопка, Спірка й інші хлопці кинулись до Федька і протягнули йому палицю. Федько весь посинів уже й хотів взятись за палицю, але рука не слухалась, заклякла.

А підійти до нього не можна, бо крижина угинається, заливається водою і може розломитись знов.

– Стьопка, ляж на лід та підсунься до мене, – прохрипів Федько.

З берега дорослі щось кричали, але хлопці їх не слухали. Стьопка ліг і став підсуватись до Федька.

– Зійдіть там із криги, хто лишній, – крикнув Стьопка, озирнувшись.

Але в цей час один із хлопчиків подав Стьопці шворку, зв'язану з поясів. Стьопка кинув її Федькові.

– Хватай, Федю! Хватай... Швидше, Федю, бо крига йде.

Федько простягнув руку, але знов ухопився нею за лід.

– Не можу... – прошипів він. – Руки не держать, упаду...

І раптом вхопив зубами за шворку, набрав повен рот, міцно стиснув зуби й мотнув головою, мовляв: «Тягни!»

Стьопка, хлопці й дорослі з берега почали тягти Федька.

– Держись, Федю, держись, нічого... Ех, держись, ще трошки! Браво!

Федько був весь синій од холоду й того, що держався зубами за пояс. Але, як тільки витягнули його на тверде, він став на ноги і почав швидко-швидко топати й махати руками. Вода лилася з нього, зуби йому цокали, але він на те не зважав:

– Нічого, не перший раз, я цієї зими три рази на льоду провалювався. Треба тільки бігати.

Але йому не дали побігати. Десь узялися папа й мама Толині, а з ними мати Федька. Толя, побачивши їх, затрусився і з криком та плачем кинувся до них:

– Папочко!.. Мамочко!.. Я не винен, я не винен!..

Але папа й мама не дали йому говорити. Схопивши його під руки, шарпнули й потаскали додому.

Мати Федькова теж схопила Федька й так торсонула, що з того аж бризки посипалися.

– Додому, іроде! Ось я тобі покажу! – і знову так потягнула, що Федько мусив бігти за нею. Такою блідою й лютою Федько ніколи не бачив свою матір.

А попереду батьки тягли Толю, який весь час спотикався, щось кричав і голосно плакав. Батьки йому щось одповідали й шарпали так, що в Толі кілька разів спадала з голови шапка.

Раптом вони зупинились і підождали Федька з матір'ю.

– Він був на льоду? – грізно звернувся батько Толин до Федька.

Федькові було дуже холодно, зуби йому не переставали стукати, все тіло боліло од шарпання матері, але він усе-таки встиг помітити, що в батька Толиного аж слина запеклася на губах, а очі налились кров'ю. А Толя з жахом задирав голову то до мами, то до папи й жалібно говорив:

– Я не винен, я не винен...

– Мовчи! – крикнув до нього батько і знов повернувся до Федька: – Був він на льоду?

– Був... – цокаючи зубами, сказав Федько.

– Неправда! Неправда! – ще жалібніше і зі страхом забився Толя. – Я не хотів іти, а вони мене потягнули на річку. А потім Федько узяв і пхнув мене на кригу... Спитайте всіх... Я не винен...

Як би повівся ти на місці Федька після цих зізнань Толі?

Федько аж труситись перестав і подивився на Толю. А мати Федькова так і спалахнула:

– Ох Боже ж мій! Та що ж ти собі думаєш, люципере ти! (...)

І вона зо всієї сили вдарила Федька по голові. Федько аж упав на одно коліно й закрив руками голову. Мати знов хотіла вдарити його.

– Підождіть, Іванихо! – зупинив її батько Толин і підняв Федька. – Встань... Чекайте, Іванихо... Я хочу спитати його... Федьку, я вірю тобі, я знаю, що ти ніколи не брешеш, не бреши й тепер: говори, ти потягнув Толю на річку?

Федько трусився, коліна йому зігнулись і хилитались на всі боки. Він мовчав.

– Говори ж, падлюко! – торсонула його мати.

Федько глянув на Толю, той великими, повними страху й тоски очима дивився прямо на нього. Сльози текли йому по щоках і зупинялись у куточках рота. Толя машинально злизував їх язиком і все дивився на Федька з чеканням чогось страшного.

– Ну говори ж, Федьку, – нетерпляче сказав батько Толин.

Федько одвів очі від Толі, похилився й тихо сказав:

– Повів...

– І пхнув його на кригу?

– Пхнув...

– Паршивець же ти! – крикнув Толин батько і сильно хляснув Федька по лиці. А потім повернувся до Федькової матері і сказав: – Надіюся, що на цей раз чоловік ваш покарає його як слід... Інакше лучче очистіть мені кватирю.

Федькові знов упала з голови шапка, як ударив його Толин батько. Він підняв її й подивився на Толю. Але Толя тулився до матері, яка милувала вже й жаліла його.

А ввечері, коли мав прийти батько Федьків із роботи, Федько кашляв і облизував гарячі губи.

Йому було страшенно жарко.

– Ага, бухикаєш, кашляєш, ідоле? – обзивалась од печі мати. – Підожди, підожди, візьме тебе чорт... Ось нехай ще батько прийде та погріє ременем. Що, єсть жар?

– Єсть... – тихо одповів Федько, а сам придивлявся, як в очах його стояли жовті й зелені плями.

Коли батько прийшов і мати стала йому розказувати, Федькові в очах уже було зовсім жовто і голова була страшно тяжка й гаряча; така була тяжка, що не можна було держати її на плечах і хотілось покласти чи на стіл, чи на землю, чи хоч у піч – аби покласти.

Мати говорила, але Федько навіть не слухав і не пам'ятав уже нічого. Він тільки як крізь сон бачив, що татуньо чогось страшенно став лютий, такий лютий, що аж говорити не міг і тільки хапався то за горло, то за ремінь.

Потім Федька поклали на стілець і били вже як слід. Але Федько й на цей раз навіть не скрикнув. Тільки, як батько пустив на мент руку, якою держав його, Федько впав додолу й не рушився.

– Встава-ай!! – ревнув батько й шарпнув сина за руку; але рука була така гаряча, а лице сина було таке дивно спокійне, що батько кинув ремінь і нахилився до Федька. Федько вже нічого не чув і не бачив.

А через три дні він лежав мертвий. Разів зо два він приходив до пам'яті, питав, чи били Толю, щось бурмотів і знову падав непритомний. А в непритомності когось просив, комусь грозився і все чогось допитувався у Толі.

Батько й мати не одходили від його постелі, трусились і мовчки боролись зі смертю. Але смерть поборола.

На четвертий день Федька ховали. На кладовище йшли всі хлопці зо всіх сусідніх вулиць. Спірка, Стьопка й Гаврик плакали навзрид.

А Толя тихенько виглядав із вікна. Мама йому строго наказала не виходити до вуличних хлопців.

А йому було цікаво подивитись, як будуть ховати Федька-халамидника.

Коли Федькова труна сховалась за рогом вулиці й не було вже нікого видно, Толя одійшов од вікна, перекрутивсь на одній нозі й побіг гратися з чижиком.

Цього чижика він сказав Федьковій матері віддати йому, бо він його виграв у Федька.

Чи знаєш ти, що...

Фотопортрет В. Винниченка-студента

Спочатку В. Винниченко вчився в народній школі – там був першим учнем у класі. Навчання в Єлисаветградській чоловічій гімназії у нього не було успішним. Про це згадує його приятель Ю. Тищенко: «Він гостро ставав в оборону свого мужицького походження і фізично, і поводженням. Навмисне підкреслював те, що походить із селянського роду, і свідомо говорив українською мовою як із товаришами-гімназистами, так і з учителями... Почалися роки завзятої боротьби за свої права з учительством. (...) Уже в середніх класах В. Винниченко з кращими товаришами по гімназії, що переходять на його бік і під його вплив, створює гурток, який починає боротьбу за свої людські права...»

Перший твір – поему про Запорозьку Січ – В. Винниченко написав у гімназії, за що одержав своє перше політичне покарання – «тиждень темного карцеру».

Аналізуємо текст

1. Знайди портрети головного персонажа і другорядних. Чим вони відрізняються? Кому більше автор приділяє уваги? **2.** Які описи природи подаються в тексті? Чи вони допомагають передати атмосферу подій? Прокоментуй. **3.** Знайди місце в тексті, де Федько діє благородно. Якими засобами автор передає ситуацію? **4.** Чи вдалося йому відтворити атмосферу напруження на річці? За допомогою яких художніх засобів?

Обмірковуємо прочитане

1. Визнач риси характеру Федька. Запиши їх у дві колонки: позитивні й негативні. Яких більше? За своєю поведінкою Федько – розбишака? **2.** Чи подобається він тобі? Чому? **3.** В яких епізодах передається зростання основного напруження в оповіді? **4.** Як ти вважаєш, чому батьки Федька карають його – з боязні, що втратять квартиру, чи справді хочуть мати слухняного сина? **5.** Охарактеризуй Толю. Порівняй його із Федьком. Чи стане Толя інтелігентною, порядною людиною? **6.** На твою думку, чи варто було Федькові «розгулювати» по крижинах? Навіщо він це зробив? **7.** Чи потрібно було рятувати Толю, брати його вину на себе? **8.** Знайди у творі, де проявляється поведінка Федька, а де він здійснює вчинок. **9.** Доповни схему і прокоментуй стосунки хлопця з людьми, його емоції, почуття.

10. Прокоментуй вислів Й. Ґете (див. с. 61). У Федька серце – велике? **11.** Федько – особистість? **12.** Ти хотів би бути на нього схожим? Чим?

Завдання додому

1. Уяви щасливу розв'язку твору. Запиши її як коротку епічну оповідь. **2.** Поміркуй, чи вона так само вплинула б на тебе, як авторська. **3.** Визнач основну думку твору.

Радимо прочитати: *В. Винниченко.* «Бабусин подарунок»; **подивитися:** експозицію в Кіровоградському історико-краєзнавчому музеї; картини митця.

СПИРИДОН ЧЕРКАСЕНКО
«МАЛЕНЬКИЙ ГОРБАНЬ»

Подумаймо разом

Як ти вважаєш, що означає слово «краса»? Оглянься довкола: що красивого ти бачиш біля себе? Чи красивий ранок, коли ти прокидаєшся, посміхаєшся сонцю, що заглядає у твоє вікно? А твоє місто чи село? Чи подобається тобі, коли йде тихий, лагідний сніг? Чи красива твоя мама? А хто з твоїх однокласників чи знайомих найкрасивіший? Чому ти так вважаєш? А що означає, коли про людину кажуть, що вона красива? Чи лише зовнішність при цьому оцінюють? За що насамперед поважають і люблять? Як ти думаєш, краса і доброта – це близькі поняття? Пригадай, що київського князя Володимира називали «Красним Сонечком». Мали на увазі не «червоне», а красне – тобто красиве. У Давній Україні, як і в Давній Греції, в інших народів світу, красу, доброту, людяність завжди ототожнювали, тобто вважали близькими за змістом поняттями.

Чи знаєш ти літературну казку «Червоненька квіточка» С. Аксакова? У ній розповідається про те, як дочка купця полюбила страшного і потворного звіра за його добре, лагідне серце. Він виявився зачарованим принцем. Любов дочки купця повернула йому справжнє людське обличчя, воно було дуже гарним... А пригадай казку про Попелюшку. Принц покохав її також не за зовнішність. Отже, основна думка цих казок така: людина цінується насамперед за вчинки, за те, яка в неї душа. «Краса до вінця, а життя до кінця», – учить народна мудрість.

Ця вічна тема про красу людської душі в усі часи привертала увагу багатьох митців. Нею цікавився й український прозаїк, драматург Спиридон Черкасенко.

Спиридон Черкасенко (1876–1940) народився у м. Новому Бузі (тепер Миколаївська обл.) у селянській родині. За фахом був учителем. Доля закинула його спочатку до Києва, де він працював редактором, а потім у театрі М. Садовського, писав п'єси, підручники для дітей. У 20-ті роки перебував на Закарпатті. Останні роки його життя пройшли у Празі (Чехія), де він і похований.

Велике місце у творчому спадку митця займають твори для дітей. Вони ввійшли до збірки «Маленький горбань» та інші оповідання» (1912), друкувалися в періодиці, були дуже популярними. Йому належить і романтично-пригодницький твір «Пригоди молодого лицаря. Роман з козацьких часів» (1934), що надрукований 1993 р. у Києві. Хоча твори С. Черкасенка і написані ще на початку XX століття, однак порушують загальнолюдські теми, зрозумілі та актуальні й тепер.

«Краса душі надає принадності навіть незугарному тілу» (Г.-Е. Лессінг).

«Люди, будьте взаємно красивими» (Л. Костенко).

МАЛЕНЬКИЙ ГОРБАНЬ

(Скорочено)

I

Квітень. Свято.

Весело й шумливо на вигоні за шахтарською слобідкою. (...)

Малеча, ближче до хат, захоплена своїм, – дівчатка окремо, хлопчики окремо. Дівчатка, порозсідавшись невеличкими купками, гра-

ються в крем'яхи[1]; хлопці, поділившись на дві лави, змагаються в м'яча. Якого не прийнято, то й той сидить тут, осторонь, і з цікавістю стежить за грою.

Біганина, галас, регіт...

Халупка, де живе дід Антип з удовою-дочкою й онуком Павликом, стоїть край слобідки, нічим не огороджена, як і всі інші шахтарські хатки. За нею починається вигін, а за вигоном, через великий шлях, зелений тепера, – барвистий панський степ.

Світить сонечко, припікає. Тепло й радісно. Ясний, погожий день викликав з халупки навіть старого колишнього шахтаря, тепера шахтового конюха, діда Антипа.

Чи багата родина Павлика? Що про це свідчить?

Покурюючи люлечку, сидить він під вікном на призьбі, а поруч його – Павлик. Обоє захоплені хлопчачою грою в м'яча, обом сіяють обличчя од великої втіхи: короткими, уривчастими вигуками й гучним сміхом вони виявляють своє задоволення, ніби самі беруть участь у грі. (...)

– Дідусю... піду й я до них...

– Ти?.. Хм...

Дід Антип глянув скоса на Павлика, сковзнув очима по горбу, по глибоких, променистих, розумних очах його, що одсвічували далеко захованим тихим смутком, і одвернувся, наморщивши чоло й наїжачивши[2] свої кострубаті, сиві, як попіл, рясні брови.

– Розбишаки вони, сину. Ще битимуть. Ач, які зайдиголови!.. (...)

Старому було ніяково. Не від того він був, щоб потішити онука. Незважаючи на його страшний, химерний горб, дід дуже любив хлопця. Але він гаразд знав вдачу всіх отих захарків, проньок та інших, знав, що за великим Павликовим горбом діти ще не вміють побачити чудового серця його, тому боявся, що пустуни зобидять хлопця: вже не раз доводилося йому, йдучи з роботи, рятувати Павлика й скубти за чуба напасників.

– Я, дідусю, до дівчат.

– До дівчат? – зрадів дід. – Хе-хе-хе! До дівчат, сину, можна... Дівчата, сину, – вони, той... не такі, як оті паливоди, хлопці. Вони тихі... оті дівчата. До дівчат можна – вони не зобидять.

Павлик пішов.

Дід Антип вийняв із рота люльку й дивився вслід онукові, як він ішов перехильцем, як качка, коливаючи своїм химерним горбом, і якось кумедно махав руками, вивертаючи долоні. Невеличка рідковолоса голівка його майже ховалася за горбом.

Старий журно похитав головою, крякнувши, ніби одганяючи геть сумні думи. Притоптавши люльку корячкуватим закоптілим пальцем, він сховав її в кишеню, підвівся, покрехтуючи, й пішов у хату спочивати.

– Павлику, до нас! – гукали дівчатка, вгледівши горбаня.

---

[1] *Крем'яхи́* – гладенькі камінці, які діти використовували для гри.

[2] *Наїжа́чувати* – піднімати догори.

– У нас краще, Павлику, – перебивали інші. (...)

Вони й справді любили з ним гратись, дивитись у його журні сині очі, слухати його поважну, навчаючу мову, коли він щось розповідав їм – або роз'яснюючи, як треба гратись, або розказуючи якусь цікаву побрехеньку чи довгу заплутану казочку.

II

Знав Павлик їх, тих казочок, чимало.

Ще як був меншеньким, довгими зимовими вечорами, коли набридне слухати, як бурхає за обмерзлим вікном завірюха, набридне дивитись, як скаче голка в худих материних руках, коли під свист вітру в грубі й дідове хропіння на лаві починає дріматись і злипаються очі, Павлик, бувало, каже матері:

Малюнок Т. Чуприніної

– Спатки, мамо.

– Зараз, мій любий, – підіймає голову неня й одкладає набік шитво. – Ходімо, серце.

– Ти ж посидиш коло мене? – умовляється Павлик, роздягаючись.

– Посиджу, соколику, посиджу. Лягай, моя дитино.

– І казочку розкажеш?

– І казочку розкажу.

– А пісеньки співати не тре-е-ба, – надимає губенята й махає ручкою Павлик.

– Пісеньки не треба, – підтакує неня.

– Пісеньки такі сумні...

– Сумні, моя дитино...

– ...і ти знову плакатимеш од пісеньки.

– Плакатиму?.. Ні, любий, я не плакатиму... Спаси й помилуй, Царице Небесна, – вкриває хлопця ряденцем і хрестить мати, присовує ослін до ліжка й умощується на нім. (...)

Павлик щулиться під ряденцем і лагодиться слухати.

Якими словами автор передав любов мами до сина?

– Гаразд, гаразд, – відповідає мати й починає довгу, цікаву казку про діда в червоних чоботях, брехливу Козу рогату, про Зайчика-Побігайчика. – От Зайчик злякався, вибіг із хати та й сів під дубком. Сидить та й плаче...

– Та й пла-а-че, – притакує, співчуваючи Зайчикові, Павлик, і страдальницька тінь пробігає йому видочком[1], а великі очі його затягає сльозою.

З цієї сумної казкової пригоди Павликова думка починає потужно працювати. Мати скінчила одну казку, починає другу, про короленка

[1] *Видо́чок* – обличчя.

й королівну, про Івасика-Телесика абощо, та Павлик уже не слухає, й материні слова тихим струмочком линуть мимо.

І стоїть у думках Павликових темний, густий ліс із зеленими галявинами, а на одній галявині збудував собі Зайчик манісіньку хатку, таку завбільшки, як у панового Гектора, цепового собаки; круг тієї хатки походжає страшна, напівоблуплена Коза-Дереза, з великими та гострими рогами, й чигає на Зайчикове життя. З лісу, з-поза кущів, виглядають боягузи – грубий, вайлакуватий Ведмідь-Набрідь, придуркуватий, завжди голодний Вовчик-Братик і хитра Лисичка-Сестричка. І стискається боляче серденько Павликове жалем до сердешного Зайчика й жахом за його бідолашну долю.

– Мамо, – перебиває Павлик материну казку, – а Зайчик-Побігайчик боїться Кози?

– Що? Га?.. – не розуміє неня одразу несподіваного питання. – Боїться, боїться, моя дитино... Та ти, бачу, не слухаєш казочки. Може, вже годі?

– Ні, ні, я слухатиму, розказуй.

Знову точиться нитка перерваної казки. Павлик одразу силкується уважно слухати, але потроху думки його звертають знову до лісу з його хижими звірями й сердешними беззаступними зайчиками.

– Мамо, – знов питає Павлик, – і нащо та погана Коза-Дереза?

– Що?.. Нащо – Коза?.. Так Бог дав, сину, – відповідає мати й гомонить далі.

І думає, думає, думає Павлик, аж поки йому голова втомиться, аж поки тиховійний сон потроху, непомітно склепить йому віки й од довгих густих вій його ляже на личко темна тінь. Та бистра думка його не заспокоюється. Скута, зв'язана своїм ворогом, міцним сном, вона ще борсається, рветься, живе – і Павлик бачить химерні, чарівні сни. Таких цікавих казок, як його сни, й неня не розкаже йому.

Про яку вдачу Павлика свідчить те, як він сприймає казки?

Пам'ять у Павлика прегарна, й він завжди пригадує свої сни до найменших подробиць і переказує їх дівчаткам, як нову казку, тільки ніколи не каже, що то сон, а з часом і сам забуває про те.

Павлик ріс, нешвидко ріс...

Через його страшний горб товариші цурались його, й він звик бути здебільшого самотнім, на самоті зі своїми думками, жив ними, тішився, розважався ними. Лагідний, добрий, гарний світ нениних казок зробив і ті думки його лагідними, а серце чулим до всяких пригод, що траплялися створінням малим та беззахисним. Павлик любив звірят, любив пташок і плакав, навіть зомлівав, коли при нім хто з хлопців розбивав пташині яєчка або скручував голови горобеняткам.

III

Підсівши до однієї купки дівчаток, Павлик почав гратись із ними в крем'яхи.

Хлопцям, мабуть, набридло гратись. За якусь дурницю вони посварились, позмагались, полементували трохи...

Той, чий був м'яч, заховав свою власність у кишеню й рішуче сказав, що м'яча більше не дасть.

Захарко вхопив його ззаду за поперек, повалив на землю і надавив коліном.

– Смерті чи життя? – питав Захарко, піднявши над хлопцем кулака.

Він чув і бачив, що так роблять і кажуть, борюкаючись, дорослі парубки, та й собі ото робив так само.

Хлопець плакав під ним.

– Облиш! Не чіпай його! – гукнув на Захарка Павлик і ладен був і собі заплакати.

– Ов? – зареготав Захарко. – Чи не заступник з'явився!..

– Бо як скажу дідусеві...

Захарко пустив хлопця й підійшов до Павлика.

– «Скажу дідусеві»... – перекривив він Павлика й показав йому язика. – Боюсь я твого дідуся!.. Ось як дам тобі по горбу, тоді йди, кажи своєму дідусеві, горбатий!

– Ну-ну! – оступились за Павлика дівчатка. – Йди геть! Як ви гралися, то ми не втручались до вас.

– Кинь, не лізь до їх, – промовив Пронька. – Ходімо краще по катран[1]. (...)

– Ходімо, Павлику?

Павлик не знав, чи йти, чи ні. Йому й кортіло, але він не спитався дідуся. Дідусь досі спить, а матері дома немає.

Він глянув на хату: не видно було нікого.

– Дідусь спить, а я не спитався.

– Ми недалечко, Павлику.

– Зараз і додому, – умовляли його дівчатка.

Йти було недалечко. Зараз за вигоном, через великий шлях, починався розкішний цілинний панський степ.

Павлик і раніш любив ходити сюди, коли дідусь був у шахті, а неня у панів на поденщині. Діти були або в школі, або також на роботі, коло шахти, і Павлик не боявся самотою мандрувати в степ.

Любо було йому сковзатись чобітками по слизькій зеленій цілині, дихати на всі груди чистим, запашним повітрям, лягти де-небудь на горбочку й стежити за легенькими срібнокрилими хмарками в блакиті небесній. Або перейти балку й звідти дивитись, як розіслалися ген перед тобою, як на долоні, й рівні рядки шахтарських убогих халуп, і гостроверхі будівлі над глибокими шахтами, оточені високими валами сірого ґлею, і закурені зверху височенні цегельні димарі коло тих шахт. Люди такі дрібні-дрібні здалеку, як комашня, і хатки малі, й шахта не лякає своєю таємністю... А ти – ніби якийсь казковий цар над тим усім, або раптом хочеться тобі знятись і полетіти ще вище, аж туди, де он тріпоче в блакиті своїми

Яку подібну ситуацію нагадує тобі цей опис?

[1] *Катра́н* – рослина, що росте у степах, має велике листя й багато білих квіток.

крильцями дзвінкоголосий жайворонок. Йому, мабуть, дуже гарно там, вільно й усе видко.

Дітвора, як овечки без вівчаря, розбрелась по велетенському зеленому килимові: дівчатка шукали квітів, в'язали їх у пучечки, переплітаючи з волохатою, мітластою ковилою[1], а хлопці ганяли далеко один від одного й шукали катрану.

Павлик сів собі на горбочку й тішився з того: сині, як небо, очі його дивилися спокійно й задоволено. Чулим ухом ловив хлопець ніжну, дзвінку жайворонкову пісеньку, що висів недалечко від нього в повітрі й тріпотів крильцями. А думки – гарні-гарні, як і сни його казкові, тихо линули одна за одною, низались у пишний разок чарівної казки. Дівчатка порозбігались, а то яку б чудову нову казочку розказав їм Павлик про музи́ку-жайворонка, що літає високо-високо й розмовляє там із небом глибоким, з хмарками ясносяйними; кучеряві хмарки пливуть з далекого чужого краю, од самого моря, багато бачили вони, багато чули дивного, прегарного, і є їм що розповісти сіренькому музи́ці...

IV

– Гей! Ге-е-ей! Хло-о-опці! – гукнув Захарко, нахилившись над чимсь у траві. – Гніздо-о знайшов!.. жайворо-о-оняче!.. (...)

Павлик раптом насупився. Серденько йому тьохнуло й боляче занило од страху. Він хутко підвівся і перехильцем побіг і собі до хлопців та дівчаток, що нахилилися над манісіньким гніздечком, де лежало на дні четверо сіреньких, із ряботинням, яєчок.

– Іду я, брат ти мій, – розповідав тим часом із захопленням Захарко, – коли це споперед мене тільки – фррр!.. Я сюди: до-овго шукав, насилу знайшов.

– Ой-ой-ой, які ж гарні-і-сінькі! – аж присідала од радощів одна з дівчаток.

– Ги-и-и! Славнюсінькі, манюпусінькі, – підстрибувала друга, плещущи в долоні.

– Ану, я в руки візьму, – простяг руку Пронька.

– Не чіпай! Не бери! – закричали на нього дівчатка.

– Чого «не чіпай»? Що вони – ваші, чи що?

– Авжеж, не зачіпай, – поважно промовив Захарко, і Павликові на душі полегшало. Він знав, що коли Захарко не чіпатиме та ще й іншим накаже, то гніздечко буде ціле.

– Чого?

– Бо як візьмеш у руки, то жайворончиха прилетить і зараз пізнає, що брали в руки.

– Ну, то що?

– І більш не навернеться до гнізда. А ми даваймо от що зробимо: застромимо коло гнізда паличку, щоб знати, де воно, й приходитимемо дивитись щодня; як вилупляться жайвороненята, ми й позабираємо...

---

[1] *Ковила́ (ти́рса)* – трав'яниста степова рослина родини злакових.

– Не треба забирати, – промовив Павлик.

– Чом – не треба? Шкода тобі?

– Авжеж, шкода: пташка плакатиме.

– И-и! Уже горбатий і скаже! – промовив Захарко. – Ти бачив, як птахи плачуть? Я он скільки горобенят драв і ні разу не бачив, щоб горобчиха або горобець плакали.

Пронька вже й паличку приніс. Застромили. Павлик одійшов набік, засмучений. (...)

За кілька хвилин хлопці знайшли ще одне гніздо й устромили коло нього паличку. Шукали ще.

Павлик сидів на траві й замислено, не кліпаючи, дивився в землю. Він думав про те, як прилетить пташка, побачить, що пташенят-діток немає в гніздечку, й жалібно пищатиме, битиметься крильцями, сіреньким тільцем об землю й шукатиме-шукатиме. А їх немає... Їх Захарко забрав і пороздирав, як роздирав видраних горобенят...

Павлик здригнувся й хутко підвівся. Побачивши, що хлопці одійшли геть, він висмикнув із землі паличку коло гніздечка й закинув її в траву. Потім, не поспішаючи, пішов до другої.

– А що то ти, горбатий, робиш? – гукнув Захарко, вгледівши, що Павлик ухопився за паличку. – Га?.. Ось я тобі!..

– Хлопці!.. Та він і цю вийняв і закинув, – гукав Пронька, одшукуючи в траві перше гніздечко.

Що свідчить про вдачу Захарка?

Павлик зблід, побачивши, що Захарко чимдуж наближається до нього, махаючи кулаками. Він скрикнув із жаху й заплакав.

Хижим звірям наскочив на нього Захарко, огрів кулаком по горбу, а коли Павлик упав, то він придавив його коліном і садив кулаками під ребра, під груди. Позбігались діти... (...)

Побачивши, що Павлик уже не кричить і не плаче, а лежить із заплющеними очима, розкинувши руки й ледве дихаючи, діти, як сполохані горобці, кинулися врозтіч.

V

Павлик сидів уже й тихенько хлипав, коли дід Антип із дівчатками прибіг до нього.

– Ах ти ж, брат ти мій! А!.. – побивався дідусь, підіймаючи на руки онука. – Що наробили поганці!

– То все Захарко, діду, – щебетали одна поперед одної дівчатка. (...)

– Ну стривай же, я тебе доскочу! Начувайся... Мій хороший, мій любий... Болить, сину, де болить?.. – турбувався дід.

Павлик мовчав і тихо стогнав та заплющував очі, як дуже знеможений. Йому не так боліло, як злякався він. Сам лагідний, сумирний, він давно не міг зрозуміти, від чого все те лихе, і воно завжди лякало його. Коли він угледів був, як горіли злістю, мов у вовченяти, хижі чорні очі Захаркові, то аж зомлів із жаху. (...)

Дід Антип приніс Павлика до хати, роздяг його і поклав у ліжко.

– Їстки, сину, не хочеш?

– Ні, – прошепотів Павлик, заплющуючи оченята.

– Ну то ось я чаю нагрію, а тим часом і мати прийде.

Покрехтуючи, старий налив великого бляшаного чайника, поставив на плитку й почав розпалювати вогонь. Стомлений, схвильований Павлик заснув.

Смеркало. З вигону чути було веселі парубоцькі й дівчачі співи. Дід зачинив віконце; світла не світив, щоб не розбудити онука. Сів перед піччю і довго бурчав щось і покректував, набиваючи і запалюючи люльку. Ясно-червоне полум'я освітлювало його сиву, поруділу бороду, із закуреними кострубатими вусами, волохаті груди, що виднілися з-під розхристаної сорочки, виблискувало, вигравало на лисині, ніби намагаючись розгладити йому зморщене чоло, розсунути насуплені, настовбурчені брови, розвіяти його чорні думи.

А старий і справді замислився. Думав про те, яка доля судилася його любому, нещасному, калікуватому онукові, котрого всякий здолає зобидити.

– Ех, яка там доля таким! – зітхав дід. – Із їхньою долею далеко не заїдеш. Жива ненька, живий дід, то й доля жива, а помремо... Ех, дала серце, та не дала вроди... **А нема вроди, нема й щастя.** І за віщо покарав Господь?.. І неня ж гарна, добра людина вдалася, хай Бог дає на здоровля... Він... це він, батько... це за нього, п'яницю, Господь покарав калікою. Та він умер... йому тепер байдуже...

Як ти вважаєш, чи так це?

– Що тут?.. Що сталося з Павликом? – вбігла в хату й нагло перебила дідові думки стурбована Павликова мати.

– С-с-с!.. – замахав на неї дід.

– Спить? – прошепотіла вона й кинулася до ліжка, обережно нахилилася над хлопцем. Почувши, що він спить, мати підійшла до діда.

– Здоровий?.. Не скалічено його?

– Ні, – муркнув дід і витяг із рота люльку, – тільки перелякано, видимо, дуже.

– Хто? Дівчатка казали мені, що Захарко Явдошин. (...)

Дід ще довго мурмотів собі, покурюючи перед огнем, і вигадував у думках, як піймати маленького злочинця, а мати взяла дзиґлика[1], поставила коло ліжка й, важко зітхнувши, схилилася над Павликом. Очима, повними сліз і материнської муки, дивилася вона в його бліде навіть у сутінку обличчя, обережно гладила по голівці, брала за худенькі ручки й здригалася, коли хлоп'я кидалося й скрикувало вві сні. Думки, темніші й безпорадніші дідових, гнітили їй серце...

VI

Павлик прокинувся од ранкового сонечка, що заграло йому на видочку цілим снопом золотистого, сіяючого проміння. Він повернув голову до вікна й посміхнувся.

[1] *Дзи́ґлик* – стільчик.

– Ні, брат, то дурне!.. – почув Павлик із сіней якісь тупотняву й вовтузіння. – Од діда, паливодо, не вирвешся!.. Іди, не опинайся, а то за вуха втягну!

Павлик дивився на двері широко розплющеними очима й нічого не розумів. Озирнувсь по хаті – нікого не було.

Одчинилися з грюкотом двері, й дід Антип уніс на оберемку зляканого на смерть Захарка: хлопець борсався й дригав босими ногами в повітрі.

Здивований і зляканий несподіванкою, Павлик підвівся й сів на ліжку.

– Устав, сину? – питав дід, щільно причиняючи за собою двері, щоб Захарко не чкурнув часом. – Ось, маєш... Насилу знайшов поганця! На стайні в солому зарився. Спасибі, хлопці сказали. Ну, тепер, розбишако, начувайся! Ми тобі дамо з Павликом.

Старий вхопив хлопця за плечі й підвів до ліжка.

– Бий, Павлику, бий його, паршивця, щоб не був таким уредним.

Павлик заховав під рядно руки й злякано дивився на Захарка.

– Не хочеш?.. Бий...

– Я не бу-у-уду більш!.. – ревів бугаєм злочинець.

– Е, брат, то дурне! Хе... він не буде! Ще б пак! Авжеж не будеш, бо ось як вишпаримо тебе з Павликом, то й десятому закажеш... А в мене, хлопче, ремінь до-о-обрий... (...)

Павлик хутко скотився з ліжка й, плачучи, підбіг до діда.

– Він... він не буде! Дідусю, ріднесенький... він... він...

Павлик захлипав.

Що в цій ситуації найбільше вражає?

– Оттакої! – розвів руками здивований дід. – То це й ти плачеш?

– Він не буде, – говорив Павлик, утираючи сльози.

– Та як же тепер буде? – хвилювався старий. – То це, виходить, подарувати йому? Хороше діло! Він тобі й голову каменюкою просадить, а його за це по голівці. (...)

– Він не той... Авжеж, Захарку, ти не будеш більше битись? – хапався Павлик, щоб дід часом не встиг виконати своєї погрози.

– Я не буду, – почав заспокоюватись потроху Захарко: він бачив, що справа повертається йому на руку.

– Ми, дідусю, трохи пограємося із Захарком, – защебетав Павлик, помітивши, що дідусь уже вагається. – Пограємося, Захарку?..

– Оце дак так! – обурився старий, але не хотів журити онука й одійшов од хлопця. – Ну, та стривай... Це тобі так не минеться! Піду, нехай хоч мати тебе той... Ач, яким вовком дивиться!

Дід вийшов і защіпнув за собою двері.

– Давай, Захарку, в крем'яхи, – упадав коло хлопця Павлик. – Ось у мене є... га-а-арні...

Захаркові й не хотілося, бо крем'яхи він уважав дівчачою грою, але не хотілося й прикрості зробити Павликові, що так ласкаво й запобігливо припрохував його.

– Давай, – згодився він і, зітхнувши, глянув на відчинене вікно.

Коли дід Антип з Явдохою, Захарковою матінкою, прийшли до хати, то, здивовані, зупинилися на порозі.

Захарко з Павликом сиділи обойко долі й, сміючись весело, любенько грались у крем'яхи. (...)

– Дідусю, – весело гукнув Павлик, побачивши старого, – він... Захарко зовсім не сердитий... він гарний... Ми тепер часто гратимемося з ним.

– А! А! Ну, що ти йому скажеш? – ляскав дід з обурення об поли руками. – Його вишпарити слід (...) а він... га?.. Ну щастя маєш! – посварився дід на Захарка пальцем, а тітка Явдоха ласкаво сміялась крізь сльози.

Працюємо з текстом

1. Хто головний герой цього твору, а які герої – другорядні? 2. Де відбуваються події (у горах, у степовій зоні України, біля моря...)? Коли? Як про це можна довідатися? 3. Знайди у творі портрет Павлика. На яких рисах автор особливо наголошує? Випиши їх. 4. Як діти та Павлик ставляться до природи? Наведи приклади з тексту. 5. Як діти поводяться з Павликом? 6. За якими деталями можна здогадатися про ставлення до нього автора? 7. Назви жанр твору. За якими ознаками можна його визначити?

Порівнюємо і міркуємо над прочитаним

1. Випиши в колонки риси характеру кожного з хлопчиків – героїв оповідань Гр. Тютюнника, В. Винниченка, С. Черкасенка. Порівняй їх.

Олесь	Павлик	Захарко	Федько

2. Чи є щось спільне у характерах Павлика й Олеся («Дивак» Гр. Тютюнника)? 3. Як ти вважаєш, Захарко – лідер? Чи подібний він до Федька-халамидника? Чи так би Федько поводився з Павликом, як Захарко? 4. У характерах Павлика і Федька є щось спільне? Знайди епізод про це. 5. На твою думку, який же Павлик? Визнач основні риси характеру, що йому притаманні. Склади план характеристики Павлика. 6. Чи він подобається тобі? Чим? Він красивий? 7. Яка основна думка цього твору? Чи погоджуєшся з нею?

Завдання додому

1. Поміркуй, які риси характеру, вчинки прикрашають людину. 2. Напиши твір-роздум про красу людської душі.

Радимо прочитати: *С. Черкасенко.* «Безпритульні», «Пригоди молодого лицаря».

СТАНІСЛАВ ЧЕРНІЛЕВСЬКИЙ
«ТЕПЛОТА РОДИННОГО ІНТИМУ...», «ЗАБУЛА ВНУЧКА В БАБИ ЧЕРЕВИЧКИ...»

Подумаймо разом

Чи Павлик був самотнім? Хто його найбільше любив і турбувався про нього? Як це описав С. Черкасенко?

Щаслива та людина, яка має рідних, близьких людей, – вона зможе легше долати труднощі на життєвій дорозі, які б випробування і перешкоди на ній не виникали. Ти погоджуєшся з цією думкою? Кожна людина повинна мати свою родину, вона належить до якогось роду. Це можна уявити у вигляді дерева родоводу. Воно міцно вкоренилося в рідну землю, має великий і могутній стовбур. На ньому багато гілочок – кожна символізує певне покоління (перше, друге, третє і т. д.), зокрема когось із предків (прадідуся, прабабусі, дідуся, бабусі, тата, мами), родичів (братів, сестер та ін.). Ближче до верхів'я – твоя гілочка. Проведи дослідження свого родоводу, дізнайся у старших про своїх предків – і чітко знатимеш, хто вони були, куди сягає коріння твоєї родини. Намалюй дерево свого родоводу.

Уважно прочитай ці поезії. Вони належать Станіславу Чернілевському.

Станіслав Чернілевський (1950 р.) – сучасний український поет і кіносценарист. Народився у с. Жвані на Вінниччині. Дуже рано втратив батька, який був комбайнером. Багатодітна родина осиротіла. Навчався у школі-інтернаті, закінчив Вінницький педагогічний інститут, деякий час учителював. Ще з юних літ мріяв займатися кіномистецтвом, тому закінчив і Київський театральний інститут ім. І. Карпенка-Карого, після чого потрапив на Кіностудію художніх фільмів ім. О. П. Довженка. Нині працює на телебаченні. Вірші пише з четвертого класу.

В. Корнєв. Родина. 1996 р.

* * *

Теплота родинного інтиму.
Ще на шибах досвіток не скрес.
Встала мати. Мотузочком диму
Хату прив'язала до небес.

Весело і з ляском серед печі
Полум'я гуляє по гіллю.
Ковдрою закутуючи плечі,
Мати не пита, чому не сплю.

Вже, однак, зникає гіркотина,
Не катує серце печія.
Знову я – малесенька дитина,
Мати знає більше, аніж я.

Матері розказувать не треба,
Як душа світліє перед днем
В хаті, що прив'язана до неба
Світанковим маминим вогнем.

Ключик розуміння

У цьому вірші час ніби зупинився, хоча такі деталі, як шибка (засклена частина вікна), піч і дим, свідчать про те, що йдеться не про сьогоднішній день. Однак тут не це головне. Вся увага звернена на загальнолюдський, вічний мотив: відчуття рідного дому, мамине тепло, ніжність, доброту – усе те, від чого ліричний герой почувається захищено і заспокоєно («зникає гіркотина», «не катує серце»), почувається, як у дитинстві («знову я – малесенька дитина»). Отже, коли він приїхав до мами в село, всі його проблеми, печалі відійшли десь далеко. Мама для нього – джерело позитивної енергії, душевної сили, високої духовності. Ось як можна прокоментувати рядок вірша «Мотузочком диму хату прив'язала до небес»: мама затопила в печі, з димаря полинув угору тоненькою, наче мотузочка, стрічкою дим. Він піднявся дуже високо – аж «до небес». Однак прив'язати хату до небес – чи можливо в дійсності? Це метафора, поетичний образ, який може мати кілька значень. Наприклад, те, що небеса означають вічні цінності, високу духовність, до якої прагнуть у цій родині. Тому тут панує доброта, любов, розуміння.

Аналізуємо поезію, досліджуємо

1. Знайди у словнику значення незрозумілих тобі слів. Випиши їх і запам'ятай. 2. Прокоментуй образ «хату прив'язала до небес». Чи траплявся подібний у якомусь іншому вірші? 3. Які слова свідчать про час, коли все відбувається? 4. Знайди метафори у тексті. Прокоментуй їх. 5. Назви рядки, що підкреслюють розуміння мамою своєї дитини, довколишнього світу. 6. Як ти розшифруєш поетичний вираз «душа світліє перед днем»? 7. Пригадай давню народну легенду про вогонь, обряд перестрибування через багаття в ніч на Івана Купайла. Що підкреслюється тут образом «маминого вогню»?

Чи знаєш ти, що...

Вогонь – поширений символ у світовій міфології. Так, у Стародавньому Єгипті він означав здоров'я та життя.

Давні українці вірили в існування двох вогнів – пекла і небес, вважали, що небесний очищає, дає силу, зароджує життя, створює родину (як вогонь вівтаря), об'єднує її. Мати вогонь – означало бути захищеним від зла та нещасть. Наші пращури вірили, що вогонь приніс їм бог Сварожич, він горить у душі кожної людини. Якщо підтримувати його постійно – буде збережена сім'я, родина. Щорічно вогонь треба було поновлювати, гасити старий і розпалювати молодий способом тертя або за допомогою кресала. Цей живий, чистий вогонь використовували під час епідемій, для лікування хвороб. Із нього розпалювали багаття, через яке переходило все населення.

Він священний, на нього не можна плювати. За народною прикметою, «вогник» на губі – це ознака нешанобливого ставлення до вогню.

* * *

Забула внучка в баби черевички...
Дитячим сміхом бризнувши в зело,
За повелінням вікової звички
Перекотилось літо за село.

Ж. Шевченко. Марійка в бабусиних строях. 2001 р.

Махнуло рученя на бензовозі –
І курява вляглась після коліс.
А бабка все стояла на дорозі,
Хустинкою торкаючись до сліз.

І вийшли в небо зорі-жаровички,
І тихо бабка посеред села
Малесенькі дитячі черевички
У спорожнілу хату занесла.

Лягла собі. І світло не світила.
Торкнулась черевичків перед сном –
І осінь їй тихенько опустила
Горіховий листок перед вікном.

Аналізуємо поезію

1. Опиши своїми словами відвідини внучкою бабусі. 2. Які деталі свідчать про те, що дівчинка вже поїхала? 3. Коли все це відбувалося (взимку, навесні, влітку...)? 4. За деталями у вірші визнач вік дівчинки. 5. Знайди і прокоментуй метафоричні вирази. 6. Чи сумує бабуся за дівчинкою? Звернися до тексту. 7. Яку вдачу має онучка (веселу, легковажну, серйозну...)? 8. Як ти думаєш, чому саме горіховий листок упав перед бабусиним вікном? Що він, на твою думку, може символізувати? Прокоментуй приказку: «Міцний як горішок».

Обдумуємо прочитане, проводимо аналогії

1. Який вірш сподобався тобі найбільше і чим? 2. Назви почуття, які в ньому передано і за допомогою яких художніх засобів. 3. Чи любиш ти своїх батьків? Чи маєш бабусю або дідуся? Ти любиш у них бувати? Чому? 4. Як краще можна висловити свої почуття до рідних – словами чи вчинками? Якими?

Завдання додому

1. Випиши до зошита метафори, які найбільше тобі сподобалися. 2. Уяви, що тобі довелося поїхати десь далеко від рідного дому. Напиши листа до мами (або тата, брата, сестри, бабусі, дідуся).

Радимо прочитати: *В. Жерліцина.* «Як я провела свої літні канікули в маминому дитинстві».

ОЛЕКСАНДР ДОВЖЕНКО
«ЗАЧАРОВАНА ДЕСНА»

Подумаймо разом

Чи розповідав тобі хтось із дорослих про своє дитинство? Як ти думаєш, навіщо? У твоєму житті є щось таке, про що хотілося пам'ятати завжди? Психологи стверджують, що саме в дитинстві формується не лише характер, а й погляд людини на світ, поведінка в майбутньому дорослому житті. Пригадай, як ти прокидаєшся вранці. Чи маєш відчуття, що все найосновніше – попереду? Дитячі роки людини можна порівняти з ранковою порою, коли ти маєш зробити безліч усяких справ, коли ти на щось натхненно сподіваєшся і з великим нетерпінням чекаєш. Справді, дитинство – дивовижна, неповторна пора, за якою шкодуєш лише тоді, коли вона промайне. Тоді у той чарівний світ можна повернутися хіба що уявою. Оживити його, зафіксувати довершеним художнім словом можуть не всі письменники, хоча багато хто пробує. Найкраще це вдалося Олександру Довженкові в повісті «Зачарована Десна». Мабуть, тому, що він був надзвичайно талановитою людиною.

Олександр Довженко (1894–1956) – відомий у світі український кінорежисер, сценарист, письменник. Його фільми «Звенигора», «Арсенал», «Земля» в 30-х роках XX ст. з великим успіхом демонструвалися в Англії, Голландії, Бельгії, Франції, Південній Америці, Канаді, США, Греції, Туреччині. У 1958 р. на підсумковому кінофестивалі Всесвітньої виставки в Брюсселі (Бельгія) серед 12 найкращих фільмів «усіх часів і народів» була названа «Земля» – німий фільм О. Довженка. Він започаткував новий напрям у світовому кіномистецтві – поетичне кіно.

О. Довженко. Маленький Сашко

Створи словесний портрет Сашка.

Митець народився в мальовничому с. Сосниці на Чернігівщині, що знаходиться на березі річки Десни, у родині неписьменних селян. Батьки мали 14 дітей, з яких вижило лише двоє – Сашко і сестра Поліна, що стала лікарем. Велика дружна родина не вилазила зі злиднів, але ніколи не втрачала людську гідність, а світ завжди сприймала з гумором. На подвір'ї батьківської садиби тепер стоїть скульптура стрункого замисленого хлопчини – юного Сашка. Звідси він вирушив у широкий світ мистецтва. Спочатку закінчив Глухівський учительський інститут, працював, а потім мав довгу і складну дорогу до кіномистецтва. Навчався в Києві на економіста, перебував у вирі революції, був українським дипломатом за кордоном (Варшава, Париж, Лондон), у Берліні (Німеччина) вчився на художника. На початку 20-х років повернувся в Україну, працював карикатуристом у партійній газеті, аж поки не відкрив себе в кіно.

Скульптура юного Сашка біля рідного дому в с. Сосниці

Саме як кінорежисер О. Довженко прославив Україну найбільше. Однак його письменницький спадок також вагомий. Він створив кілька чудових кіноповістей, оповідань, великий щоденник, де зафіксував складний час, у якому була не лише натхненна праця, а й багато страждань. Йому довелося виїхати з України і жити далеко від рідного дому, в Москві. Там він помер і був похований.

Іменем митця названо Київську кіностудію художніх фільмів, вулиці в багатьох містах України.

Сучасники згадують, що О. Довженко був великим фантазером і мрійником, мав пристрасть до перебудов і змін. Наприклад, тривалі роки виношував план архітектурного оновлення Києва. Мав власний проект оформлення схилів Дніпра, будівництва на його берегах сучасних сіл. Він хотів створити музей під відкритим небом, до якого були б перенесені хати з усіх регіонів України (такий нині є в с. Пирогово під Києвом). Задовго до першого польоту Ю. Гагаріна в космос він ділився роздумами про вивчення людиною Всесвіту. Довженка цікавили проблеми садівництва й освоєння тайги. Він проектував пам'ятники видатним діячам українського народу. При цьому постійно бідкався, що не він вирішує всі ці важливі справи... Це була людина-генератор ідей.

Ключик розуміння

Перлина його письменницької творчості – автобіографічна кіноповість «Зачарована Десна». Її О. Довженко писав 14 років – з 1942 по 1956 р., до самої смерті, писав не для постановки чи друкування, а для підтримки самого себе, бо влада постійно переслідувала його. Ось що він розповідав про це у листі до мами від 5 квітня 1942 р.: «А вчора, пишучи спогади про дитинство, про хату, про діда, про сінокіс, один собі у маленькій кімнатоньці сміявся і плакав. Боже мій, скільки ж прекрасного і доброго було в моєму житті, що ніколи-ніколи вже не повернеться! Скільки краси на Десні, на сінокосі й скрізь-усюди, куди тільки не гляне моє душевне око...» Після смерті митця кіноповість екранізувала його дружина, режисер Юлія Солнцева.

Це ліро-епічний твір – у ньому детальні описи, розповідь про життя української родини поєднуються з вираженням відчуттів, емоцій, переживань героя-оповідача.

Тут присутні два ліричних герої – малий Сашко і зрілий майстер, який власні спогади перепускає через своє серце, враховуючи життєвий досвід, нові відчуття та оцінку зображуваного. Перед читачем постає великий, прекрасний і загадко-

вий світ, який буває лише в дитинстві. Він наповнений безмежною добротою, гумором, любов'ю і людяністю, неповторним родинним теплом. Із такого світу свого дитинства людина черпає силу і мужність на подальше життя, в якому її чекає багато непростих випробувань. Ось як це можна відтворити у схемі:

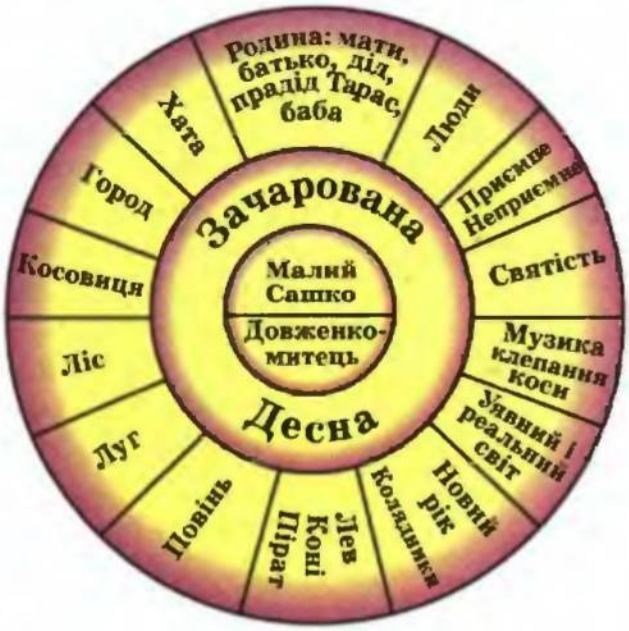

ЗАЧАРОВАНА ДЕСНА

(Фрагменти)

(...) До чого ж гарно й весело було в нашому горо́ді! Ото як вийти з сіней[1] та подивитись навколо – геть-чисто все зелене та буйне. А сад було як зацвіте весною! А що робилось на початку літа – огірки цвітуть, гарбузи цвітуть, картопля цвіте. Цвіте малина, смородина, тютюн, квасоля. А соняшника, а маку, буряків, лободи, укропу, моркви! Чого тільки не насадить наша невгамовна мати.

– Нічого у світі так я не люблю, як саджати що-небудь у землю, щоб проізростало. Коли вилізає саме із землі всяка рослиночка, ото мені радість, – любила проказувати вона.

Город до того переповнявсь рослинами, що десь серед літа вони вже не вміщалися в ньому. Вони лізли одна на одну, переплітались, дупились, дерлися на хлів, на стріху[2], повзли на тин, а гарбузи звисали з тину прямо на вулицю.

А малини – красної, білої! А вишень, а груш солодких було як наїсися – цілий день живіт як бубон[3].

І росло ще, пригадую, багато тютюну, в якому ми, маленькі, ходили, мов у лісі, в якому пізнали перші мозолі на дитячих руках.

А вздовж тину, за старою повіткою, росли великі кущі смородини, бузини і ще якихось невідомих рослин. Там неслися кури нишком од

---

[1] *Сі́ни* – частина селянської хати, яка з'єднує жиле приміщення з ґанком.
[2] *Стрі́ха* – нижній край солом'яної покрівлі, що звисає над стіною.
[3] *Бу́бон* – ударний музичний інструмент.

матері й різне дрібне птаство. Туди ми рідко лазили. Там було темно, навіть удень, і ми боялись гадюки. Хто з нас у дитинстві не боявся гадюки, так за все життя й не побачивши її ніде?

Коло хати, що стояла в саду, цвіли квіти, а за хатою, проти сінешніх дверей, коло вишень, поросла полином стара погребня[1] з одкритою лядою[2], звідки завжди пахло цвіллю. Там, у льоху, в присмерку плигали жаби. Напевно, там водилися й гадюки.

На погребні любив спати дід.

У нас був дід дуже схожий на Бога. Коли я молився Богу, я завжди бачив на покуті портрет діда у старих срібнофольгових шатах, а сам дід лежав на печі й тихо кашляв, слухаючи своїх молитов. (...)

Звали нашого діда, як я вже потім довідавсь, Семеном. Він був високий і худий, і чоло в нього високе, хвилясте довге волосся сиве, а борода біла. І була в нього велика грижа ще з молодих чумацьких літ. Пахнув дід теплою землею і трохи млином. Він був письменний по-церковному і в неділю любив урочисто читати Псалтир. Ні дід, ні ми не розуміли прочитаного, і це завжди хвилювало нас, як дивна таємниця, що надавала прочитаному особливого, небуденного смислу.

Мати ненавиділа діда і вважала його за чорнокнижника[3]. Ми не вірили матері і захищали діда од її нападів, бо Псалтир всередині був не чорний, а білий, а товста шкіряна палітурка – коричнева, як гречаний мед чи стара халява[4]. Зрештою, мати крадькома таки знищила Псалтир. Вона спалила його в печі по одному листочку, боячись палити зразу весь, щоб він часом не вибухнув і не розніс печі.

Любив дід гарну бесіду й добре слово. Часом по дорозі на луг, коли хто питав у нього дорогу на Борзну чи на Батурин, він довго стояв посеред шляху і, махаючи пужалном[5], гукав услід подорожньому:

– Прямо, та й прямо, та й прямо, та й нікуди ж не звертайте!.. Добра людина поїхала, дай їй Бог здоров'я, – зітхав він лагідно, коли подорожній, нарешті, зникав у кущах.

– А хто вона, діду, людина ота? Звідки вона?

– А Бог її знає, хіба я знаю... Ну, чого стоїш як укопаний? – звертався дід до коня, сідаючи на воза. – Но, трогай-бо, ну...

Він був наш добрий дух лугу і риби. Гриби і ягоди збирав він у лісі краще за нас усіх і розмовляв із кіньми, з телятами, з травами, зі старою грушею і дубом – з усім живим, що росло і рухалось навколо.

А коли ми ото часом наловимо волоком чи топчійкою[6] риби і принесемо до куреня, він, усміхаючись, докірливо хитав головою і промовляв з почуттям тонкого жалю і примиренності з бігом часу:

– А-а, хіба це риба! Казна-що, не риба. От колись була риба, щоб ви знали. Ото з покійним Назаром, хай царствує, як підемо було...

---

[1] *Погребня́, погрібни́к* – надбудова над погребом.
[2] *Ля́да* – рухомі дверцята, що закривають отвір у середину чого-небудь.
[3] *Чорнокни́жник* – чаклун.
[4] *Халя́ва* – верхня частина чобота.
[5] *Пужа́лно* – держак батога.
[6] *Во́лок, топчійка* – сітки для риболовлі.

Тут дід заводив нас у такі казкові нетрі старовини, що ми переставали дихати і бити комарів на жижках і на шиї, і тоді вже комарі нас поїдом їли, пили нашу кров, насолоджуючись, і вже давно вечір надходив, і великі соми вже **скидались у Десні між зірками**, а ми все слухали, розкривши широко очі, поки не повергались у сон у запашному сіні під дубами над зачарованою річкою Десною.

Поясни виділені вирази.

Найкращою рибою дід вважав линину. Він не ловив линів у озерах ні волоком, ні топчійкою, а якось неначе брав їх з води прямо руками, як китайський фокусник. Вони ніби самі пливли до його рук. Казали, він знав таке слово.

Улітку дід частенько лежав на погребні ближче до сонця, особливо в полудень, коли сонце припікало так, що всі ми, й наш кіт, і собака, і кури ховалися під любисток, порічки чи в тютюн. Тоді йому була найбільша втіха...

Більш за все на світі любив дід сонце. Він прожив під сонцем коло ста літ, ніколи не ховаючись у холодок. Так під сонцем на погребні, коло яблуні, він і помер, коли прийшов його час.

Дід любив кашляти. Кашляв він часом так довго й гучно, що скільки ми не старалися, ніхто не міг його як слід передражнити. Його кашель чув увесь куток. Старі люди по дідовому кашлю вгадували навіть погоду.

Часом, коли сонце добре припече, він аж синів увесь від кашлю і ревів, як вовк чи лев, хапаючись обома руками за штани, де була та грижа, і закарлючуючи догори ноги, зовсім як маленький.

Тоді Пірат, що спав біля діда на траві, схоплювався і спросоння тікав у любисток і з переляку гавкав уже звідти на діда.

– Та не гавкай хоч ти мені. Чого б ото я гавкав, – жалівся дід.

– Гав-гав!

– Та щоб бодай тобі кістка в горло! Кахи-ках!..

Тисячі тонесеньких дудочок раптом загравали у діда всередині.

Кашель клекотів у нього в грудях, як лава у вулкані, довго і грізно, і дуже нескоро після найвищих нот, коли дід був уже весь синій, як квітка крученого панича, вулкан починав діяти, і тоді ми тікали хто куди, а вслід нам довго ще неслися дідові громи і блаженне кректіння.

Тікаючи од дідового реву, одного разу стрибнув я з-під порічок прямо в тютюн. Тютюн був високий і густий-прегустий. Він саме цвів великими золотими гронами, як у попа на ризах, а над ризами носилися бджоли – видимо-невидимо. Велике тютюнове листя зразу обплутало мене. Я упав у зелену гущавину й поліз попід листям просто до огірків.

Зверни увагу, як описано діда.

В огірках теж були бджоли. Вони порались коло цвіту і так прудко літали до соняшника, до маку й додому, і так їм було ніколи, що, скільки я не намагавсь, як не дражнив їх, так ні одна чомусь мене й не вкусила. А бджоляче жало хоч і болить, зате вже коли почнеш плакати, дід уже чи мати дають зразу мідну копійку, яку треба прикладати до

болючого місця. Тоді біль швидко проходив, а за копійку можна було купити у Масія аж чотири цукерки і вже смакувати до самого вечора.

Погулявши коло бджіл і наївшись огіркових пуп'янків, натрапив я на моркву. Більш за все чомусь любив я моркву. Вона росла в нас рівними кучерявими рядочками скрізь поміж огірків. Я оглянувся, чи не дивиться хто. Ніхто не дививсь. Навколо тільки дрімучий тютюн, мак та кукурудзяні тополі й соняшники. Чисте полуденне небо, і тихо-тихо, немовби все заснуло. Одні тільки бджоли гудуть та десь з-за тютюну, від погребні, доносивсь дідів рик. Тут ми з Піратом і кинулись до моркви. Вириваю одну – мала. Гичка[1] велика, а сама морквина дрібненька, біла і зовсім не солодка. Я за другу – ще тонша. Третю – тонка. А моркви захотілось, аж тремчу весь! Перебрав я цілий ряд, та так і не знайшов ні одної. Оглянувсь – що робить? Тоді я посадив усю моркву назад, хай, думаю, доростає, а сам подався далі шукати смачного.

Довго щось ходив я по городу. Після моркви я ще висмоктував мед з тютюнових квітів і з квітів гарбузових, що росли попід тином, пробував зелені калачики і білий, ще в молоці, мак, покуштував вишневого клею з вишень, понадкушував на яблуні з десяток зелених кислих яблук і хотів уже йти до хати. Коли ж дивлюсь, – баба снує коло моркви, дідова мати. Я – бігом. А вона – зирк, та за мною. А я тоді, – куди його тікать? – та повалив соняшника одного, другого.

– Куди ти, бодай тобі ноги повсихали!

Я – в тютюн. «Побіжу, – думаю, – в малину, та рачки попід тютюном». Пірат за мною.

– Куди ти тютюн ламаєш, бодай тобі руки і ноги поламало! А бодай би ти не виліз з того тютюну до хторого пришествія! Щоб ти зів'яв був, невігласе, як ота морковочка зів'яла від твоїх каторжних рук! (...)

Мені захотілось до хати. Я поліз попід тином, поза купою гною, мимо гарбузиння, увійшов тихо в темні сіни й спинивсь перед хатніми дверима.

«Зараз увійду й побачу все».

У мене захолонуло всередині, неначе я наївся м'яти. Одчинив двері.

Хто й коли збудував нашу хату, які майстри – невідомо. Здавалось нам, ніби її зовсім ніхто й не будував, а виросла вона сама, як печериця[2], між грушею і погребом і схожа була також на стареньку білу печерицю. Дуже мальовнича була хата. Одне, що не подобалося в ній, і то не нам, а матері, – вікна повростали в землю і не було замків. У ній ніщо не замикалось. Заходьте, будь ласка, не питаючись, – можна? Милості просимо! Мати жалілася на тісноту, ну, нам, малим, простору й краси вистачало, а ще коли глянуть у віконце, так видно й соняшник, і груші, й небо. А на білій стіні під богами, аж до мисника,

Як думаєш, чому для Сашка його хата була красивою?

[1] *Ги́чка* – бадилля рослини, тут: стебло та листя моркви.
[2] *Печери́ця* – їстівний гриб.

висіло багато гарних картин – Почаївська лавра, Київська лавра, вид Ново-Афонського, Симоно-Кананитського монастиря поблизу города Сухума на Кавказі. Над лаврами трималися в повітрі Божі Матері з рушниками і білі ангели, як гусаки крилаті.

Але картиною над картинами була картина страшного Божого суду, що її мати купила за курку на ярмарку на страх лютим своїм ворогам – бабі, дідові й батькові. Вона була така страшенна й разом з тим повчальна, що на неї боявсь дивитися навіть Пірат. Верхню частину картини займав дід і всі святі. Посередині лізли з домовини мерці – одні до раю вгору, інші вниз. Через всю картину серединою і по всьому низу викручувався великий голубий ужака. Він був набагато товщий від тих ужак, що ми колись убили в гарбузах. А під ужакою внизу геть-чисто все горіло, як на пожарі. То було пекло. Там горіли грішні душі й чорти. А в самому низу картини в окремих клітках було ще намальовано щось на зразок виставки чи прейскуранта[1] кар за гріхи. Хто брехав чи дражнився – висів у вогні на гаку за язик. Хто не пóстує – за живіт. Хто їсть нишком у піст стоянку[2] чи жарить яєчню із салом – той на гарячій сковороді голим задом, хто лаявся, той, навпаки, – лизав сковороду язиком.

Багато було різних гріхів і багато кар, але ніхто їх чомусь наче і не боявся.

Спочатку я просто жахався цієї картини, а потім поволі звик, як солдат на війні звикає до грому гармат.

У нашій сім'ї майже всі були грішні: достатки невеликі, серця гарячі, роботи і всякого неустройства тьма-тьмуща, а тут ще й фамільна приверженість до гострого слова, тому хоч і думали інколи про рай, все-таки більше сподівалися на пекло внизу картини. Тут уже всі мали свої місця. (...)

Фактично святим був на всю хату один я. І от скінчилась моя святість. Не треба було трогати моркви. Хай би собі росла. А тепер я грішний. Що ж мені буде?

Увійшовши до хати, я тихо підкрався до страшного суду і почав пильно, якось зовсім по-новому розглядати пекельні кари, змальовані внизу картини. Нагору я боявся піднімати очі. Там мене вже не було.

Якої ж бо кари заслужила моя свіжа грішна душа? Очевидно, за перший гріх все-таки невеличкої, отак не більше за оцей вогонь по кісточки, що в лівому кутку. Ай-ай-ай...

Я подивився востаннє вгору на святих, де сидів їхній комітет, і мені так стало жаль, що я вже не їхній, а тут-о, на віки вічні в пеклі, так стало жаль мені, що я не витримав, притулив голову до пекла, якраз під дідовою калиткою[3], і гірко заплакав.

Од споглядання пекельних кар мені почало щось пекти в п'ятах, і я прудко побіг через сіни і двір до клуні навшпиньки, немов по гарячій

---

[1] *Прейскурáнт* – перелік чого-небудь.
[2] *Стóянка* – відстояне молоко.
[3] *Калúтка* – торбинка для грошей або тютюну.

сковороді, що її лизала баба язиком. Тоді в газетах ще нічого не писали про мої аморальні вчинки, хоч я добре пам'ятаю, що світ, якому я належав тоді, дуже гостро реагував на мій одчайдушний крик на сковороді: залопотівши крильцями, над хатою звилися голуби, закудкудахкали кури, заскугикали поросята, Пірат прокинувся і гавкнув спросоння: «А хто там мені бігає по двору?» Вслід за тим зловісно рипнули двері, і на порозі темної комори появилася баба:

– Чого ти ревеш, бодай тобі кістка в горло?! Щоб ти кричав і не переставав! – і зразу до Матері Божої в небо: – Мати Божа, цариця небесна! Як не дає він мені покою, не дай йому ні на тому світі, ні на сьому!.. – потім уздріла в небесах голубів над хатою та до голубів: – Голубоньки мої, святі заступники! Та щоб же не бачив він вашого пір'ячка святого і не чув вашого туркоту небесного! Щоб не вийшло з нього ні кравця, ні шевця, ні плотника, ні молотника...

Далі баба почала творити про мене пісню, виспівуючи її, як колядку:

Та не орача в полі-і-і, ні косарика в лузі,
Не дай Бо-о-же.
Та ні косарика в лузі, ні купця в дорозі,
Ой, ні купця в дорозі, ні рибалочки в морі.

Потім, коли голуби посідали на стріху, вона знов перейшла на урочисту прозу:

– Покарайте його, святі голубоньки, і ти, Мати Божа, такою роботою, щоб не знав він ні сну, ні відпочинку, і пошліть йому, благаю вас, такого начальника...

Як ти думаєш, баба Сашка, яка лаялась, справді була такою злою?

Докладної характеристики майбутнього начальника я вже не чув. Мені було не до начальства. Рятуватись треба, поки не пізно. Заліз я хутко у старий човен, що стояв у клуні в засторонку, і почав думати, що мені робити для поновлення святості.

От тоді-то вперше в житті й вирішив я творити добрі діла. «Не буду, – думаю, – їсти скоромного цілий тиждень! Носитиму дідові воду на погребню, скільки він схоче, і почну ходити до церкви». Далі, дивлячись на ластівок, я подумав: «От, коли б повипадали з кубла ластовенята! Я зараз же нагодував би їх мухами й хлібом, аби тільки ластівка бачила, на які діла я здатний, і розказала Сусу Христу».

Але ластовенята не падали. Пороззявлявши роти, вони жалібно пищали, а навколо кубла наді мною їхні батьки невпинно снували й носили їм комах.

«Що ж його зробить? – думав я, залишивши ластівок. – Піду на вулицю шанувати великих людей. Дід казав, що за це прощається багато всяких гріхів на тім світі. Піду знімати перед ними шапку й казати «здрастуйте». Шапка якраз валялась у човні. Це була старенька дідова шапка. Тепер уже нема таких шапок. Не шиють, та й колодок таких уже нема. Вона була товста і своїм виглядом дуже нагадувала мідний казан. І важка теж була, як добрий казанок.

Спочатку вона довго лежала в сінях під ступою. Кішка виводила в ній кошенят, а зараз кошенят баба потопила в копанці і шапку вики-

нула в човен, тому і пахла вона вже не дідом, а котами. Проте розбиратись ніколи було. Аби було що зняти з голови для пошани. Я надів шапку по самий рот і вийшов за ворота. (...)

Проскочивши тихенько через двір у клуню, знову ліг у човні на дідове хутро й подумав: «І нащо я народився на світ? Не треба було родитися. – Потім вирішив: – Засну. Засну і виросту у сні. Дід казав, що я уві сні росту».

Отак міркуючи, поплакав я трохи, згадавши страшний суд, подививсь на ластовенят і, згорнувшись у бубличок, жалібно зітхнув: «Ой-ой-ой, і нащо я народився на світ, не треба було рождатись». Який маленький лежу я в дідовому човні і стільки вже знаю неприємних і прикрих речей. Як неприємно, коли баба клене або коли довго йде дощ і не вщухає. Неприємно, коли п'явка впивається в жижку, чи коли гавкають на тебе чужі пси, або гуска сичить коло ніг і червоною дзюбкою скубе за штани. А як неприємно в одній руці нести велике відро води чи полоть і пасинкувати[1] тютюн. Неприємно, як батько приходить додому п'яний і б'ється з дідом, з матір'ю або б'є посуд. Неприємно ходить босому по стерні або сміятись у церкві, коли зробиться смішно.

Чому Сашкові було неприємно сміятися в церкві?

І їхати на возі із сіном неприємно, коли віз ось-ось перекинеться в річку. Неприємно дивитись на великий вогонь, а от на малий – приємно. І приємно обнімати лоша. Або прокинутись удосвіта і побачити в хаті теля, що найшлося вночі. Приємно бродити по теплих калюжах після грому й дощу, чи ловити щучок руками, скаламутивши воду, або дивитись, як тягнуть волока. Приємно знайти в траві пташине кубло. Приємно їсти паску і крашанки. Приємно, коли весною вода заливає хату й сіни і всі бродять по воді. Приємно спати в човні, в житі, в просі, в ячмені, в усякому насінні на печі. І запах всякого насіння приємний. Приємно тягати копиці до стогу й ходити навколо стогів по насінні. Приємно, коли яблуко, про яке думали, що кисле, виявляється солодким. Приємно, коли позіхає дід і коли дзвонять до вечерні літом. І ще приємно, і дуже любив я, коли дід розмовляв з конем і лошам, як з людьми. Любив я, коли хтось по дорозі вночі, незнайомий, проходячи повз нас, казав: «Драстуйте». І любив, коли дід одказував: «Дай Бог здрастувать». Любив, коли скидалась велика риба в озері чи в Десні на заході сонця. Любив, їдучи на возі з лугу, дивитися, лежачи, на зоряне небо. Любив засинати на возі і любив, коли віз спинявся коло хати в дворі і мене переносили, сонного, в хату. Любив скрип коліс під важкими возами в жнива. Любив пташиний щебет у саду і в полі. Ластівок любив у клуні, деркачів – у лузі. Любив плескіт води весняної. І жаб'яче ніжно-журливе кумкання в болоті, як спадала вода весняна. Любив співи дівочі, колядки, щедрівки, веснянки, обжинки. Любив гупання яблук у саду вечором у присмерку, коли падають вони несподівано

[1] *Пасинкува́ти* – видаляти бічні пагони.

із клуні в сад по траві поміж деревами й кущами, повз погребню й любисток, проплив повз діда. Дід чомусь став маленький, меншенький від мене. Він сидів у баби на руках у білій сорочці й лагідно всміхався мені вслід. А човен понесло й понесло через сад, пастівник – на Заріччя, а Заріччя мимо хуторів – на Десну.

Заграй, музика, заспівайте, янголи в небі, пташки в лісі, жабоньки попід берегами, дівчаточка під вербами. Я пливу за водою. Я пливу за водою, і світ пливе наді мною, пливуть хмари весняні – весело змагаються в небі, попід хмарами лине перелітне птаство – качки, чайки, журавлі. Летять чорногузи, як чоловіки у сні. І плав пливе. Пропливають лози, верби, в'язи, тополі у воді, зелені острови.

Отаке, ну таке щось гарне приснилось у човні. Забув. А може, й не снилось, мо', й справді було на Десні? (...)

Багато бачив я гарних людей, але такого, як батько, не бачив. Голова в нього була темноволоса, велика і великі розумні сірі очі, тільки в очах чомусь завжди було повно смутку: тяжкі кайдани неписьменності і несвободи. Весь у полоні у сумного і весь, у той же час, з якоюсь внутрішньою високою культурою думок і почуттів.

О. Довженко з батьком під час написання «Зачарованої Десни»

Чим словесний портрет батька Сашка відрізняється від цієї фотографії?

Скільки він землі виорав, скільки хліба накосив! Як вправно робив, який був дужий і чистий. Тіло біле, без єдиної точечки, волосся блискуче, хвилясте, руки широкі, щедрі. Як гарно ложку ніс до рота, підтримуючи знизу шкоринкою хліба, щоб не покрапать рядно над самою Десною на траві. Жарт любив, точене, влучне слово. Такт розумів і шанобливість. Зневажав начальство і царя. Цар ображав його гідність миршавою рудою борідкою, нікчемною постаттю і що нібито мав чин нижче за генерала.

Одне, що в батька було некрасиве, – одяг. Ну такий носив одяг негарний, такий безбарвний, убогий! Неначе нелюди зухвалі, аби зневажити образ людини, античну статую укрили брудом і лахміттям. Іде було з шинку додому, плете ногами, дивлячись у землю в темнім смутку, аж плакати хотілось мені, сховавшись у малині з Піратом. І все одно був красивий, – стільки крилося в ньому багатства. Косив він чи сіяв, гукав на матір чи на діда, чи посміхався до дітей, чи бив коня, чи самого нещадно били поліцаї, – однаково. І коли він, покинутий всіма на світі вісімдесятилітній старик, стояв на майданах безпритульний у фашистській неволі, і люди вже за старця його мали, подаючи йому копійки, він і тоді був прекрасний.

Із нього можна було писати лицарів, богів, апостолів, великих учених чи сіятелів, – він годивсь на все. Багато наробив він хліба, багатьох

нагодував, урятував од води, багато землі переорав, поки не звільнився від свого смутку. (...)

Жили ми в повній гармонії з силами природи.

Як ти розумієш виділений вислів?

Зимою мерзли, літом смажились на сонці, восени місили грязь, а весною нас заливало водою, і хто цього не знає, не знає тієї радості і повноти життя. Весна пливла до нас з Десни. Тоді ніхто не чув про перетворення природи, і вода тоді текла куди і як попало. Часом Десна розливалась так пишно, що у воді потопали не тільки ліси й сінокоси. Цілі села тоді потопали, гукаючи собі порятунку. І тут починалась наша слава.

Як ми з батьком і дідом рятували людей, корів і коней, про це можна написати цілу книгу. Це був мій дошкільний героїзм, за який мене тепер, напевно, послали б до Артека[1]. Тоді артеків ще не знали. Давно це діялось. Забув, которого року, навесні, напередодні Паски, повідь случилась така, якої ніхто, ані дід наш, ні дідова баба, не знали.

Вода прибувала з дивовижною швидкістю. В один день затопило ліси, сінокоси, городи. Стало смеркати, розгулялася буря. Ревом ревло над Десною всю ніч. Дзвонили дзвони. У темряві далеко десь гукали люди, жалібно гавкали пси, і шуміла, й лящала негода. Ніхто не спав. А на ранок усі вулиці були під водою, а вона ще прибуває. Що робити?

Тоді поліцейський справник посилає до нашого батька величезного поліцая Макара.

– Рятуй людей на Загребеллі. Потопають, чув? – наказує він батьку сиплим голосом. – У тебе човен на всю губернію, і сам ти мореплавець. (...)

Довго стояла вода весняна, пам'ятаю. Ще в переплавну середу було її багато по левадах і долинах, тому і косовиця в те літо розпочалася пізно.

Збирались ми на косовицю завжди довго. Вже було сонце зайде, а ми ще збираємось. Що клопоту, а лайки, мати лає когось, потім, побачивши мене, як заголосить:

– Уже на возі, ой!.. Малого хоч би не брали! Комарі з'їдять!

– Не з'їдять, цілий буде, – сердиться батько.

– Так утопиться в Десні, от щоб я пропала, втопиться!

– Не втоплюся, мамо!

– Невіглас! Упадеш там із кручі в прірву, ой лихо мені!

– Ну, мамо, чого б я падав із кручі... годі... – я трохи не плачу.

– Так косою заріжешся. Кажи, будеш плигати поміж косами?

– Не буду! Їй-же ти Богу – не буду!

– Брешеш! Сашечко, останься дома, – благає мене мати. – Там так страшно в кущах!

– Не страшно, мамо.

– Там же ями в озерах!

---

[1] *Артéк* – найбільший і найкращий в Україні дитячий табір відпочинку. Знаходиться у Криму.

– Я не полізу в яму.

– Та гадюки там у лісі, ой!

– Ну, мамо, годі... ат!

– Не їдь-бо, синочку. Не пускайте його!..

На моє щастя, на материні прохання ніхто не зважає. Батько востаннє оглядає воза.

– Чи все взяли, що треба?

Усе взяли: картоплю, цибулю, огірки, хліб, казан, велику дерев'яну миску, волок, рядно, косарський прилад, граблі – усе вже на возі.

І ось відчиняються ворота, мати хреститься і щось проказує, коні рушають – ми їдемо.

Я не оглядаюсь. Коло хати мати – зозуля кує мені розлуку. Довго-довго, не один десяток років буде проводжати мене мати, дивлячись крізь сльози на дорогу, довго хреститиме мені слід і стоятиме з молитвами на зорях вечірніх і ранішніх, щоб не взяла мене ні куля, ні шабля, ні наклеп лихий. (...)

Я лежу на возі. Навколо, спинами до мене, дід і батько з косарями. Мене везуть у царство трав, річок і таємничих озер. Віз наш увесь дерев'яний: дід і прадід були чумаками, а чумаки не любили заліза, бо воно, казали, притягає грім.

Згадай, хто такі чумаки.

До Десни верстов п'ять дуже складної дороги. Переїхати треба дві великі калюжі з гнилицями, що ніколи не висихали, два мости, потім знов одну гнилицю, потім два хутори з собаками і село Мале Устє по вузесеньких кручених вуличках, далі треба їхати вздовж річки крутим берегом і боятись, щоб не перекинутись у воду, потім треба було брати праворуч униз і з розгону – через річечку бродом, далі на гору і з гори, і знов на гору і з гори, а далі праворуч раз і другий, і знов понад річкою між осик і дубів, і вже аж там, над самою Десною, було моє царство.

По дорозі косарі гомоніли про різне, злазили з воза перед калюжами й на гору, потім сідали, і я знов бачив навколо себе вгорі їх велетенські спини, а над спинами і косами, які вони тримали в руках, як воїни зброю, у високому темному небі світили мені зорі й молодик.

Пахне огірками, старим неретом волока, хлібом, батьком і косарями, пахне болотом і травами, десь гукають, і зразу чую, деркачі й перепілки. Чумацький віз тихо рипить піді мною, а в синім небі Чумацький Шлях показує дорогу. Дивлюсь я на моє небо і повертаю з возом і косарями праворуч і ліворуч, і зоряний всесвіт повертає разом з нами, і я непомітно лину в сон щасливий.

Прокидаюсь я на березі Десни під дубом. Сонце високо, косарі далеко, коси дзвенять, коні пасуться. Пахне в'ялою травою, квітами. А на Десні краса! Лози, висип, кручі, ліс – усе блищить і сяє на сонці. Стрибаю я з кручі в пісок до Десни, миюся, п'ю воду. Вода ласкава, солодка. П'ю ще раз, убрівши по коліна і витягнувши шию, як лошак, потім стрибаю на кручу і гайда по сінокосу. І вже я не ходжу, а тільки літаю, ледве торкаючись лугу. Вбігаю в ліс – гриби. У лози – ожина. В кущі – горіхи. В озері воду скаламучу – риба.

нишком у траву. Якась тайна, і сум, і вічна неухильність закону почувалися завжди в цьому падінні плоду. І грім, хоч мати і лякалась його, любив я з дощем і вітром за його подарунки в саду.

Але більше за все на світі любив я музику. Коли б спитав мене хто-небудь, яку я музику любив у ранньому дитинстві, який інструмент, яких музи́к, я б сказав, що більш за все я любив слухати клепання коси. Коли тихого вечора, десь перед Петром і Павлом[1], починав наш батько клепати косу під хатою в саду, ото й була для мене найчарівніша музика. Я любив її так і так жадав, як хіба ангели жадають церковного дзвону на Паску, прости Господи, за порівняння. Часом і досі ще здається мені, що й зараз поклепай хто-небудь косу під моїм вікном, я зразу помолодшав би, подобрішав і кинувся до роботи. Високий, чистий дзвін коси передвіщав мені радість і втіху – косовицю. Я пам'ятаю його із самого малечку.

– Цить, Сашко, не плач, – приказував мені прадід Тарас, коли я починав чогось там ревти, – не плач, дурачок. Приклепаємо косу, та поїдемо на сінокіс на Десну, та накосимо сіна, та наловимо риби, та наваримо каші.

І я примовкав, а Тарас тоді, дідів батько, брав мене на руки і розповідав про Десну, про трави, про таємничі озера – Дзюбине, Церковне, Тихе, про Сейм. А голос у нього був такий добрий, і погляд очей, і величезні, мов коріння, волохаті руки були такі ніжні, що, напевно, нікому й ніколи не заподіяли зла на землі, не вкрали, не вбили, не одняли, не пролили крові. Знали труд і мир, щедроти й добро.

– Напораєм сіна та наваримо каші. Не плач, хлопчику.

І я примовкав тоді, потім тихенько, самими кінчиками пальців, одривавсь од землі і зразу ж опинявся на Тихому, на Церковному, на Сеймі. Це були найкращі у світі озера й річки. Таких більше нема й не буде ніколи ніде. (...)

Довідайся, де протікає річка Сейм. Чому вона тут згадується?

Чого тільки не бачив я на самому лише небі! Хмарний світ був переповнений велетнями і пророками. Велетні і пророки невпинно змагались у битвах, і дитяча душа моя не приймала їх, впадаючи в смуток.

Неспокій, рух і боротьбу я бачив скрізь – у дубовій, вербовій корі, у старих пеньках, у дуплах, у болотній воді, на поколупаних стінах. На чому б не спинилось моє око, скрізь і завжди я бачу щось подібне до людей, коней, вовків, гадюк, святих; щось схоже на війну, пожар, бійку чи потоп. Усе жило в моїх очах двоїстим життям. Все кликало на порівняння, все було до чогось подібне, давно десь бачене, уявлене й пережите.

Ну що ж це я роблю? Мені треба писати про човен, а я забув і пишу про хмари. Про старий отой човен у клуні в засторонку, про човничок отой...

Отак міркуючи собі, поволі затулив, кажу я, очі і вже почав рости. Аж ось потроху, тихо-тихо, човен наче захитався піді мною і поплив

[1] *Петро́ і Павло́* – свято апостолів Петра і Павла (12 липня), яким закінчується Петрівський піст.

Г. Варкач. Деснянські обрії. 2001 р.

Отак я раюю днів два або три, аж поки не скосять траву. Ношу дрова до куреня, розводжу огонь, чищу картоплю, ожину збираю косарям для горілки. Після косовиці починаєм гребти сіно гуртом, і ось потроху міняється наш світ чарівний: батько, дід і дядько стають чомусь мовчазними і збентеженими, якась підозра з'являється в очах: вони починають ділити копиці.

Сінокіс у нас був гуртовий. Його ніхто не міг поділити, бо кожен боявсь, що йому припаде та третина якраз на коліні Десни, яку щороку ріже нещадно весняна вода. Тому косили і гребли гуртом. Потім ділили копиці, і вже тільки тоді кожен стягав їх у стоги до свого куреня. І так завелось чомусь, що при розподілі копиць ні одна майже косовиця не кінчалася миром. Завжди чомусь здавалось батьку або дядьку, що хтось когось обдурив на одну копицю, і тоді, слово за слово, серця сповнялися лютого гніву, і великі наші батьки починали лаятись, гукати, а потім битися, прости їм, Господи, і вічна пам'ять, над зачарованою річкою Десною.

Вони билися великими кілками, граблинами, держаками вил, тримаючи їх в обох руках, як древні воїни. Часом вони ганялись один за одним із сокирами, гукаючи так голосно і страшно, що луна йшла по Десні, понад Черв'яковим лісом і понад тихими, таємничими озерами. Тоді ми, діти, теж починали ненавидіти одні одних, цебто ми з братом Самійлових хлопців, і готові були теж кинутись у бій, та боялись. Для повноти ненависті у нас ще не вистачало літ і недолі. До того ж нам вельми не хотілося втрачать рибальське товариство. Ми одвертались і не дивились тоді на малих своїх ворогів.

Одні тільки коні не брали участі у війні. Вони паслися вкупі, однаково худі й мозолясті, з великими вавками на потертих спинах, і хитали головами, байдуже дивлячись на нас і одганяючи дурних своїх оводів. (...)

Як ти думаєш, з якими відчуттями автор описував бійку між косарями?

Погодою у нас на сінокосі щось, казали, років з півтораста завідувала ворона. Це була, так би мовити, наша фамільна ворона. Вона возсідала коло нашого куреня на високій сокорині і звідти бачила всіх нас і все, що ми пили, їли, яку рибу ловили, чи де зарізали деркачика косою чи перепілочку, бачила усіх пташок у нашім лісі, все чула і, найголовніше, віщувала погоду. Вона бездоганно вгадувала наближення дощу чи грому ще при безхмарному ясному небі, і тільки вже після того, як раптом вона крякне тричі спеціальним голосом, дід починав ні з того ні з сього кашляти і позіхати, і ми тоді вже незабаром кидали граблі й вила і

теж, позіхаючи, падали, як сонні, під копиці. Один тільки дядько Самійло не піддавався воронячим чарам. Навпаки, він тоді трусився від гніву.

– Га, не здохнеш ти! Киш, нечиста сило!..

Дядько Самійло не був ні професором, ні лікарем, ні інженером. Не був він, як уже можна догадатись по одному його імені й по тому, що тут писалось, ні суддею, ні справником, ні попом. Він нездатний був на високі посади. Він навіть не був добрим хліборобом. Він вважавсь поганим хліборобом. Його розумових здібностей не вистачало на сю складну і мудру професію.

Але, як і кожна майже людина, він мав свій талант і знайшов себе в ньому. Він був косар. Він був такий великий косар, що сусіди забули навіть його прізвище і звали його Самійло-косар, а то й просто Косар. Орудував він косою, як добрий маляр пензлем, – легко і вправно. Коли б його пустити з косою просто, він обкосив би всю земну кулю, аби тільки була добра трава та хліб і каша.

Яка думка приховується в оповіді про дядька Самійла?

Поза своїм талантом, як се водиться часто серед вузьких фахівців, він був людиною немудрою і навіть немощною.

Як не проклинав він ворону, як не загрожував їй кулаками, а не минуло й півгодини, як з-за лісу насунулась велика темно-сиза хмара й почав накрапати дощ.

Ворона знала кожного з нас як облупленого, бачила – хто чим дише і чого хоче. Раз батько, розсердившись за дощ, що вона накаркала, попросив Тихона Бобиря, єдиного мисливця на всю округу, застрілити її з шомпольної рушниці. І що ви думаєте? Не встиг ще батько затулити рота, як вона знялась із своєї сокорини й перелетіла за Десну на високий дуб. І хоч Тихін категорично відмовився стріляти недозволену Законом Божим птицю, вона повернулася з дуба тільки ввечері і накаркала такого дощу й грому, що погноїла все сіно.

Тут читач може сказати, що така ворона нетипова і що дощ міг погноїти сіно і без її каркання, і без дідового кашлю, на основі чисто наукового метеорологічного прогнозу. Я скажу – так, можливо. Але я й не збиравсь писати про типове. Я описую тільки таке, що було колись на Десні якраз тамечки, де в неї впадає Сейм. (...)

Чи таке може бути?

Диких звірів теж було мало – їжак, заєць, тхір. Вовки перевелись, і навіть саме слово «вовк» вважалося вже наче дідовою лайкою – «га, вовк би тебе з'їв». Водилися леви, ну теж дуже рідко. Один лише раз по висипу Десни пройшов був лев, та й то, кому не розказую, ніхто віри не йме.

А було ось як. Поставили ми з батьком перемети в Десні й пливемо до куреня в душогубці на палець од води. Вода тиха, небо зоряне, і так мені хороше плисти за водою, так легко, немов я не пливу, а лину в синьому просторі. Дивлюсь у воду – місяць у воді сміється. «Скинься, рибо», – думаю, – скидається риба. Гляну на небо: «Зірко, покотися», – котиться. Пахнуть трави над водою. Я до трав: «Дайте голос, трави», – гукають пе-

репілки. Дивлюсь на чарівний, залитий срібним світлом берег: «Явися на березі лев», – появляється лев. Голова велична, кудлата грива і довгий з китицею хвіст. Іде поволі вздовж висипу над самою водою.

– Тату, гляньте – лев, – шепочу я батькові, як зачарований.

– Де там той лев. То ж... – далі батько почав пильно вдивлятися, і, коли човен порівнявся з левом, батько підняв весло і гучно ляснув плазом по воді.

Ой! Лев тоді як стрибне та як рикне! Луна покотилася громом. З мене вилітає душа. Весь берег, кручі, лози – уся округа переповнилась трепетом. Батько трохи весла не випустив, і вже на що був хоробрий, а теж засмутився і сидів нерухомо, аж поки нашу душогубку не однесло водою і не прибило до крутого берега. Посидівши ще мовчки з півгодини, ми оглянулись – ні висипу, ні лева: подався десь у лози.

До самого ранку горів у нас вогонь біля куреня над Десною. Мені було страшно і чомусь жалко лева. Ми не знали з батьком, що робити, коли почне він їсти наших коней чи діда, що спав під дубом. Я довго прислухавсь, чи не гукне він ще раз. Не гукнув. Перед сном мені так палко захотілось розвести левів і слонів, щоб було красиво скрізь і не зовсім спокійно. Мені наскучили одні телята й коні.

На другий день казали вже, що ненадовго пощастило тому левові звільнитися з клітки. Коли трапилось крушення поїзда під Бахмачем і клітка мандрівного звіринця поламалась, виплигнув він на волю, глянув навкруги і так йому, очевидно, стало погано, так остогидли глядачі, й укротителі, і все на світі, що він махнув на все та й подався на Десну знайти собі хоч трохи відпочинку. Тільки не пройшов він і тридцяти верстов, як догнали його, оточили з усіх боків і вбили, бо він був лев. Не міг же він ходити серед телят і коней. Його ж у віз не запряжеш, яка з нього користь. Коли б ще вмів він гавкати чи мекати, – голос не годиться: гукає так, що листя в'яне й трави стеляться... Ну добре... Ой, що ж це я пишу! Здається, не плив я човником тієї ночі по Десні. Плив батько сам, а я лежав у курені, під дубом, коло діда. Може, й так. Ну, лев же все-таки проходив нашим берегом! І десь коло Спаського вбили його стражники! Чи він утік?.. (...)

Чи шкода тобі лева, якого вбили?

Проживав у нас довго собака Пірат. (...)

Якось одного разу, загубившись у Борзні на ярмарку, де батько продавав дьоготь, Пірат щез. Пожаліли ми його, та на тому й скінчилось. Аж ось у неділю, тижнів через п'ять, якраз після обіду, коли ми сиділи всі коло хати, лузаючи насіння, дивимось – біжить Пірат, заморений, худючий. Уздрівши здалека весь наш рід і хату, він упав додолу і повз до нас кроків, може, сто на животі, перекидаючись на спину і голосно плачучи від повноти щастя, мов блудний син у Святому Письмі.

– Це я, ваш Пірат, впізнаєте? – гавкав він крізь сльози. – О, який я щасливий! Як тяжко було мені без вас!.. Повірите, трохи не здох від смутку, трохи не сказився, їй-Богу.

Він так зворушив нас слізьми, що навіть батько, який ненавидів одвертість почуттів, і той мало не сплакнув. Отаке буває на світі! Прос-

тий собака, а так збентежить чоловіка. (...)

Отож лізе таке в голову. Не спогади, а казна-що. Може, перейти до коней?

Да, так от коні...

Здавалось мені, що коні й корови щось знають, якусь недобру таємницю, тільки нікому не скажуть. Я почував їх полонену темну душу і вірив у віщування через них, особливо вночі, коли все жило по-іншому. Коні водилися в нас різні, бо батько часто їх міняв на ярмарку. Були часом хитрі й недобрі коні. Були нещасливі, ображені мужицькі кінські душі. Були перелякані, закляті, стурбовані або заворожені навіки грішники конячі. Але всі вони були окремі від нас, пригноблені, засуджені безповоротно і навіки. І це було видно по заході сонця, коли довго дивитися зблизька у велике темно-сизе кінське око.

В. Ковальчук. Бабине літо. 1999 р.

Один кінь у нас звався Мурай, другий Тягнибіда. Обидва вони були немолоді, сухорляві, некрасиві коні. Вже не пригадую, та, може, і ніхто не знав гаразд, яка була в їх масть. Короста з них аж сипалася скрізь, і вже вони чухались об що тільки можна. І куди було не глянеш у дворі, скрізь на всіх кілках, ушулах виднілися сліди їх чухання, неначе весь двір був у корості. Тому, очевидно, ні в житті ще, ні в письменстві не існувало хлопчика, що так би мріяв про кінську красу, як я, і так би соромивсь потворності.

Мурай був коняка вже вельми старий і невеселий. Тягнибіда хоч і молодший, був розумніший і добріший за Мурая, проте підірваний на ноги, і тому, коли він пасся часом у болоті, ноги в нього заклякали і він падав між куп'ям у багно і мусив там лежати до ранку, бо коні ж не просять допомоги. А вже ранком, прокинувшись під сіряками й свитками, ми витягали його з болота на сухе за хвіст, як іхтіозавра. Він дозволяв це робити і дививсь на нас, малих, з подякою і, як нам здавалося, з любов'ю. І я любив його за нещасливу долю і за розум. Він був розумний і добрий кінь, тільки ну абсолютно, аж ні найменшої краплиночки чогось там героїчного, чи мальовничого, чи того, що в піснях і в колядках про коней співають. І не питайте, – не було й натяку. Ох, яких ми мали некрасивих коней! Згадаю, і досі жаль і сором, хоч і пройшло вже півстоліття. Трудно жилось їм у нас. Роботи багато, корм поганий, збруя стерта, ніякої пошани. Люто часом кричав на них батько, і кляв, і бив їх раз у раз по чім попало, важко дихаючи і полотніючи од гніву.

Якось одного разу над Десною підслухав я вночі, на сіні лежачи і дивлячись на зорі, як після денної важкої праці коні розмовляли між собою, пасучись. Розмова йшла про нас, якраз про батька.

– І чого він такий лихий, ти не знаєш?

– Не знаю. Я ледве стою на ногах, отак натягався.

– А я що знаю? Теж нічого. Знаю хомут, оглоблі і пугу. І ще хіба його лайку.

– Знаю і я його лайку. Наслухавсь доволі. Так чомусь сумно і недобре мені.

– Сумно й мені. Колись я бігав понад хмарами, – Тягнибіда розігнув шию і подививсь за Десну: – Тисячі літ, ще до возів і оранок, на моїй спині їздили пророки. Були в мене тоді ще крила. А пращур мій був кінський цар чи бог, колись казали мати.

– Були і в мене крила, та нема. Ні крил у мене вже, ні краси, тільки вавки на спині. Хоч би сіделку зробив порядну, сіделки немає. І так душа пригноблена його недобротою, а він, не знаю, як тебе, повіриш – нема тієї днини, щоб не бив. А толк який: валюся з ніг.

– Це правда. Тільки не нас він б'є.

– Балакай! Не нас! Болить же нам?

– Конику, він б'є недолю свою. Худі ми, коростяві, і сили в нас мало, от що. А натура в нього старовинна, геройська, хіба йому таких треба, як ми? Учора, коли загруз я з возом у калюжі, і він трощив мене пужалном і носаками, і кричав, роззявивши рота, як лев, помітив я в його очах страждання, та таке палке, бездонно глибоченне, – куди там наше! І я подумав: і тобі болить, проклятий, бідний чоловіче.

– Тихо. Пасімося мовчки. Ось його хлопець зоріє, – сказав Мурай, помітивши мене під копицею.

Від того часу я ні разу не вдарив коня.

Розмова коней справді підслухана чи її придумав ліричний герой? Чому після неї він ніколи не бив коней?

– Пустіть колядувать! – чую голос дівочий знадвору. Я – зирк у вікно: то не повний місяць із зоряного неба усвітив у хату перед Новим роком. У маленькім віконці, якраз проти печі, рожевіє на морозі дівоче лице.

– Пустіть колядувать! – питається ще раз.

– Співайте! – голосно одказує мати.

– Кому?

– Сашкові!

– Молодець Сашечко та по торгу ходив, Святий вечір... – заспівало зразу аж чотири дівки, і вже хто їх знає, чи то від морозу, чи такі дівчата і слова колядки у зимовий вечір, тільки спів лунає так дзвінко і гучно і світ став одразу такий урочистий, що в мене, малого, аж дух захопило. Притулившися на лавці край вікна під рушниками, щоб не помітили дівки, я весь обертаюся в слух. І вони тоді довго й повільно, ніби линучи в безмежну далечінь часу, на сімсот, може, літ, виспівують мені талан. І ось, вслухаючись у чарівні слова, я починаю видіти: великий молодець, ходжу я по торгу з конем серед крамарів і купців. І мушу я ніби продати коня, бо слова мої співали так: «Ой коню, коню, ти порадо моя. Ой, порадь ти мене, та продам я тебе за малу ціну, за сто червінців». А кінь у яблуках, шия крута, червона стрічка в гриві,

одспівує мені на вухо не продавати його і спогадати про себе. Я почуваю біля вуха його ніжні м'які губи, а слова коневі у дівчат такі, що повік пам'ятатиму: «Ой, чи ти не забув, як у війську був, як ми з тобою бились з ордою, да як же за нами турки влягали, ой, да не самі турки, пополам з татарами. Да догнали ж бо нас аж на тихий Дунай, до крутого берега, – Святий вечір...»

М. Кундель. Колядки в Україні. 1992 р.

Які кольори тут переважають? Чи передають вони атмосферу свята?

Що ж мені робити? Вже коні ворожі іржуть на Дунаї і ворожі стріли піють[1] недолю мені. Тоді, розкривши широко очі, я почуваю, ніби якась сила піднімає мене з лави і виносить з хати прямо на коня, і тут кінь мій скочив, «Дунай перескочив, да Дунай перескочив, копита не вмочив, і ні шаблі кінця, ні мене, молодця, – Святий вечір...».

Я вертаюсь з Дунаю до хати, оглядаюсь: аж і мати співає, гойдаючи колиску, і в неї зовсім не хатня мрія, щось зовсім не буденне, ніби сама вона теж лине десь у просторах свого серця, і дівки за вікном на морозі під зоряним небом. Ой, як гарно! А Дунай широкий та глибокий. Вода холодна, аж сичить. А по тім боці турки й татарове лютують, що так багато я їх потоптав конем.

Що в цьому описі реальне, а що уявне? Які почуття переповнюють Сашка?

Потім співали другі й треті дівки. Чого тільки не чув я про себе. Там уже я і збирав війська, але землі важко, і вибивав ворота у чужі горо́ди, і орав поле сизими орлами, і засівав поле дрібним жемчугом, і мостив мости все тесовії, і постилав килими все шовковії, і сватав паняночку з-за Дунаєчку, з-за Дунаєчку королеву дочку. І лісами їхав – ліси шуміли. Мостами їхав – мости дзвеніли. Городами їхав – люди стрічали, поздоровляли, – Святий вечір...

Потім мене переносили вже зовсім сонного на піч. Там я і засинав на житі серед пісень, міцно обнімаючи за шию свого яблукатого коня. Там я давав собі слово ніколи не продавати його ні за які скарби. Так і не продав я його по сей день. Ой коню, коню, не продам я тебе. Як би часом не було мені трудно, як турки й татарове не обступали на торгу мене, не розлучуся з тобою ні за яку ціну.

От які були у нас коні. (...)

Чи знаєш ти, що...

Близько 6 тисяч років тому люди приручили коней. І були то українці. Це доведено в першій половині 90-х років XX ст. американськими й українськими археологами, які проводили розкопки біля с. Дереївки Онуфріївського району на Кіровоград-

[1] *Піяти* – співати.

щині. Там знайдено велике поховання, в якому 60 % – кінські кістки з вудилами. Вони датуються IV ст. до н. е.

Учені вважають, що природа, серед якої живе людина, впливає на формування її характеру, психіки. Тому степові простори зробили українців волелюбними, з почуттям власної гідності. Часті напади степових кочівників вимагали постійної готовності до оборони своєї землі, родини. А воювати у степу було найкраще на коні. Тому в українському фольклорі кінь зображений як друг воїна. Українці щиро вірили у відворотну, охоронну силу коня, тому кінську підкову прибивали до дверей, воріт.

Перевіряємо себе

1. «Зачарована Десна» – це, на твою думку, епічний, ліричний чи драматичний твір? 2. А є у ньому традиційний сюжет із послідовним розгортанням подій? Чий голос звучить постійно і хто весь час у полі зору читача? Що об'єднує твір у єдине ціле? 3. Перелічи «неприємні та прикрі речі», які знав герой у дитинстві. 4. Що приємного і цікавого довкола він умів бачити? Як ти думаєш, хто його цього навчив? 5. Яку музику найбільше любив малий Сашко? А чи доводилося тобі чути коли-небудь таку?

Працюємо з текстом, обмірковуємо прочитане

1. Твір починається з опису місця, де оповідачеві було «гарно й весело». Що це за місце і хто його створив? 2. Розкажи про родину Сашка. А хто для тебе є найдорожчою і найближчою людиною? 3. Знайди і перечитай уривок, де йдеться про те, яким загадковим і казковим бачився Сашкові навколишній світ. Як ти думаєш, що будило і розвивало його фантазію та уяву? 4. Знайди розгорнутий портрет батька Сашка. На чому в ньому акцентується? Як ти вважаєш, це дитяче сприйняття рідної людини чи роздуми мудрого митця про людську долю? 5. Назви почуття, що переповнюють ліричного героя на сінокосі. Якими художніми засобами вони передані? Проведи дослідження. 6. Знайди епізод із левом. Як передано захоплення Сашка? А як його страх і напруження? Де тут реальне, а де уявне? 7. Що «так палко захотілось» зробити Сашкові, «щоб було красиво скрізь і не зовсім спокійно»? А чи виникали в тебе плани «модернізації світу»? 8. Чи можна навчитися розуміти мову тварин? Що для цього потрібно? Вислови свої міркування з приводу підслуханої Сашком розмови коней. 9. «Яблукатий кінь» був у дійсності чи в уяві малого Сашка? Як ти думаєш, продав він його, коли виріс і став письменником? 10. Поясни своє розуміння назви твору.

Завдання додому

1. Підготуй усну розповідь про свої враження від спілкування з природою. 2. Знайди у тексті слова, якими заспокоював Сашка прадід Тарас. Поміркуй, чи втішили б тебе подібні.

Радимо прочитати: **народні легенди про кропиву, коней, пса;** **відвідати:** **Сосницький літературно-меморіальний музей О. П. Довженка (Чернігівська обл.); музей на Київській кіностудії художніх фільмів ім. О. П. Довженка;** **подивитися:** **кінофільм «Зачарована Десна» в постановці Ю. Солнцевої.**

ЛІНА КОСТЕНКО
«ДОЩ ПОЛИВ...», «ПІСЕНЬКА ПРО КОСМІЧНОГО ГОСТЯ», «КОЛЬОРОВІ МИШІ»

Подумаймо разом

Чи по-особливому сприймає світ малий Сашко? Його можна назвати поетом? Чи є особистістю цей герой? На кого з персонажів інших творів він схожий найбільше? Аргументуй свої судження. Як ти думаєш, чи був він оптимістом, чи дуже любив рідну землю, свою родину, дім, Десну?

Уважно прочитай вірші Ліни Костенко. Чи відома тобі її дитяча книжка «Бузиновий цар»? Ти можеш знайти її в бібліотеці.

Зверни увагу, що маленькі герої Ліни Костенко дуже схожі на Сашка із «Зачарованої Десни». Вони так само незрадливі, довірливі діти сонця, що спраглими очима відкривають для себе великий світ, сповнений краси і таїни, радіють кожній миті свого життя. Однак усі вони різні, бо будь-яка людина – то неповторна індивідуальність, особистість. Ця думка є провідною не лише у вірші «Кольорові миші» Л. Костенко, а й у всій її творчості.

Ліна Костенко (1930 р.) – відома українська поетеса. Народилася в с. Ржищеві на Київщині в родині вчителів. Їй було шість років, коли батьки переїхали до Києва. Навчалася в Київському педагогічному інституті. Закінчила Літературний інститут ім. Максима Горького в Москві. Працювала на Київській кіностудії художніх фільмів ім. О. П. Довженка. Автор кількох поетичних книжок, віршованих романів. Лауреат міжнародної премії Франческо Петрарки, Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка. Її вірші перекладено багатьма мовами світу.

* * *

Дощ полив, і день такий поли́в'яний[1].
Все блищить, і люди як нові.
Лиш дідок старесенький, кропив'яний,
блискавки визбирує в траві.

Струшується сад, як парасолька.
Мокрі ниви, і порожній шлях...
Ген корів розсипана квасолька
доганяє хмари у полях.

Чи знаєш ти, що...

У бразильському місті Пара дощі впродовж дня ідуть часто в один і той же час. Тому мешканці, домовляючись про зустріч, кажуть: «перед першим ранковим дощем» чи «після другого пообіднього дощу».

---

[1] *Поли́в'яний* – посуд, покритий блискучою речовиною (поливою).

Пояснюємо поезію

1. Чим цікаве довкілля після дощу (дерева, дорога, будинки...)? Прочитай уважно поезію. Які відчуття з'явилися у тебе? 2. Чи цей вірш – пейзаж? 3. Що означає вираз «полив'яний день»? 4. Що за дідок може бути у траві? 5. Чому сад схожий на парасольку? 6. Поясни, чому шлях порожній. 7. Як ти думаєш, корови знаходяться далеко? Що «говорить» про це? 8. Як можна «доганяти хмари»? 9. Чи сподобалася тобі ця поезія? Чим?

ПІСЕНЬКА ПРО КОСМІЧНОГО ГОСТЯ

Достигають яблука ранети[1].
Рання осінь листя золотить.
Гарний хлопець з іншої планети,
може, завтра в гості залетить.

Діло звичне – міжпланетні мандри.
Усміхнеться, зніме свій шолом.
Скаже: – Там, в сузір'ї Саламандри,
твій коханий бив тобі чолом.

Я спитаю: – Є у вас поети?
Як по-марсіанськи – макогін[2]?
Знаєш, там туманність Андромеди,
хай не йде так часто на обгін.

Він посидить, трохи відпочине,
цей мій дивний, нетутешній гість.
Планетарно синіми очима
про безмежний космос розповість.

Прийдуть люди з ним погомоніти,
хлібом-сіллю я їх пригощу.
Передам йому для Береніки
білі айстри в крапельках дощу.

Перевірю техніку в ракеті,
розкажу, як звуться журавлі.
Хай посіє в себе на планеті
жменьку слів із нашої землі.

Апарат космічний загуркоче,
пропливе смарагдовий[3] кортеж[4]...
– Добре, я коли-небудь заскочу.
Ти в якій галактиці[5] живеш?

Розмірковуємо над поезією

1. Чи сподобалося тобі, як поетеса уявила приліт космічного гостя? 2. А яким уявляєш його ти? 3. Про що б ти розпитав у нього? А про що хотілось би розповісти йому найбільше? 4. Знайди у вірші деталі життя і побуту українців. 5. Як ти розумієш вираз «посіяти... жменьку слів із нашої землі»? 6. Який основний мотив цього вірша (дружба, що не знає кордонів; дух допитливості; жадоба відкриття; доброзичливість; українська гостинність...)?

КОЛЬОРОВІ МИШІ

Давно,
іще в шістсот якомусь році,
ну, цебто більш як три віки тому,
коли носили шпаги ще при боці

---

[1] *Ранéти* – сорт яблунь.
[2] *Макогін* – дерев'яна палиця для розтирання маку в макітрі.
[3] *Смарáгдовий* – яскраво-зелений.
[4] *Кортéж* – урочиста процесія, виїзд.
[5] *Галáктика* – космічна система, що складається із зірок, туманностей та ін.

і розважали стратами юрму,
коли відьом палили при народі,
коли наук не знали ще ладом[1], –

кажу, давно, кажу, у Вишогроді
підсудна Анна стала пред судом.

Було тій Анні, може, десять рочків.
Її привів розлючений сусід.
Багряне листя, кілька тих листочків,
останнє листя із кленових віт
було на стіл покладене, як доказ,
і шаруділо тихо на сукні.
Осіннє сонце, яблуко-недоквас,
стояло в голих кленах у вікні.

І той сусід сказав тоді у тиші:
– Панове судді! Я її привів.
Вона робила... кольорові миші
з оцих ось жовтих і сухих листків.
Ото складе листочок до листочка,
два рази хукне – так і побіжать.
У мене діти, в мене син і дочки,
у них цяцьки так жужмом[2] і лежать.
Вони були нормальні і здорові,
а ця чаклунка збила їх з пуття.
Вночі їм сняться миші кольорові.
Од тих мишей немає нам життя!

С. Кондрашов.
Дівчинка з кульбабою.
1990 р.
Як ти думаєш, який характер у цієї дівчинки? Чи подібна вона до Анни?

Тоді суддя в судейській чорній мантії[3]
сказав:
– Життя – це справа без гарантії.
Чаклунок ми караєм по закону.
Перехрестіться, пане, на ікону.
Скажіть суду: вона із димаря
вночі літала чи згасила зірку?[4]
Чи вам ті миші згризли сухаря,
а чи прогризли у підлозі нірку?

Сусід сказав, що миші ті якраз
такої шкоди не чинили зроду,
що в господарстві наче все гаразд,
а йдеться швидше про моральну шкоду.

---

[1] *Ладо́м* – так, як треба.
[2] *Жу́жмом* – купою, одне на одному, як-небудь.
[3] *Ма́нтія* – довгий широкий одяг у вигляді плаща, що спадає до землі.
[4] У давнину такі дії приписували відьмам.

Суддя спитав: – Вони на вас гарчать?
– Та, – каже, – ні. Але вони яскраві. –
Два рази хукнув писар на печать.
Сиділа тихо дівчинка на лаві.

Був **сірий** день. І **сірий** був сусід.
І **сірий** стіл. І **сірі** були двері.
І раптом нявкнув кольоровий кіт.
Залив чорнилом вирок на папері.

Зверни увагу на тавтологію в останній строфі: повторення кілька разів слова «сірий». Так підкреслюється думка про одноманітність повсякденного життя, на тлі якого виокремлюється особистість. У цьому творі таку особистість втілює не лише Анна, а й образ «кольорового кота».

Чи знаєш ти, що...

Психологи стверджують, що колір впливає не лише на зір, а й на смак, слух, нюх і навіть дотик. Є спеціальна таблиця кольорів, за якою можна визначити характер людини, її смаки, психологічні особливості. Так, любителі білого кольору – імпульсивні, мають розвинену уяву; червоного – пристрасні, вроджені лідери; коричневого – урівноважені, ретельні, спраглі до знань; зеленого (темного) – уперті, наполегливі, зеленого (світлого) – естети, ніжні, м'які, дружелюбні; фіолетового – вільнолюбні, незалежні.

Аналізуємо поезію

1. Коли відбуваються події, відтворені у вірші? Знайди це в тексті. 2. Можливе таке насправді? Чи це є умовна (уявна) ситуація? 3. За що сусід подав на Анну позов до суду? Що обурило його найбільше? 4. Якою постає дівчинка? Як вона поводиться під час суду? Вона така, як усі, чи інша? Подобається тобі Анна? Чим? 5. Тобі шкода її? Чому? 6. Чи бувають миші кольоровими? Як ти розумієш цей образ? 7. Перечитай уважно останню строфу. Чому, на твою думку, тут ужито повтор «сірий»? 8. Розшифруй образ «кольорового кота», який «залив чорнилом вирок на папері». Чи засудили Анну?

Дискутуємо

1. Чи можна робити щось по-своєму, якщо цього не сприймають інші? 2. Що означає бути особливим, інакшим? 3. Чи потрібно вирізнятися серед усіх? 4. На твою думку, варто засуджувати тих, хто відрізняється чимось особливим серед загалу? 5. Анна схожа на попередніх героїв – Федька, Павлика, Сашка? Чим?

Завдання додому

1. Опиши дощ пізньої осені прозовою або віршовою мовою. 2. Підготуй розповідь про якусь особливу, знайому тобі людину.

Радимо прочитати: *Л. Костенко.* **Поезії;** *І. Калинець.* **«Місячний хлопчик».**

ЄВГЕН ГУЦАЛО
«ОЛЕНЬ АВГУСТ»

Пригадай!

Які твори Євгена Гуцала вивчалися в попередніх класах? Чим вони тобі запам'яталися? Олені живуть на території України? Чи траплявся тобі образ оленя в якихось інших творах?

Євген Гуцало (1937–1995) – відомий український письменник, кіносценарист. Родом із с. Старого Животова, що на Вінниччині. Батьки – учителі. Закінчив Ніжинський педагогічний інститут імені М. В. Гоголя. Дуже рано почав писати художні твори. Автор багатьох книжок, перекладених мовами світу, відомих далеко за межами України. Лауреат премії імені Ю. Яновського, Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка, міжнародної премії Антоновичів.

Ось як він згадував про себе:

«У початковій школі, в селі, українську мову та літературу нам, дітям, після війни викладав мій батько. Якось ми написали твори на вільну тему. Батько прочитав мою вільну тему й на весь клас запитав: «Ти оце звідки списав?» Я став запевняти, що ні в кого не списував, що написав сам, а він слухав недовірливо...»

«За нашою хатою, в кущах бузку, я сам збив неоковирного стола з грабових жердин – і спекотного подільського літа, сховавшись у затінку, писав тут оповідання, вірші. Свої писання заклеював у конверти й посилав у Київ (...). І чекав тоді, у своєму дитинстві, відповідей із редакцій. Усі відповіді – без винятку – були негативні, й ні дитячі тодішні журнали, ні дитячі газети не вмістили жодного мого рядка, а я писав – і слав, писав – і слав».

Подумаймо разом

Чи наполегливим був у дитинстві Євген Гуцало? Як ти вважаєш, які ще риси повинна мати людина, щоб стати письменником? Що треба для того, щоб мрії здійснювалися? Чи залежить це від характеру, поведінки людини? Що означає бути особистістю?

Особистість завжди має власний погляд на світ, уміє його відстоювати. «Пізнай себе, знайди власну справу – і ти досягнеш усього, чого бажаєш», – так учив український філософ і поет Григорій Сковорода.

В оповіданні Є. Гуцала Олень Август – друге ім'я хлопчика-героя майбутнього фільму режисера Альтова, якого захотів зіграти Женя. Для Жені це також може бути його другим ім'ям, яке означає його поетичну, неординарну натуру. Він сам цього ще добре не усвідомлює, але це вже проявляється в повсякденному житті, зокрема й у спілкуванні з такими людьми, як режисер Альтов.

«Будь-які перешкоди долаються наполегливістю» **(Леонардо да Вінчі).**

«Крила міцніють у польоті» **(Українська народна приказка).**

ОЛЕНЬ АВГУСТ

Женя повертався зі школи. Двірники кололи лід на асфальті, дрібні крижинки вилітали з-під ломів і, виблискуючи гострими крайками, по коротких або довших дугах перелітали в повітрі. Сонце дивилося на місто радісно й доброзичливо, широко всміхаючись. І та усмішка випромінювала стільки тепла, що крижані скалки танули, підтікаючи свіжою водою, а по димно-сизих бурульках, що висіли на ринвах[1], котилися дзвінкі холодні краплі.

Жені було весело. Він розмахував стареньким портфелем, із якого виглядали зошити та книжки, і, озираючись по боках, галасував. Женя галасував про те, що двірники рубають лід, що в струмках, які течуть уздовж тротуарів, купаються смішні та хмільні горобці, поскубуючи лакованими дзьобиками кожну пір'їнку на собі. Галасував щось і про тих зустрічних дівчаток, які проходили мимо в розстебнутих пальтах, із грубуватим рум'янцем на щоках; зараз вони здавалися йому ще більш дивакуватими й гідними зневаги, ніж будь-коли.

І раптом Женя зупинився. І не тому, що на розі вулиці, де збоку примостився скверик із плакучими вербами, стояв натовп. Увагу прикував не натовп, а те, що привернуло увагу натовпу.

Знімали кіно. Один чоловік, якого зразу ж можна визначити за найголовнішого, сидів на високому стільці. Коли щось було не так і чоловік сердився, він енергійно махав ногами, неначе їхав на велосипеді. Перед ним стримів незрозумілий масивний апарат, який міг разом із стільцем рухатися по двох рейках, наближаючись або віддаляючись од жовтого автобуса. А біля жовтого автобуса повільно виростала черга. Спереду стояв дідусь, який читав газету. Дідусь раз у раз поправляв окуляри і зиркав на сонце, мружачись. За ним прилаштувалася молодиця з кошиком, із якого виглядав стурбований довгошиїй гусак. Далі дівчина у вовняній хустині. Гарній дівчині було душно, і вона почала розв'язувати хустину, аж доки вугільні коси розсипалися по плечах. З незалежним виглядом повільно наблизився студент. Трохи здивовано зиркнув на гарну дівчину, а потім обличчя в нього стало таке, неначе біля автобуса нікого, крім нього, не було. Підбіг хлопчина із ранцем за спиною і, не стаючи в кінець черги, пробрався аж до зачинених дверей автобуса.

Малюнок В. Ковальчук

Женя непомітно для самого себе перейшов вулицю і спинився в черзі. Його помітили не зразу. Можливо, думали, що це також малий кіноартист. Але Женя не вмів грати. Він повернувся спиною до студента і

[1] *Ри́нва* – труба або жолоб для стікання води.

дивився на чоловіка, який сидів за зйомочною камерою на високому стільці.

Режисер Альтов зразу побачив зайвого героя. Гримаса невдоволення з'явилася на його стомленому обличчі. Завжди маєш клопіт із вуличними перехожими! Їм цікавіше подивитися, як знімається фільм, а не сам фільм. Ладні простоювати годинами, неначе в них немає ніяких турбот, не треба нікуди поспішати... А тепер ще цей хлопчина. Роззявив рота від захоплення. Доведеться починати все спочатку.

Альтов підійшов до Жені й поклав йому на плече долоню з довгими сухими пальцями. Ті пальці були жовті – від куріння.

– Звідки ти взявся? – запитав режисер.

– Звідти, – гойднув хлопець головою на вулицю, блискучу від снігової води й крижаних скалок.

– Ти заважаєш.

– Я не хочу заважати...

– Йди геть.

Жені здавалося, що найголовніший тут – це оператор, який сидів на видному місці. Два хлопці підштовхували його апарат уперед, він наближався по рейках до черги, а потім хлопці пхали той пристрій назад... І Женя вважав, що ніхто тут не може наказувати, крім оператора. Тому запитав:

– А ви хто будете?

Альтов почав нервувати. Вперта дитина! Вплуталося, заважає та ще й допитується, хто він такий. Узяв хлопчину за комір, підштовхнув рукою:

– Не заважай!

Женя відійшов і став осторонь. Він не розгнівався. Мабуть, цей дядько, що сварився на нього, – теж начальник. Вулиця пахла свіжістю. Високе небо теж пахло свіжістю. Повітря холодне й чисте. Женя окинув поглядом будинки, що виразно пахли цементом і цеглою, похилу вулицю, по якій жебоніли струмки, – і хотів уже йти, щоб розбризкувати ногами воду, щоб хрумтіли під черевиками ламкі кристали... Але знову побачив, як до автобуса наблизився знайомий дідусь із газетою, потім молодиця з кошиком, із якого виглядав гусак, потім дівчина, студент, школяр, якому, очевидно, стільки ж років, як і Жені. Все повторювалося спочатку. Неначе в кіно. Але ж це і було кіно, тільки воно знімалося, і все тут справжнє, а не таке, як на екрані.

Непомітно для себе Женя знову опинився біля апаратури. Йому дуже кортіло бути там, де знімалося кіно. Альтов помітив знайомого настирливого хлопчину, помахав невдоволено пальцем. Мовляв, знову заважатимеш? Дивись, бо ще раз візьму за комір... І Женя боязко зупинився віддалік, сперся плечем об вологий, тонкий стовбурець липи. Льодова бурулька, танучи на слизькому вітті, капнула за шию пекучою дрібною кулькою, але він тільки здригнувся від холоду. А коли знову капнуло – відступив.

Знімати скоро закінчили. Жовтий автобус загурчав мотором, біля вихлопної труби забринів синій дим, засмерділо спаленим бензином. Кінокамеру заховали в машину. Герої повсідалися в автобус. «І це все?» –

подумав Женя, і почуття невдоволення виникло в його душі. Сподівався на щось гарне, незвичайне – таке, як у кіно, де переслідують шпигунів, мчать на поїздах через високі гори, де морем пливуть кораблі під білими парусами. А тут була буденна черга. Тітка з гусаком... Дід із газетою... А найцікавіше не з'являлось, хоча неминуче мало бути!

– Усе, – гукнув йому Альтов, – можеш іти додому. Знімати більше не будемо.

– Чому?

– Скінчили!

І Альтов засміявся. Тепер обличчя в нього не здавалось таким стомленим, як перше. Сміявся голосно, широко, показуючи багато білих зубів. Мабуть, розумів, що оцей хлопчина розчарований, бо не побачив зараз таких гарних епізодів, які звик бачити на екрані. Що ж, йому ще не раз доведеться розчаровуватись... Альтов захотів зробити хлопчині приємне, щоб потім той мав що розповідати своїм товаришам – таким, як і сам, маленьким людям із шкільними портфелями. І він гукнув Жені:

– Сідай у мою машину, провезу!

Вони їхали весняною вулицею; з-під коліс вистрибували краплини, беззвучно падали на тротуар. Ліворуч, біля Альтова, шибку відсунуто, і в машину запорскував швидкий, пружний вітер.

– Хочеш зніматися в кіно? – запитав Альтов у Жені, вивертаючи кермо праворуч. Тепер їхали вузьким, похмурим провулком, де стіни були нудні й мокрі, а двірники в старих фартухах не рубали льоду.

– Хочу, – майже пошепки відповів Женя, не наважуючись глянути на Альтова. Йому було радісно, бо їхав із людиною, яка, можливо, зняла чимало гарних фільмів. Серед них неодмінно й такі, які він бачив, які йому подобалися. Довго переборював несміливість, доки наважився запитати:

– А ви хто такий?

– Альтов, – просто відповіла людина за кермом.

– Альтов? – самими губами перепитав Женя, дивуючись, як звучить незнайоме прізвище.

– Так.

І Альтов подивився на Женю. Засміявся. Альтов був задоволений: хлопчина навіть говорити не може від радості, що сидить поруч із ним. Такий стан легко пояснити. Своє захоплення кінофільмами переносить на нього, бо вважає таким самим цікавим і дивним. Хлопчик, мабуть, іще не розуміє, що Альтов – звичайний, буденний, як і всі інші.

І Альтов засміявся ще раз... Він знав, як ніхто, що не вартий захоплення. Але хіба міг пояснити це хлопчині? Той однаково не повірив би. Мабуть, ще й досі гадає, що черга біля автобуса, яку сьогодні знімали, – це ще не все. Неминуче мало бути щось вагоміше і значніше, але чи просковзнуло повз його увагу, чи відбулось не перед його очима.

Женя сидів зіщулившись. Його непокоїв той сміх. Сподівався, що Альтов іще зарегоче. І стало незатишно. Тепер був неприємний оцей вітер, що вільно забігав у відчинену шибку. Хотілося б, щоб Альтов підняв скло, але не наважувався сказати про це.

Ще тоді, коли хлопчина стояв під сумною липою і очима, повними захоплення, стежив за зйомкою, Альтов підсвідомо подумав, що добре б зробити для нього щось гарне. Покликав його в машину, ще й сам не відаючи наперед, навіщо це здалося. А зараз, добре усвідомлюючи, про що може думати першокласник чи другокласник, який, не дихнувши, продивляється фільм від початку до кінця, Альтов... захотів бути гідним його захоплення.

– Напевне, на двійки вчишся? – спитав раптом, угледівши, що з портфеля висунувся зошит з брудною обкладинкою.

Женя почервонів, спритно засунув зошита назад.

– Ні...

– А як же?

– Маю п'ятірки.

– Гм, – висловив сумнів Альтов.

Жені страшенно закортіло, щоб йому повірили. Подивився на Альтова сяйливими світлими очима і промовив:

– Маю п'ятірки!

Це означало багато. І те, що він дуже старанний, ретельно готує домашні завдання. І те, що забруднений зошит уже дописано, завтра візьме новенький, з голубою обкладинкою.

Альтов сказав:

– Це добре.

І Женя, відвернувшись так, щоб не бачив режисер, усміхнувся. Отже, йому повірили. Як це славно, що вчиться на «відмінно», ніколи не спізнюється на уроки. І він у душі дав собі слово, що завжди буде старанним і працьовитим.

Альтов зупинив машину і вийшов. Кругом лежали купи битої цегли, гули бульдозери. Біля незавершених жовтих будинків стояли чорні крани. Пустир нерівний, розритий, у ямах ріс бур'ян... Женя також вискочив на тротуар. Альтов заклав руки за спину й дивився прямо перед собою і трохи вгору. Мабуть, бачив сірі бавовняні хмари, бо Женя, задерши й собі голову, угледів їхні волохаті, повні боки. Пливло надвечір'я, студеніло. Альтов раптом здригнувся, ніби його пронизав несподіваний холод. І Женя, згадавши, як під тонкою голою липою за шию попала одна краплина, а потім друга, – теж здригнувся і взявся застібати на ґудзики благеньке пальтечко.

– Бачиш оце будівництво? – запитав Альтов. – Тут мені доводиться знімати новий фільм. Правда ж, мало чого цікавого знайдеш?

І справді, для Жені тут було мало цікавого. Він звик до будівельних майданчиків, до робітників у чорних фуфайках, на яких осів червоний цегляний пил. Звик до грузовиків, що підвозять матеріал, до високих кранів, що монотонно проносять на тлі синього неба повільні стріли... Тут нічого цікавого не було. І Женя сказав:

– Правда...

– Що правда? – не зрозумів Альтов. Бо доки хлопчик дійшов якогось висновку, він уже й забув, про що питав, і тепер думав про інше.

– Ну, що кіно тут погане вийде...

– А-а-а... Звичайно.

І глянув на Женю так, наче вперше бачив. Навіть нагнувся над маленькою постаттю, уважно розглядаючи невиразні, ще не сформовані риси обличчя, припухлий рот...

– А ти ж, напевне, хочеш у кіно зніматись?

– Хочу...

– То ми можемо влаштувати це для тебе. Згода?

– Еге!

«Еге» вирвалося само собою. Женя ще й не встиг осягнути всього значення того, що сказав Альтов. І коли режисер знову випростався, хлопчик дивився на нього знизу вгору закохано й віддано. Тремтіли пальці, і він сховав руки з портфелем за спину, щоб бодай цього не помітив Альтов.

Режисер спробував пройти пустирем, – мабуть, хотів потрапити до тих людей, що заливали фундамент, але глина налипала до черевиків – чорних, лакованих, і він, невдоволено суплячись, повернувся на асфальт, почав обстукувати болото. Темно-руді шматки свіжо блиснули на сірому тлі... Женя й собі почав постукувати ногами, бо теж було рушив, і до його черевиків начіплялась глина. Обстукував зосереджено й заклопотано.

– Ти міг би зіграти в моєму фільмі «Олень Август», – сказав Альтов.

– Це про піратів?

– Ні... А чому саме про піратів?

– Зветься незрозуміло...

– Ні, це про золотошукачів, які заблудили в тайзі. Правда, я сам ніколи не бачив тайги. Та це не страшно. Ти як гадаєш?

– Не страшно.

– Отож... Їх має врятувати маленький хлопчик, син одного шукача. Його не хотіли брати в експедицію, але він домігся свого хитрістю. Його ім'я – Август, а тому що він марив оленями, шукачі назвали його Олень Август...

Альтов вигадував, імпровізував. Ніколи в житті не збирався ставити подібний фільм. У своїй творчості не вмів фантазувати. І зараз, кажучи неправду, вважав, що його брехня має благородну мету... А Женя вірив. Він уже уявляв безкраю, зеленоверху тайгу. Хвоя розлилась, як море, а він із старими бородачами стоїть на сонці. Вони розгублені, знесилені, не знають, куди йти. Але він рятує їх... Як це вдасться, Женя не знав, але місія, покладена на нього, зараз підносила його у власних очах. Адже і сам не сподівався, що здатен на таке!

Альтов запитав:

– Тобі подобається мій задум, Олень Август?

– Подобається.

– І не лякають труднощі?

– Ні.

– І ти врятуєш моїх золотошукачів?

– Врятую.

Привиділось багато-багато оленів, яких він, безумовно, любив. Вони йшли між високих похмурих дерев, поколихуючи гіллястими рогами. Олені ступали повільно, і очі в них замріяні, як у людей.

– Куди ти дивишся? – запитав Альтов, піймавши його погляд, що був прикутий до цяти на пустирі.

– Олені, – прошепотів Женя.

– Олені? – не зрозумів Альтов.

Альтов різко засміявся. Тварини з гіллястими рогами зникли. На пустирі видніли самі ями – з жовтими або темними стінами. Женя оглянувся назад. Там також нічого, тільки будинки.

Ні, ці діти таки фантазери. Іноді вміють бачити те, чого немає. За словами у них постає жива дійсність. Ось, будь ласка. Він казав щось про золотошукачів, про хлопчину з екстравагантним іменем. Казав, навіть не задумуючись. А його супутник уже й зумів уявити, зумів побачити.

І раптом гостре почуття неприязні пронизало Альтова. Подумав, що, можливо, оцей школяр із порваним портфелем обдарований тим, чим наділені справжні майстри. Уже й зараз бачить світ інакше, ніж інші, для нього по пустиреві ходять олені... Можливо, цей дар пропаде даремно, бо людина не завжди здогадується, що вона – трохи не така, як інші. Але може статись не так – вона здогадається...

Альтов сів у машину. Загурчав мотор. Женя все ще стояв. Тоді Альтов махнув рукою: мовляв, чекаю на тебе. Женя повільно заліз у машину. Поїхали.

Альтов почувався роздратованим. Уже забув, що хотів цьому школяреві зробити приємне. Треба було повертатися додому. Він і так багато часу згаяв даремно.

Їхали крізь сутінки. День згас. Уже не було блискучих від весняної води вулиць. З-під коліс не вистрибували краплини, колеса шурхотіли по льодяній кірці, яка встигла з'явитися. І не було двірників у фартухах та з ломами.

Альтов зупинив машину біля будинку з білими урочистими колонами. Напроти сірів скверик. На зелених лавках ніхто не сидів. Тільки дідусь із коротенькою борідкою йшов мимо клумб і постукував палицею.

– Я приїхав, – сказав Альтов.

Женя хотів запитати: «А як же з кінофільмом? Буду я зніматися чи ні?» Але не наважувався. Вловив, що в настрої Альтова сталися зміни. І ніяк не міг второпати, чим вони викликані. Адже у машині сидів спокійно, не зачіпав нічого... Ага, це все винуваті олені. Альтову не сподобалося, що він тоді побачив їх на пустирі. Може, їх і справді не було?

– Може, їх і справді не було? – вголос сказав він.

– Кого?

– Оленів...

У очах Альтова блиснули злі іскорки. Ні, все-таки добряче надокучив оцей хлопчисько. У нього якась хвора уява. Ввижається те, чого ніде немає... Альтов відчинив двері й сердито сказав:

– Виходь!

До машини наблизилась молода красива жінка. (...)

Зошити впали у воду, обкладинки посіріли, стали брудні. Женя встромив їх до портфеля – і раптом захотів пожбурити портфель хтозна-куди. Розгнівали слова, сказані Альтовим. Хіба він набивався? Женя вже й замірився, але зовсім близько біля нього, в скверику, йшов

Малюнок
В. Ковальчук

дідусь із короткою борідкою. Дідусь дивився прямо перед собою, не звертаючи уваги на вулицю, але Жені здавалось, що він усе бачить...

Звісивши голову, подався додому. І раптом, неначе блискавка, спалахнуло: він – Олень Август! Незважаючи ні на що! Хай той Альтов що хоче, те й каже. А йому однаково. Він сам гратиме. Сам із собою. Поставить таке кіно, що всі ахнуть від здивування. І він врятує золотошукачів!

І Женя застрибав на тротуарі, розмахуючи портфелем. Під ногами захрумтіли льодяні скалки. Женя щось кричав нерозбірливе й радісне. Більше не згадував Альтова, той був би зайвий у його думках, у щирих веселощах.

Уже зовсім посутеніло, коли Женя йшов через парк. Тут пахло мохом, бруньками, сирим камінням. Він потрапив у найглухіше місце – і зупинився. Серце неначе опустилося глибоко-глибоко, стало бентежно в грудях... Серед тихих кущів, між якими біліли клаптики снігу, ворушилися гіллясті роги. Ні-ні, не тіні від віття стелилися внизу, бігали по стовбурах, то рухалися роги, то йшло назустріч багато мовчазних, весняних оленів...

«Сповитий в зелень і задуму, п'є олень воду з джерела» **(Б.-І. Антонич).**

Працюємо з текстом, обмірковуємо прочитане

1. Уважно прочитай перший абзац твору. За якими деталями довідуємося про час і місце дії? Як називається така частина твору? 2. Перекажи пригоду з Женею. 3. Що у ній реальне, а що уявне? 3. З чим пов'язане уявне і як? 4. Хто головний герой оповідання? 5. Кого з персонажів інших творів він нагадує і чим? 6. Назви основні риси його характеру, підтверджуючи відповідь текстом. Які з них тобі подобаються і чому? 7. Як ти вважаєш, Женя досягне своєї мети? Які риси вдачі допоможуть йому? 8. Охарактеризуй образ режисера Альтова. Він схожий на всіх дорослих, яких ти знаєш, чи ні? 9. Яка основна думка цього твору?

Завдання додому

1. Обміркуй, яку роль у житті кожного відіграє мрія і що потрібно зробити, щоб вона здійснилася. 2. Подумай, які риси людини чи яку ідею може втілювати олень. Як ти розумієш образ Оленя Августа?

Радимо прочитати: *Є. Гуцало.* Поезії; *Д. Павличко.* «Золоторогий олень».

ІРИНА ЖИЛЕНКО
«ЖАР-ПТИЦЯ», «ПІДКОВА», «ГНОМ У БУФЕТІ»

Подумаймо разом

Ти хоча б зрідка віриш казковим історіям, як справжнім? Тобі хочеться, щоб у реальному світі було так, як у казках, і все закінчувалося щасливо? Іноді людина прагне повірити в добрі й красиві чудеса, в існування загадкових істот – Домовика, Гнома, Жар-Птиці, Діда Мороза. Мабуть, не треба остерігатися таких бажань. Життя від цього стане лише цікавішим і радіснішим. Казкові історії можна уявити або придумати, як зробила це Ірина Жиленко.

Ірина Жиленко (1941 р.) – відома українська поетеса. Народилася в м. Києві. Закінчила Київський державний університет імені Т. Г. Шевченка. Працювала в редакціях газет і журналів. Автор багатьох поетичних збірок. Лауреат Державної премії України імені Т. Г. Шевченка. Написала для дітей книжки «Достигають колосочки», «Вуличка мого дитинства», «Двічі по два дорівнює кульбабці», «Казки буфетного гнома», «Новорічна історія про двері, яких нема, і про те, як корисно іноді помилятися номером», казкову повість «Двічі по два дорівнює кульбабці».

Прочитай уважно цей дитячий вірш Ірини Жиленко. Про що він? Як, за ним, почуваються люди «під сонцем Жар-Птиці»? А який у них став настрій після її зникнення? Пригадай народну казку з подібною назвою. Що, на твою думку, означає образ Жар-Птиці в цій поезії?

ЖАР-ПТИЦЯ

Сусідка моя – чарівниця –
годувала надвечір родзинками
у клітці золоту Жар-Птицю
з очима-намистинками.

І як воно трапилось – хто його зна,
та тільки дверцят не замкнула вона.
Рвонулась на волю чудесна Жар-Птиця.
І враз освітилась казково столиця.

Дорослим і дітям
яснішали лиця:
«Як хороше жити
під сонцем Жар-Птиці!»

І тільки ота трьохсотлітня ґава,
яка себе називала Павою
(старезна, без ока, та ще й кульгава),
знайшла Жар-Птицю
непристойно яскравою.

Зчинила люту стрекотняву:
– Вона яскра-яскра-яскра-а-ва!
Ганьба! Таку нескромну птицю
тримать годиться
тільки в клітці! –
Вже третій день нема Жар-Птиці.
І людям посмутніли лиця.
О, не сумуйте! Її нема,
бо – розумієте? – зима.
Жар-Птиця ж – птаха екзотична,
південна, до снігів незвична.
Ну, от і простудилась трішки.
Лежить вона терпляче в ліжку,
п'є молоко, клює родзинки,
чита «Барвінок» і «Мурзилку».
Пішли на лад у неї справи.
І скоро знов злетить вона
на злість лихим, кульгавим ґавам,
на новорічну радість нам!

Чи знаєш ти, що...

Крилатий вислів «підкова щастя» прийшов до нас із давнини. Підковувати коней почали ще до нової ери. Спочатку це робили заради краси, тому підкови були золоті або срібні. Коні під час бігу часто їх губили. Знайти таку підкову справді було щасливим випадком. Розповідають, що у XVII ст. один англійський дипломат, який полюбляв хвалитися своєю заможністю, наказував підковувати коней так, щоб ті дорогі підкови швидко відпадали...

«Хто дрімає, той щастя не має».
«Всякий свого щастя коваль» **(Українські народні приказки).**

ПІДКОВА

Була зима. Ішов зелений сніг.
За ним – рожевий. Потім – фіалковий.
І раптом протрюхикав на коні
Дідусь Мороз. І загубив підкову.

Та не просту. А золоту. Таким,
на місяць схожим, серпиком лежала, –
аж розгубились в небі літаки,
кричали: «Мама!» –
Й крильцями дрижали.

А я знайшла. Сказала їй: – Світи
тут, на вікні. Щоб все мені збулося! –
Зійшлися і роззявили роти
сімсот роззяв. Стоять вони і досі...

Круг них світився то зелений сніг,
то голубий, то ніжно-фіалковий.
Вони стояли вперто, день при дні, –
зачарувала їх моя підкова.

Що ж, покладу підкову в чемодан,
куплю я шубу. А тоді поїду
в Лапландію. Хоч трішки і шкода,
вже так і буть – віддам підкову Діду.

Оце і все. А сніг звичайним став.
Легкий і рівний, пада, пада, пада...
Роти закрили всі сімсот роззяв.
І розійшлись... І полягали спати.

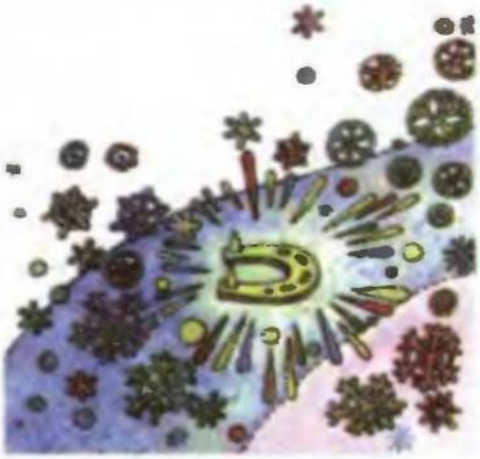

Малюнок Н. Коваль
і О. Коваля

Пояснюємо й обдумуємо поезію

1. Як ти міркуєш, чи історія у вірші придумана, умовна? 2. Що, на твою думку, може означати підкова, яка світиться на вікні так, що на неї звертають увагу «сімсот роззяв»? Про що тут ідеться? 3. Який художній засіб використано? 4. У народі кажуть, що «страх має великі очі». А чи великі вони у заздрісників? 5. Чому лірична героїня віддала назад Діду Морозу свою «підкову щастя»? 6. Чи можна щастя подарувати або знайти разом із підковою? Яка думка тут приховується?

Завдання додому

1. Згадай якісь радісні миті свого життя. Подумай, що таке щастя.
2. Напиши твір-роздум про те, що треба зробити, щоб бути щасливим.

ГНОМ У БУФЕТІ

Ти знаєш, у нашому домі,
в старому буфеті, давно
живе мій добрий знайомий –
старенький буфетний Гном.

Він знав ще дідуся хлоп'ям,
а маму – малим дівчатком,
гукав пустунам: «Ая-яй!»,
Слухняним давав шоколадки.

Замкнувши буфет на гачок,
золотить на свята сервізи.
Багріє його ковпачок
за склом серед вазочок різних.

Малюнок Н. Коваль
і О. Коваля

Він любить какао пить,
смоктати м'ятні гостинці.
Так довго і солодко спить
в старій музикальній скриньці.

Навчився він чемних манер
в одної маркізи з фарфору.
Сказала маркіза: – Тепер
дружити із вами не сором.

Ви просто – фра́нтом, хоча
втягніть у петлицю троянду.
І прошу до мене на чай
разом з цвіркуном-музикантом.

Століття, і друге, і третє, –
прислухайся! – чуєш? – завжди
клопочеться Гном у буфеті,
бурмоче, зітха, шарудить.

І тупа, і плямка в куточку,
і дзвонить в буфетні шибки.
І в довгі засніжені ночі
нашіптує дітям казки.

Чи знаєш ти, що...

В одному з інтерв'ю Ірина Жиленко зізналася про таке:

– їй у людині найцікавіше її «соло», тобто індивідуальне внутрішнє наповнення, той світ емоцій, думок, почуттів, життєвих принципів, який «керує» її поведінкою, вчинками, робить неповторною серед інших;

– «щастя – це життя, а життя – щастя... щастя – синонім радості буття і тільки. Воно невловне. Його не купиш, не вибореш, не вкрадеш. Воно «просто приходить і все». Треба тільки помітити його прихід і порадіти його присутності»;

– якби поетеса знайшла чарівну паличку, «попросила б у неї миру і благополуччя для своєї землі і своїх рідних. А вже потому попросила б ще років з двадцять життя для себе і свого чоловіка... Що ще? Мабуть, більше нічого. Багатою бути не хочу. Аби вистачало на скромне життя. Вже спостерегла, що за великими грішми іде не щастя, а лихо, і щодня зазирає в очі».

Чи тебе зацікавили міркування поетеси? Ти погоджуєшся з ними? Як прокоментуєш?

Перевіряємо себе

1. Як ти думаєш, чи добрий буфетний Гном? Що він уособлює? **2.** Який вірш І. Жиленко сподобався тобі найбільше і чому? **3.** Що в цих віршах спільне, що реальне, а що придумане? **4.** Які герої цих поезій головні? Перелічи, що кожен із них втілює. **5.** Знайди відомі тобі художні засоби, випиши їх. Поміркуй, які найчастіше вживає поетеса.

Радимо прочитати: *І. Жиленко.* Поезії; *А. Курков.* «Пригоди Пустомеликів та інші історії».

ІГОР КАЛИНЕЦЬ
«ПИСАНКИ», «ДИВОСВІТ», «ХЛОПЧИК-ФІГУРКА, ЯКИЙ ЗАДОВОЛЕНИЙ СОБОЮ»

Подумаймо разом

Чи погоджуєшся ти з думкою, що краса може врятувати світ від зла, несправедливості, брехні або хоча б трохи змінити його? Спробуй обґрунтувати свої міркування конкретними прикладами. Так, краса природи заворожує, вражає, іноді навіть шокує, вона здатна облагородити людське серце, зробити його добрішим. Адже якщо людина оберігає цю красу, примножує її своєю працею, вона й сама стає співтворцем.

Краса, гармонія можуть народжуватися і за допомогою засобів мистецтва за безпосередньої участі людини – митця. Кожен, хто слухає музику, роздивляється картини, читає художні твори (і все це знаходить відгомін у його душі) разом із композитором, художником, письменником також стає співтворцем краси мистецтва.

Красу можна віднайти скрізь, довкола себе – лише треба вміти це зробити. Як вважав О. Довженко, треба навчитися «бачити зорі в калюжах». У деяких письменників це дуже добре виходить. У звичайних речах їм бринить ніжна музика, явища природи оживають у їхньому сприйнятті, бачаться їм як найпрекрасніше, незбагненне диво довкілля. До таких митців належить Ігор Калинець.

Ігор Калинець (1939 р.) – український письменник, громадський діяч. Лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка, літературних премій ім. І. Франка, ім. В. Стуса, міжнародної премії Антоновичів. Автор багатьох поетичних книжок. Останнє десятиліття пише вірші та казки лише для дітей. Відомий далеко за межами України, його твори перекладено багатьма мовами світу.

Народився у м. Ходорів на Львівщині. Закінчив Львівський університет. Працював бібліотекарем, редактором. У радянські часи за непокору владі був репресований, покарання відбував на Уралі та в Забайкаллі (Росія). Про ті часи писав так: «...Працював токарем і кочегаром... Мучився, але не каявся – і радий з того, що залишився людиною. Поезія допомогла вистояти...»

Зверни увагу: поезія, а значить і краса, допомогли І. Калинцю у важкі для нього часи.

Пригадай!

Які найважливіші атрибути (символи) християнського свята Великдень? Що таке крашанка? Коли і звідки вона з'являється у нашому побуті? Що вона означає? Чи у твоїй родині заведено розмальовувати яйця?

Ключик розуміння

Мистецтво писанкарства – одне з найдавніших у багатьох народів світу. Про це розповідають міфи і легенди народів Стародавнього Єгипту, Греції, Риму, індіанських племен Америки та Стародавнього Китаю. Завжди яйце сприймалося як символ незнищенності життя, однак кожен народ по-своєму це розумів і використовував. У слов'ян ще за часів язичництва з'явився звичай навесні розмальову-

вати глиняні яйця. На території сучасної України, зокрема в Криму, такі писанки археологи знаходили в курганах скіфів, датованих IV ст. до н. е. Найдавніша керамічна писанка, знайдена на території Київської Русі, належить IX ст. – тоді це ремесло особливо процвітало в Києві та Новгороді. З часом писанкарство ввібрало християнські елементи, стало важливим атрибутом свята Воскресіння Господнього – Великодня. І тепер у багатьох народів світу існує звичай використовувати яйця під час цього свята. Лише в Україні писанкарство стало окремим видом мистецтва і досягнуло найвищого рівня розвитку. Писанка – своєрідний символ України.

Писанкарі – люди особливі, це також митці, художники. Адже всі узори (орнаменти), намальовані ними, є символами вічних цінностей – життя, благополуччя, здоров'я, вічного вогню, сонця, добра, родючості, безпеки тощо.

У багатьох українських родинах напередодні Великодня готують крашанки – фарбовані натуральні яйця, які споживають за святковим столом, дарують рідним та близьким. Розписування яєць завжди є своєрідним священнодійством, у процесі якого яйце перетворюється в магічний атрибут, що приносить у дім злагоду, здоров'я, гармонію і красу. Зверни увагу, як це образно описується у вірші І. Калинця.

«Якби наш народ не створив нічого іншого, крім писанок, то і цього було б досить, аби зайняти почесне місце в пантеоні цивілізованих націй» **(В. Скуратівський).**

Пам'ятник українській писанці в Канаді

ПИСАНКИ

Виводить мама дивним писачком
по білому яйці воскові взори,
Мандрує писанка по мисочках
із цибулиним золотим узваром,
з настоями на травах і корі,
на веснянім і на осіннім зіллі –
і писанка оранжево горить
у філіграннім[1] сплеті ліній.
То вже вона, як дивовижний світ,
то вже дзвенить, як згусток сонця,
буяють буйно квіти у росі,
олені бродять в березневім соці.
І стилізовані сплітаються сади
у маєві[2] густих обрамлень,
мереживом найтоншим мерехтить
геометричний космацький орнамент[3].
І я поплив у світ дитячих мрій
на білі колискові оболоні[4]...
Котились писанками ізгори
ясні сонця у мамині долоні.

---

[1] *Філігра́нний* – тонко, майстерно оброблений.

[2] *Ма́єво, ма́йво* – те саме, що мерехтіння.

[3] *Ко́смацький орна́мент* – дуже дрібний орнамент, що покриває всю поверхню писанки. Зародився в с. Космачі, що лежить високо в Карпатських горах. Там майже всі жителі займаються писанкарством.

[4] *Оболо́нь* – заплавні луки.

Чи знаєш ти, що...

У 1975 р. на околиці м. Вегревіль (Канада) українцями було встановлено перший у світі пам'ятник писанці. Його висота – 20 м. Ця найбільша у світі писанка – знак духовності нашого народу, символ його незнищенності.

Колекції писанок є в музеях м. Києва, Лубен, Львова, Харкова (Україна), м. Кракова, Варшави (Польща). У прикарпатському м. Коломиї (Західна Україна) розташований єдиний у світі музей «Писанка». У ньому зібрано понад 10 тисяч писанок із різних частин світу, більшість із них – українські.

Повторюємо та узагальнюємо

1. Знайди метафори й порівняння у тексті. Поясни їхню роль. 2. Що тут реальне, а що уявне? 3. Як ти вважаєш, що символізує саме ця писанка? Чому її малює мама, а не тато, бабуся? Яким постає образ мами? 4. Який настрій переважає в поезії?

Ключик розуміння

Дзвінка – ім'я коханої ватажка карпатських опришків Олекси Довбуша. Так названа й дочка поета. Коли писалася «Книжечка для Дзвінки», вона була ще зовсім юною. Для неї зовнішній світ поставав багатобарвним, стоголосим, дивовижно-загадковим, тобто образним. Він пробуджував найкращі почуття, що робили її душу чистішою, добрішою, а тому й щасливішою.

У цих віршах різні елементи, явища природи – стежечка, блискавка, веселка, криничка, дим – персоніфікуються, тобто перебирають на себе ознаки живого. Природа постає олюдненою, оживленою, а значить – зрозумілішою і ближчою до нас. Наприклад, ліричний герой звертається до стежечки, як до дівчинки, яка може зачепитися, сховатися під споришем, перескочити через струмок... Можливо, то все стосується і дівчинки, яка біжить стежечкою, а сягнувши гори, побачить «всенький світ» – великий і красивий. Блискавка ж образно порівнюється з королевою темряви. Поміркуй, чому саме. Які риси характеру можуть бути притаманними для королеви?

ДИВОСВІТ, АБО Ж ПЕРША КНИЖЕЧКА ДЛЯ ДЗВІНКИ

(Фрагменти)

1. Стежечка

Ходім зі мною
стежечко

обережно
не зачепися за камінець
переступи соломку
і під спориш не ховайся
все одно бачу

а там
за городом
ого як ти виросла
сама біжиш
через струмок перескакуєш
батіжком по пилюці цвяхаєш
за суницею збочуєш
топчеш горох при дорозі

коли б глянути
стежко
он з тої гори
на всенький світ

тільки не поспішай
така верчена ти

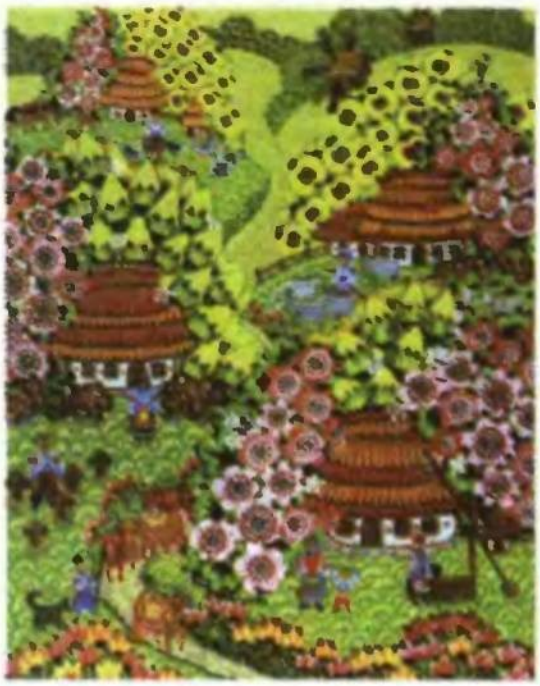

І. Вапнярська.
Верховино, мати моя... 2001 р.

як дзиґа
але ж світ красний
голова крутиться

4. Блискавка
пливе собі королева
королева темряви

у дзеркало
а темно

зблисне
на мить
світлом

зазирне

хто на світі найгарніший

ви ваша темність
відкаже дзеркало
похапцем

заспокоїться королева
на часину

сказано писана красуня

8. Веселка
надягла веселка
стрічок стрічок
як у свято
взяла коромисло[1]
і пішла до річки

дорогою перестрів її
князенко Соняшник
із золотим черевичком
в руці

поміряла веселка
якраз на ніжку

от вони й побралися

10. Криничка
сплю глибоко глибоко

а ще глибше
мати моя підземна

я їй про зорі розповідаю
а вона про коріння дуба

я їй про хмаринку
а вона студеним молоком
мене поїть

я їй про метелика
а вона
з водяного царства
русалку приводить

а оце
весняна калина
не хоче забрати з мене
свою подобу

тільки сонце
п'є та п'є
калинову воду
через золоті соломинки

15. Дим
втік дим від вогнища

[1] *Коро́мисло* – дерев'яна вигнута палиця з гачками на кінцях, якою носять на плечах відра з водою.

просто у синіх джинсах
розпатланий
та й подався у мандри

тільки спечену картоплину
прихопив
по дорозі до міста

сів у трамвай
принюхується

зітхнула кондуктор
– осінь мені запахла

залоскотало водієві в носі
повернув трамвай
і гайнув у гай

я не в той трамвай сів
подумав дим
і через вікно
вистрибнув

Досліджуємо тексти поезій, фантазуємо

1. Якою тобі уявляється стежечка-дівчинка? Опиши її своїми словами. **2.** Що означає вираз «красний світ»? Чи такий він у вірші поета? **3.** Тобі доводилося бачити коли-небудь блискавку? Які відчуття з'являлися при цьому? Що незвичного в образному описі блискавки? **4.** Чиї та які риси перебрала на себе веселка? Перерахуй їх, застосовуючи різні художні засоби, які знаєш. **5.** Знайди метафори у вірші «Криничка». Поясни їх роль у вірші. Які ще образи, крім кринички, є в поезії? Що означає образ золотих соломинок, через які сонце п'є воду? **6.** Як ти розумієш образ диму? На кого він схожий? Які його риси і як це передає поет? **7.** Уяви хмарку, веселку над селом, зображеним на картині І. Вапнярської. Опиши їх образно.

Я навчилась розмовляти з предметами.
Я довго придивлялася до них
І зрозуміла:
Нема на світі нічого,
Щоб не відгукнулось
На голос людської душі.

Л. Скирда

ХЛОПЧИК-ФІҐУРКА, ЯКИЙ ЗАДОВОЛЕНИЙ СОБОЮ

(Трохи казка)

(Скорочено)

Ганнуся поверталася додому трамваєм. Була пізня осіння пора, вікна запотіли, і на них можна було пальчиком намалювати що завгодно. То й дівчинка не втрималася: намалювала людинку. Потім подумала – і домалювала людинці великі окуляри: вийшов досить пристойний Хлопчик, Хлопчик-Фіґурка.

Крапка, крапка,
дужок пара:
очі це
без окулярів.

Риска вниз –
то є ніс,
а під ним
риска – рот:

риска груба
чи тонка –
приховала
язика.
От.

Малюнок Т. Чуприніної

Потім коло
і два вуха –
голова без капелюха.
А від кола

аж додолу
роздвоїлась
довга тичка:
ноги це без черевичків.

Трохи вище
із боків
палки дві –
руки це
без рукавів.

Ось
закінчена картинка:
нарисована людинка.

Виходячи з трамвая, Ганнуся почула:

– Дівчинко, подай мені руку, бо сам не зійду: можу загубити окуляри.

Ганнуся оглянулася: Хлопчик-Фіґурка (далі будемо його скорочено називати Ха-еФ, але не Ха-Фе, як часто хочеться літеру «Ф» назвати) стояв поруч – вікно було чисте. Йому справді було важко зійти по східцях. Ганнуся взяла його за руку, і вони опинилися на хіднику[1].

– Як ти, хлопчику, зійшов із вікна? – запитала дівчинка.

– А просто: узяв і відклеївся. Я не люблю возитися трамваями[2], щоб усі гапилися[3] на мене: можуть і стерти, – пояснив він. – Краще візьми мене із собою.

– Йти важко, бо мокро під ногами, – сказала Ганнуся. – Ліпше залазь до мого наплечника[4].

Вона відчинила наплечник – і Ха-еФ дуже спритно скочив у альбом.

– О, тут альбом для малювання! – вигукнув він. – Я поживу в ньому.

«Яка дивна пригода трапилася зі мною, – думала дівчинка, – ніколи б не сказала, що намальована людинка може ожити».

Удома перед сном Ганнуся пригадала про Ха-еФа. Вона вийняла альбом – хлопчик якраз умістився на аркуші, ніби його там намалювали. (...)

Та наступного дня Ганнуся не мала й маленької хвилинки, аби згадати про гостя в альбомі. Вона геть забула про нього, ніби то був сон. І коли вчитель малювання переглядав домашні завдання, то, розкривши Ганнусин альбом, засміявся:

---

[1] *Хідни́к* – сходи.
[2] *Вози́тися трамваями* – їздити на трамваях.
[3] *Гапи́тися* – те саме, що й дивитися.
[4] *Наплечник* – ранець.

– Ганнусю, що тебе потягло на дитячий малюнок? Чи, може, тобі меншенький братик намалював цю людинку? (...)

І на сторінці, де спокійно прилип Ха-еФ, що не подавав жодних ознак життя, учитель виписав великий червоний знак питання.

«От, я тепер із червоним знаком питання. Це надає мені таємничості, – запишався Ха-еФ. – Нехай думають про мене бозна-що, нікому не розкрию таємниці. Я задоволений собою».

Ха-еФ продовжував міркувати: «Але ж яка у мене таємниця? Намалювала мене дівчинка на запітнілій шибці – і все тут! Треба щось вигадати, щоб червоний знак питання даремно не стовбичив на аркуші. Конче треба придумати собі загадкову історію».

Ха-еФ надовго задумався: він мав час, поки Ганнуся добереться зі школи додому. Увечері вона вийняла альбом і стала розмовляти із Ха-еФом.

– По-перше, – сказала вона, – ти не виконав мого прохання: не покинув альбом на уроці малювання. Ти сам чув, що говорив учитель! Мені було неприємно вислуховувати його кпини[1]. По-друге, я подумала, що ти не є насправді і що тебе в альбомі давно нема. Та, на жаль...

– Чому «на жаль»? – запитав Ха-еФ. – Я думаю, що на щастя! Адже не кожна фіґурка, намальована не кожною дівчинкою не на кожному трамвайному вікні, оживає. Хіба не так?

– О, так, так! – згодилася дівчинка. – Оте «на жаль» у мене просто вихопилося. Перепрошую. Я пригадала клятий знак питання в альбомі.

– Ніякий не клятий, – заперечив Ха-еФ. – Навпаки, він надав мені таємничості. Бо навіть сам учитель малювання, що закінчив Академію мистецтв, нічого не знає про мене. Інакше він не ставив би знак питання, а виписав би знак оклику!

– Оклику? – здивувалася Ганнуся. – Чому оклику? Той знак означав би, що малюнок саме враз.

– А я саме такий, – запевнив Ха-еФ. – Я задоволений собою! Я мав би бути в оточенні цих обох знаків: з одного боку, я не всім зрозумілий – тут і знак питання. А з другого, я найдостойніший з-поміж хлопчиків-фіґурок – тому і знак оклику. І тільки червоний.

– Можливо, що й так. Але я мусила б про тебе щось довідатися. Придумай собі біографію, – мовила дівчинка.

– Нема проблеми, – відказав Ха-еФ. – Залиши мене до ранку в наплечнику. Чи можу я скористатися твоєю ручкою і зошитом? А також твоїм почерком?

– Користуйся на здоров'я, – байдуже згодилася Ганнуся. Вона не сприйняла всерйоз говоріння Ха-еФа. Вона вважала, що він ні писати, ні читати не вміє. Адже його цьому ніхто не вчив. Навіть вона. Адже до цього він ніколи ніде не існував. Та й до школи не ходив. Хіба оце сьогодні. Але там азбуки не вчили, бо то уже не перший клас.

Ганнуся не подумала, що ось він не вчився ходити, а ходив, не вчився говорити, а розмовляв як дорослий. Словом, злегковажила собі дівчинка. А зранку, на уроці української мови, вона розгорнула зошит –

---

[1] *Кпи́ни* – те саме, що кепкувати (насміхатися).

і вжахнулася: кілька сторінок було списано зовсім її почерком, що й не розрізниш. «Але ж я не писала», – мало не заплакала вона.

Ось що було написано в Ганнусиному зошиті.

Автобіографія

Відразу пояснюю, що складне слово «автобіографія» складається із трьох неукраїнських частин, що означають: авто – сам, біо – життя, графія – опис, тобто сам описую життя. Або по-нашому:

Мій життєпис

Я походжу з далекої планети Хвіґурія, де всі мешканці такі, як я – хвіґурки. Наша планета вигідна для життя хвіґурок, бо вся забудована довгими скляними стінами. Вона нагадує скляний лабіринт[1]*. До стін легко причіплятися. Отож на одній такій стіні мешкав я з цілою родиною. Але щоразу більше нас ставало на планеті – не було вже де розміщуватися. Тоді наш володар Хвіґурій Десятий зібрав Велику Раду Хвіґурії, щоб вирішити, як далі маємо жити. Він промовив:*

– Мої дорогі хвіґуряни! Наша Хвіґурія стає затісною – нас щораз густіше. (...) Також нема місця на нові скляні стіни. Настає чистий тобі Вавилон[2]*. Який же вихід із нашої сутужної ситуації? Або стерти частину хвіґурок зі стін, або вислати частину нашого населення на інші планети, наприклад, на Землю. (...)*

Малюнок Т. Чуприніної

Отож кілька тисяч добровольців-хвіґурян, у тому числі і я, подалися в космічні мандри. Дорога була доволі довгою. Ми лежали спресовані у скляних штабелях. Коли наш космічний корабель увійшов в атмосферу Землі (атмосфера – це повітря, яке огортає планету Земля), скло терлося об повітря, а від тертя стало нагріватися, аж плавитися. Ми вчасно повідтулялися – і порозсіювалися по усій Землі. Я причаївся, невидимий, на трамвайній шибці, аж поки дівчинка Ганнуся не відновила моє існування, накресливши пальчиком мою подобизну – саме там, де я був. Тепер я замешкав у її альбомі.

Хлопчик-Хвіґурка.

---

[1] *Лабіри́нт* – палац із великою кількістю приміщень і заплутаних ходів.

[2] *Вавило́н* – назва великого стародавнього міста. У переносному значенні вживається на позначення хаосу, безладу.

Ганнуся ледве встигла прочитати – коло неї стояла вчителька української мови, що саме збирала для перевірки зошити з домашніми вправами. Ганнуся тільки зітхнула: знову буде клопіт, треба буде пояснювати, як з'явився у зошиті життєпис Ха-еФа. Що сказати? Хто повірить у правду?

– О, як багато ти, Ганнусю, написала, – сказала вчителька тут же. – Що це за такий «життєпис»? Цікаво, цікаво...

Поки вчителька читала життєпис, у класі було тихо як у вусі. Тоді вона запитала зовсім похнюплену дівчинку, на очах якої блиснули слізки:

– Це ти сама, Ганнусю, написала оповідання?

Дівчинка ще дужче почервоніла і щось невиразне промугикала. Відповісти, що хтось написав у її зошиті... її ж таки почерком, не годилося.

– Це я... переписала... з дитячого журналу, – раптом спало на гадку Ганнусі.

– Отож воно тобі сподобалося, якщо переписала. А з якого журналу? – не облишила бідну дівчинку вчителька.

Ганнуся хотіла відповісти, що із «Соняшника», але згадала, що вчителька отримує цей часопис і часто читає з нього на уроках. Краще хай буде, що сама придумала. А там якось буде. Так і зробила.

– То я тебе вітаю, Ганнусю! Ти написала гарний твір. І без помилок. Правда, тепер в українській мові пишемо літеру «ф», а не «хв», як колись давніше вимовляли подекуди в народі. Молодець, що ти у слові «фіґурка» пишеш «ґ», а не «г». Можливо, будеш письменницею, – похвалила вчителька.

«От і вскочила в халепу, – думала дівчинка. – Тепер даватимуть мені завдання складати казки чи оповідання. І що буде? Тільки навіки осоромлюся. А може, й навчуся писати? Варто лише почати».

Учителька повернула зошит. Після «Мого життєпису» червоним олівцем було написано «гарно». І стояв велично-червоний знак оклику. «Ха-еФ буде задоволений з такої оцінки», – подумала Ганнуся. (...)

Учителька запитала, чи дітям сподобалося оповідання, і всі хором підтвердили, що так.

– Отож, діти, як ви гадаєте: це казочка чи фантастичне оповідання?

– Мабуть, фантастичне оповідання, – сказала Соломійка, – бо там є про далеку планету Фіґурію, про зовсім інший світ, аніж на Землі.

– Добре, – згодилася вчителька, – може, ще хтось спробує за вихідні скласти оповідання на вільну тему.

– Позич мені свого Ха-еФа, – попросила Ганнусю Соломійка. – Я буду дивитися на нього – і спробую щось вигадати.

– Бери, – радо погодилася Ганнуся. Вона вирвала аркуш з альбому – і Ха-еФ помандрував у наплечник приятельки.

Соломійка сиділа над малюнком цілий суботній вечір замість дивитися фільм про інопланетянина Альфа, але нічого цікавого не могла придумати. Правда, їй пригадалася печера в Дудниці, яку вона відвідала з пластунами[1] на літніх канікулах. Звичайно, Соломійці не

[1] *Пластуни́* – члени дитячої патріотичної організації.

спало на гадку порадитися з Ха-еФом, бо Ганнуся не призналася навіть їй, що той уміє розмовляти і писати. І коли почула голос, то аж стрепенулася від несподіванки – говорив-бо Ха-еФ:

– Не журися, Соломійко, іди спати. Я щось придумаю. (...) Це я, Хлопчик-Фіґурка. Я вмію розмовляти і писати життєписи. Хіба ти не чула мого життєпису з Ганнусиного зошита? Я даремно не отримую знаків окликів! До речі, червоним олівцем. Я задоволений собою!

– То це ти склав Ганнусине фантастичне оповідання? – зачудувалася Соломійка. – А Ганнуся не призналася...

– А хто б ще?! – вигукнув хвалькувато Ха-еФ. – Я це роблю чудово – на п'ятірки зі знаком оклику. Тому не журися, іди до ліжка, бо вже пізня година. Чи дозволяєш мені скористатися твоїм зошитом і ручкою? І почерком?

– Дозволяю, – відповіла Соломійка, дедалі зачудованіша. (...)

А назавтра у зошиті було:

Мій другий життєпис

Татарська орда розтеклася, як повінь, по нашій країні: диміли села та міста, людей хапали в полон, або ясир (це по-татарськи). Жителі втікали в ліси і дебри, ховалися по ярах і вертепах[1]*, шукали схову в печерах. Тільки ті, що вміли тримати зброю, збиралися у боярських дворах, щоб об'єднатися в загони для захисту.*

До однієї печери набилося багато челяді: жінок, стареньких, дітей. Малий Івасик з іншими дітьми забився у темний куток. Від ватри, що палала посередині, відблиски миготіли по стінах. Івасик роздивлявся дивні малюнки, хоч, може, нічого дивного в них не було: хвіґурки людей і тварин. Вони були різані в камені дуже просто, ніби по-дитячому.

«Тут, певно, колись мешкали люди, і діти вирізали малюнки на стінах, – думав Івасик. – А можливо, вони, як і ми, ховалися від ворогів».

Івасик пальцем водив по заглибленнях малюнків. Саме там і я, Хлопчик-Хвіґурка, був намальований у печері. Мені було приємно від теплого людського дотику. Здавалося, що я оживаю, починаю мислити і згадувати минуле. Ні, Івасик помилявся: то не діти намалювали, а сивобороді жерці-волхви різали хвіґурки, промовляючи якісь молитви-заклинання. Це було дуже і дуже давно, і я вже не міг пригадати, що то були за чудодійні заклинання. Та нам передавалася їхня чарівна сила. Тому Івась, котрий торкався мене пальцем, теж сповнювався нею. Він виріс розумною і богобоязливою людиною. Івась жив довго в монастирі й писав мудрі книги, навіть сам вирізав малюнки на дошках. Це були дереворити, що ними, покритими хварбою, відтискалися ілюстрації у книгах. І підписувався він під ними як Іоан Печерський.

А ось зовсім недавно діти з товариства «Спадщина», що у Львові, відвідали нашу печеру. Один із них, освітлюючи собі дорогу ліхтари-

[1] *Вертéп* – тут: сховище.

ком, ковзнув променем по стіні – він вихопив мене з пітьми. І коли він обмацав мене пальцем, мені здалося, що я перейшов у нього.

По мандрах у горах спадщанці повернулися до Львова. Хлопець, добираючись трамваєм додому, пальцем повторив мою хвіґурку на вікні. Потім він вийшов, залишивши мене самого мандрувати містом. Та не надовго. Бо коли до мене усміхнулася школярка, я подався за нею до виходу з трамвая. Тепер мандрую на її аркуші з альбому, і ці мандри мені до вподоби. Я задоволений собою.

Хлопчик-Хвіґурка.

– І це оповідання гарне, – похвалила вчителька на уроці літератури. Вона також вивела великий червоний знак оклику після слова «гарно». – Тільки ти, Соломійко, повторюєш Ганнусину помилку, пишучи «ф» через «хв». Хто скаже, яке це оповідання?

– Географічне! – вигукнув поперед усіх Богданко. – Бо там розповідається про печеру в Дудниці.

– Дещо географічне, – згодилася вчителька. – А ще яке?

– Історичне, – мовила Ганнуся. – Там є про нашу історію, як у книжці Лотоцького «Княжа слава».

– Та й пригодницьке, – додала Соломійка, – бо там ідеться про пригоди Хлопчика-Фіґурки колись і тепер.

– Дуже добре, – сказала вчителька. – От бачите, такий невеличкий твір, але він одночасно історичний, пригодницький, географічний, навіть, якщо ви згодні зі мною, і фантастичний.

На великій перерві Ганнуся і Соломійка замість тішитися, що їх усі, разом з учителькою, вважають авторами чудових оповідань, засумували. (...)

– У мене з'явилася ідея, – зраділа Ганнуся. – Запхаймо малюнок із Ха-еФом Богданкові в наплечник. Може, в нього в зошиті також з'явиться якийсь життєпис. А тоді буде нагода признатися. Бо вчителька напевно вже не повірить, що Богданко може щось написати.

Дівчатка втішилися такій гадці. Вкласти непомітно аркуш з альбому було неважко – наплечник хлопця лежав відчинений: із нього неохайно стирчали зошити і книжки. Ледь защіпнувши його, Богданко помчав додому. До уроків і не думав братися: побіг до хлопців на подвір'я, потім читав свого улюбленого «Тома Сойєра», врешті позабавлявся на татковому комп'ютері. (...)

Коли він вкладався спати, то виразно почув голос:

– Я Хлопчик-Фіґурка. Ти чого мене не вийняв із наплечника?

Малюнок Т. Чуприніної

– А хіба я тебе замикав? У моєму наплечнику тебе ніколи не було.

– Я вже півдня сиджу закритий у твоєму наплечнику. Ти повинен був, роблячи уроки, наткнутися на мене і порозмовляти.

– Порозмовляти? – здивувався Богданко. – Ти ж намальований, хіба ти можеш говорити?

– А що я роблю зараз? Сподіваюся, ти не оглух? – ображено відповів Ха-еФ. – До того ж я вмію краще від тебе писати: без помилок і каліграфічно. Пишу я на п'ятірки зі знаком оклику! От!

– А що це таке – калікофічно писати? – запитав хлопець. Він таки підвівся і витяг рисунок із наплечника. «І як він туди потрапив?» – дивувався Богданко.

– Каліграфічно, – поправив Ха-еФ. – Каліграфія – це дуже гарне, акуратне писання. (...) От ти своїми пальцями шкрябаєш, дряпаєш, як курка лапою, таки калідрапічно.

– Не зовсім як курка – прочитати можна. Тепер каліграфії нікому не треба: є друкарські машинки, ксерокси, комп'ютери, – знайшовся на відповідь Богданко. – До речі, на комп'ютері вмію класно бавитися. І завжди виграю.

– Овва! Є чим хвалитися, – відповів Ха-еФ. – Я сам хлопчик із комп'ютера. І зі мною ледве чи виграєш. Я тут задоволений собою!

– Заклад, що виграю? – запитав хлопець.

– Згода! – відповів Ха-еФ. – Якщо ти програєш, то носитимеш мене на плечах своєї майки ціле літо.

– А як виграю? – не погодився Богданко. Він соромився носити на майці такий дитячий рисунок.

– Тоді допомагатиму тобі писати домашні вправи. Хоч до цього не дійде, бо я не програю.

– Ти вмієш писати твори? – здивувався хлопець. – Хоч, правда, чого я дивуюся? Ти вмієш говорити і грати.

– Хіба ти, Богданку, не слухав моїх життєписів із зошитів дівчаток?

– Оце так! То ти утнув ці оповідання? А я думав... – не докінчив Богданко. Він був розчарований, що не дівчатка написали твори про Хлопчика-Фіґурку. А він їх вважав письменницями. (...)

Богданко і Хлопчик-Фіґурка починають грати на комп'ютері.

– Я виграв! Я виграв! – зрадів хлопець. – Я ж тобі казав, що класно граю. Тепер будеш мені служити!

– Заклад є заклад, – промовив розважливо Ха-еФ з аркуша альбому: він знову там появився. Сам. Зі знаком питання і знаком оклику.

– Отож пиши оповідання. Але не каліграфічно, а так, як я пишу. Я також хочу бути письменником. Моє оповідання має бути найкращим, – розкомандувався Богданко.

– Гаразд, – каже Ха-еФ. – Спочатку обведи мене кольоровими олівцями, бо хочу веселіше виглядати: я мушу бути задоволений собою. Тоді поклади мене до наплечника на ніч: оповідання буде. Тільки дозволь мені скористатися твоєю ручкою і зошитом. І хоч я програв, все одно я задоволений собою.

І ось воно, оповідання.

Мій третій життєпис

Я жив у коморі-пам'яті комп'ютера. Там, можливо, тісно, а можливо, не тісно. Бо я був і в той же час не був. Там я не виглядав хвіґуркою. Але в кожну мить я міг стати цілим собою. Чи там був час?

Може, був, а може, не був – я не відчував нічого і не знав, чи минають дні й ночі. Я не бачив і не чув, що робиться поза мною. Навіть коли вмикали комп'ютер та вибирали різні інші програми, я про них абсолютно не здогадувався. Бо в мені нічого не діялося. Але лише викликали програму зі мною, тобто коли посилали виклик по мене, я тоді отримував тіло, прокидався зі сну, в якому нічого ніколи не снилося. Навколо все теж оживало для мене. Напевно, так було не часто. Тож коли я став собою, намагався у хвилини появи на екрані не животіти, а жити повноцінно, не змарнувати ні секунди. І ще я думав, як не дати себе стерти з лиця землі (чи то з тротуару, як у грі, де мене вималювала дівчинка). Я так напружено думав, що моя думка, мої відчуття передавалися хлопчикові Богданкові, який сидів біля комп'ютера з мишкою у руці. Він, здається, вловлював їх розумом. Я часто гадав, як би то залишитися хвіґуркою і після забави, не зникати в невідомості, а якось визволитися з комп'ютера на волю, опинитися у Богданковому світі. Я не хотів повертатися в ніщо. Мені хотілося самому водити мишкою.

Одного разу я почув, як Богданків татко розповідав йому про шкідливий комп'ютерний вірус, що поїдає всі програми і може стерти навіть мене. Тобто ні з мене нічого не залишилось би, ні з моєї гри також. І я уявляв себе лицарем, що вийшов на поєдинок із вірусом і побиває його списом на смерть. Може, тоді мені як переможцю дозволять не зникати, а жити вільно і вийти на волю – поза екран. Але то були марні сподівання.

Якось мені здалося, що Богданко вловив мої думки-бажання, бо у нього прохопилося:

– Як жаль мені Хлопчика-Хвіґурку: його вічно стирають з лиця землі. Я визволю його з цієї гри.

Він попросив свого татка, аби татко видрукував Ха-еФа на папері. Це робиться на диво просто. Відбивається на принтері (так називається друкарка, що пов'язана з комп'ютером) буквально за якісь секунди те, що є на екрані. Мій відбиток був збільшений у розмірі, наскільки він міг уміститися на аркуші паперу. Богданків татко сказав, що коли мою програму вкласти в інші, ліпшої марки комп'ютер і принтер, то малюнок може вийти кольоровим. Але ж я радий навіть із чорно-білого друку. Краще бути вільним чорно-білим, аніж кольоровим у неволі.

Богданко втішився Ха-еФом на папері, він обвів рисунок кольоровими олівцями. Ось таким я тепер мандрую по білому світі, завжди задоволений собою.

Хлопчик-Хвіґурка.

Учителька посміхнулася, прочитавши оповідання в Богданковім зошиті, заледве даючи собі раду з нерозбірливим почерком.

– Признайся, Богданку, хто тобі допоміг скласти цей життєпис Хлопчика-Фіґурки? І що це за змова цілого класу писати тільки «хв» замість «ф»? – запитала вона. – Начебто рука твоя: більше ніхто у світі не має такого жахливого почерку.

– Я сам придумав оповідання, – невпевнено пробелькотів хлопець.

А тоді сталося щось дивне – у Богданка вирвалося якось несподівано навіть для нього самого:

– То написав Хлопчик-Фіґурка!

Учителька та й цілий клас недовірливо глянули на хлопця – ще мить і всі стали б сміятися з такого жарту. Богданко на підтвердження витяг аркуш, той, з Ганнусиного альбому, на якому Ха-еФ був поміж червоними знаками питання й оклику. Та несподіванка на цьому не скінчилася: з-за парт одночасно схопилися Ганнуся і Соломійка і так само разом проказали на цілий клас:

– І нам оповідання писав Хлопчик-Фіґурка, але ми боялися признатися: бо хто ж у таке повірить?

Довелося всім повірити в існування Ха-еФа, що пише свої життєписи. До того ж через «хв». Хіба це не доказ? Врешті, сам Ха-еФ подав голос, запевнюючи всіх, що він напише кожному учневі свою біографію. Тільки істота, що задоволена собою, може це зробити, запевнив він цілий клас.

Мені здається, що оця пригода трапилася тільки тому, що Ганнуся мала необережність домалювати Ха-еФові на трамвайній шибці окуляри. Тому він такий розумний. Буває ж таке! Хіба ні?

Аналізуємо текст, узагальнюємо

1. Чи сподобався тобі Хлопчик-Фіґурка й чому? Звідки він узявся? Як він примандрував у наш час? Перекажи всі три життєписи головного героя. **2.** Який він (хвалько, чемний, скупий, дотепний, хитрий, веселий, роботящий, ледар, щирий...)? **3.** Де у творі реальне, а де фантастичне? **4.** Який настрій переважає у цьому оповіданні? **5.** Що таке автобіографія? **6.** Чи добре «бути задоволеним собою»? Чому так названо оповідання?

Завдання додому

Придумай коротеньку історію – новий, четвертий, життєпис Хлопчика-Фіґурки – і запиши у зошиті план її розповіді.

Радимо прочитати: *І. Калинець.* «Казки зі Львова»; **відвідати:** музей «Писанка» в м. Коломиї (Івано-Франківська обл.).

ЕММА АНДІЄВСЬКА
«КАЗКА ПРО ЯЯН»

Подумаймо разом

Перед тим як прочитати казку Емми Андієвської, пригадай унікальну історію про Робінзона Крузо з однойменного роману Даніеля Дефо. Чи герой цього твору вижив би на безлюдному острові, якби не скористався його рослинністю, не приручив тварин, не збудував житло, тобто якби острів був пустельним? А яку роль у долі Робінзона відіграв його новий друг П'ятниця?

Уяви себе на такому безлюдному острові. Що ти зробив би там найперше? Чого і кого найбільше потребував би? Як міркуєш, чи може людина вижити у світі сама?

Пригадай твори, прочитані нещодавно. Хто з героїв тобі сподобався найбільше і чому? У яких ситуаціях проявлялися риси його характеру? Хто в них був задіяний? Чи погоджуєшся з думкою, що людина не може існувати сама по собі, ізольовано від інших, від світу, який її оточує? Чи варто зосереджуватися лише на своїй особі? Поміркуй, до чого це може призвести.

Що думає з цього приводу українська письменниця і художниця Емма Андієвська, ти довідаєшся з її твору «Казка про яян». Однак прямої відповіді там ти не знайдеш. Її треба шукати, міркуючи над розповіддю про пастушка, який потрапив у повчальну, вигадану автором, казкову історію, в результаті якої ледве не змінилося все його життя.

Е. Андієвська. *Фото*

Емма Андієвська (1931 р.) народилася у м. Донецьку. Коли їй було 12 років, родина виїхала за кордон. Жила в м. Парижі, Нью-Йорку (має американське громадянство), уже багато років – у м. Мюнхені (Німеччина). Автор близько 20 поетичних збірок, кількох романів, книжок новел і казок. За «Роман про людське призначення» одержала престижну міжнародну премію Антоновичів. Виставки її малярських робіт організовувалися у США, Канаді, Німеччині, Франції, Австралії, Бразилії, Швейцарії, а також в Україні, яку Е. Андієвська іноді відвідує.

Чи знаєш ти, що...

Під час і після Другої світової війни за кордон виїхало дуже багато українців. До США – 80 тисяч, до Великобританії – 35, Канади – 30, Австралії – 20, Франції – 10, Бразилії – 7, Аргентини – 6 тисяч. Спочатку вони потрапляли до Європи, якийсь час перебували там у спеціальних таборах для переселенців – таборах діпі (від англ. – переміщена особа), деякі залишалися там назавжди. У Німеччині таких таборів було найбільше. Зазвичай вони формувалися за національностями. Кожен із них мав власне самоврядування, органи правопорядку, медичні та освітні заклади. Там виходили друком свої газети, видавалися книжки...

«Добре братство миліше, ніж багатство» **(Українське прислів'я).**
«Людина без друга – як ліва рука без правої» **(Грецьке прислів'я).**

КАЗКА ПРО ЯЯН

Колись пастушок, переплигуючи зі скелі на скелю за козою, що відбилася від решти, посковзнувся й упав у глибочезне провалля. Коли він розплющив очі, то побачив, що лежить на площі великого міста, яке складається з вузьких довгих веж, що їх кожен будує на свій лад, бо ці вежі весь час завалюються.

Пастушок підійшов до найближчого чоловіка, який порпався з кельмою серед купи каміння, і запитав, що це за місто, хто його мешканці й чи не можна було б щось попоїсти, бо він дуже зголоднів, наче кілька днів пролежав без їжі. Однак на запитання пастушка ніхто навіть не глипнув у його бік, дарма що козопас обійшов мало не все місто. Врешті вже зовсім зневірившися, що хтось дасть йому тут бодай окрайчик хліба, пастушок набрів на кволого дідуся, що порався біля найнижчої, напівзруйнованої вежі й повторив своє запитання.

– Тут живуть самі яяни, – відповів нарешті старий. – Кожен яянин знає тільки своє «я» і тому запитань другої людини просто не чує. Я ж почув тільки тому, що мене здолали немощі, і внутрішні підпори, які досі тримали мене, як вони тримають усіх яян цього міста, передчасно струхли й завалилися, як і моя вежа, поправити яку мені бракує сил.

– Я вам охоче допоможу, – радісно вигукнув пастушок, – аби тільки трохи щось попоїсти.

– Яянинові годі допомогти, – скрушно мовив дідок. – Ніхто не може догодити яянинові, бо тільки він сам усе знає і вміє, і то найкраще.

– Але ж людина мусить їсти, аби втриматися при житті!

– Усі тут харчуються власним «я». Коли воно вичерпується, яянин умирає, проте «я» кожного із яян таке невичерпне, що всі тутешні мешканці майже вічні. Мене опали немощі тільки тому, що я чужинець і справжнім яянином так ніколи й не став, хоч і прожив тут майже весь свій вік. Я ледве пам'ятаю, що на початку свого життя під час сварки на кораблі, де я виконував обов'язки юнги, я випав за борт і опинився у цьому місті.

Малюнок Е. Андієвської

– Але я зовсім не хочу ставати яянином!

– За рогом моєї вежі лежать кельми для новоприбулих, бери собі якусь і починай будувати свою вежу.

– Невже з цього міста немає виходу?

– Ще на початку, коли я щойно сюди потрапив, я здибав одного юродивого, який сидів біля каміння цієї вежі, котру я оце марно будую. Він повідав мені, що місто має сім брам і з кожної можна вийти, хоча досі жоден мешканець цього міста не міг відчинити брами з тієї простої причини, що ніхто з тутешніх мешканців не спроможний вимовити коротесенького слова, що відчиняє ці брами.

– Яке ж це слово?

– Це слово знають усі яяни: звичайнісіньке «ти». Але коли хтось із яян, – а це стається так рідко, що про це ходять лише легенди, – отож коли хтось із яян пробує вимовити «ти», в устах яянина це чомусь завжди обертається на «я», і тому брами не відчиняються.

– Я спробую, – мовив пастушок. – Ходімо разом, бо я тобі дуже вдячний за пораду, в мене померли батьки, і я хотів би подбати про тебе.

– Я вже застарий, і ноги вже не тримають мене.

– Я візьму тебе на плечі, і ми разом подамося далі.

– Я не пристосований до іншого світу, і час, відпущений мені вищими силами, добігає кінця.

– Я хочу, аби ти бодай перед смертю дихнув свіжим повітрям, – мовив пастушок, обережно садовлячи собі старого на плечі й простуючи до найближчої брами. Перед брамою він низько вклонився й промовив: – Вельмишановна брамо, чи була б ти така ласкава й випустила нас на волю, бо тільки ти можеш нас випустити.

І брама вперше за все своє існування навстіж відчинилася, адже ніхто до неї так не промовляв, хоч цього вона чекала відтоді, як її вставили в мури цього міста, і пастушок побачив себе серед знайомих скель.

– Тепер ти бачиш, який гарний цей світ! – вигукнув козопас і торкнувся старого, аби обережно зсадити його з плечей на землю. Та замість дідуся він намацав тільки мішок, по гузир[1] наповнений самоцвітами.

Подумаймо разом

Як ти міркуєш, чи мистецтво може навчити чогось людину? Як воно навчає?

Перекажи сюжет твору Емми Андієвської. Чи така пригода може відбутися в дійсності? Отже, це придумана, казкова історія. Зображено тут умовну, нереальну ситуацію. Чим вона нагадує тобі справжнє життя?

Охарактеризуй дійові особи твору, доповнивши схему відповідями на запитання: 1. Чи є в них шанс щось змінити? 2. Що для цього треба зробити?

Зверни увагу на ключові фрази та доповни їх, скориставшись текстом:

«Кожен яянин знає тільки своє «я» і тому запитань іншої людини просто не чує».

«Ніхто не може догодити яянинові, бо тільки він сам усе знає і вміє».

«Усі тут харчуються власним «я», «я» кожного із яян таке невичерпне».

[1] *Гузи́р* – місце, де зав'язано мішок.

На яку думку вони наштовхують? Що ще можна розповісти про яянів? Чи добре, що кожен із них будує власну вежу? Чи не нагадує це будування власного дому?

Однак вежа – це якийсь замкнений, недоступний простір. Отже, вона може уособлювати духовний світ, який у кожного свій. Є такий вислів: «вежа зі слонової кістки», що означає особливий духовний світ, незрозумілий і недосяжний для інших.

Яка основна думка (ідея) цього твору? Чи повчальна вона? Ти погоджуєшся з нею? Зверни увагу – вона висловлена не прямо, а опосередковано, тобто за допомогою сюжету, розповіді, через образ-персонаж, його історію. Такий художній твір називається **притчею**.

Запам'ятай!

Притча – невелика повчальна алегорична оповідь, у якій опосередковано, приховано (підтекстово) присутня мораль.

Ознаку притчевості мають багато творів. Пригадай казку «Фарбований Лис» І. Франка. Основну притчеву думку в ній втілює прислів'я «Із брехнею світ пройдеш, але назад не вернешся».

Перевіряємо себе

1. Пригадай, що називається оповіданням. 2. Як ти розумієш поняття «притчевість» у творі? 3. Назви твори, вивчені раніше, у яких є ця ознака.

Міркуємо над прочитаним, проводимо аналогії

1. Чому лише старий чоловік звернув увагу на пастушка? 2. Чим саме поведінка пастушка відрізнялася від поведінки яянів? 3. Чому вежі постійно заваловалися, а брама не відчинялася? 4. Що може означати тут образ брами? 5. Чому козопас не будував власну вежу? 6. Що означає образ мішка із самоцвітами? 7. На яку думку він наштовхує? 8. Чи зустрічав ти у житті людей, подібних до яянів, що зосереджені лише на собі? 9. Чи в тобі є часточка від яяна? 10. Який висновок можна зробити з цієї історії?

Завдання додому

1. Поговори зі своїми рідними про яянів. Що вони думають про це? 2. Чи ти погоджуєшся з ними?

Чи знаєш ти, що...

Первісні люди ототожнювали людину з її ім'ям. Вони вважали, що кожен повинен мати індивідуальне ім'я, яким ніхто інший не міг бути названий. Прийшов час, коли імен уже не вистачало, тому їх викрадали разом із власниками...

До прийняття християнства на Русі імена простих людей уособлювали заняття, національність (Кожум'яка, Татарин). Їх запозичували від тварин, рослин, птахів (Сом, Заєць, Муха). Існували й почесні імена для дітей князів – Володимир, Святополк, Світозар, Ярослав. Вони нібито пророкували для них славне майбутнє. Так, у «Повісті минулих літ» 103 імені зі складовою частиною «слав».

За християнства імена давали під час хрещення дитини. При цьому використовували імена святих, на чий день припадав обряд. Тому переважна більшість українських імен мають грецьке, латинське або інше походження.

Радимо прочитати: *Е. Андієвська.* **Казки; подивитися:** **картини і репродукції Е. Андієвської.**

ПОВТОРЮЄМО ТА УЗАГАЛЬНЮЄМО

1. Які нові риси характеру, грані таланту Лесі Українки тобі вдалося відкрити для себе?
2. Що допомогло у цьому дослідженні більше – розповіді про письменницю чи її поезії?
3. Розглянь картину Лесі Українки на ст. 57. Що на ній відтворено? Як поетесі це вдалося?
4. Який твір називається епічним? Наведи приклади.
5. Доведи, що «Федько-халамидник» – епічний твір.
6. Назви головних героїв прочитаних творів, порівняй їхні характери.
7. Хто з другорядних персонажів викликав найсильніші почуття і які, спонукав до роздумів?
8. А хто найчастіше є героєм ліричного твору? Який із таких героїв тобі сподобався і чому?
9. Розкажи на прикладі творів В. Винниченка, С. Черкасенка, Є. Гуцала про особливості оповідання як жанрового різновиду.
10. Знайди художні описи в епічних і ліричних творах та порівняй їх.
11. За допомогою яких художніх засобів поет може «оживити» звичайні предмети, явища природи, тобто перетворити їх на художні образи?
12. Як ти ставишся до людей з особливо розвиненою уявою, багатою фантазією? Чи належиш до них? Вони можуть впливати на оточуючий світ (робити його кращим, цікавішим)?
13. Чи є у тебе свій «зачарований світ», подібний до Довженкової «зачарованої Десни»? Опиши його.
14. Що в ньому найголовніше? А найдорожче?
15. Що легше – бути «сірою мишею», жити тихо й непомітно чи бачити оленів на будівельному майданчику, гномів у буфеті, Жар-Птицю над своїм містом?.. Обґрунтуй свій вибір.
16. Розкрий внутрішній, прихований зміст названих або інших поетичних образів. Чи мають вони для тебе якесь значення?
17. Пригадай, що таке притча. На що варто звертати увагу, щоб розкрити приховану мораль твору?
18. Розпитай у старших, яка дуже давня, але поширена в усьому світі книга містить багато таких повчальних творів. Чи може вона допомагати людям бути мудрими і щасливими?

Ярс. Балан.
«Я» під мікроскопом

Це зорова поезія. Вона сприймається очима (зором). Придивися, які відмінні тут «Я» – такою може бути людина в різних ситуаціях.

ПРИГОДИ І РОМАНТИКА

Горбиться,
міниться,
піниться понт,
слух ублажає незримий арфіст.
Нумо ще трохи – і наш горизонт!
Щастя Жар-Птицю ухопим за хвіст!

Яхта летить по високій воді,
хвиль навздогінці навальна юрма.
Вітер попутний!
І ми молоді!
Й жодної плями на сонці нема!

В. Базилевський

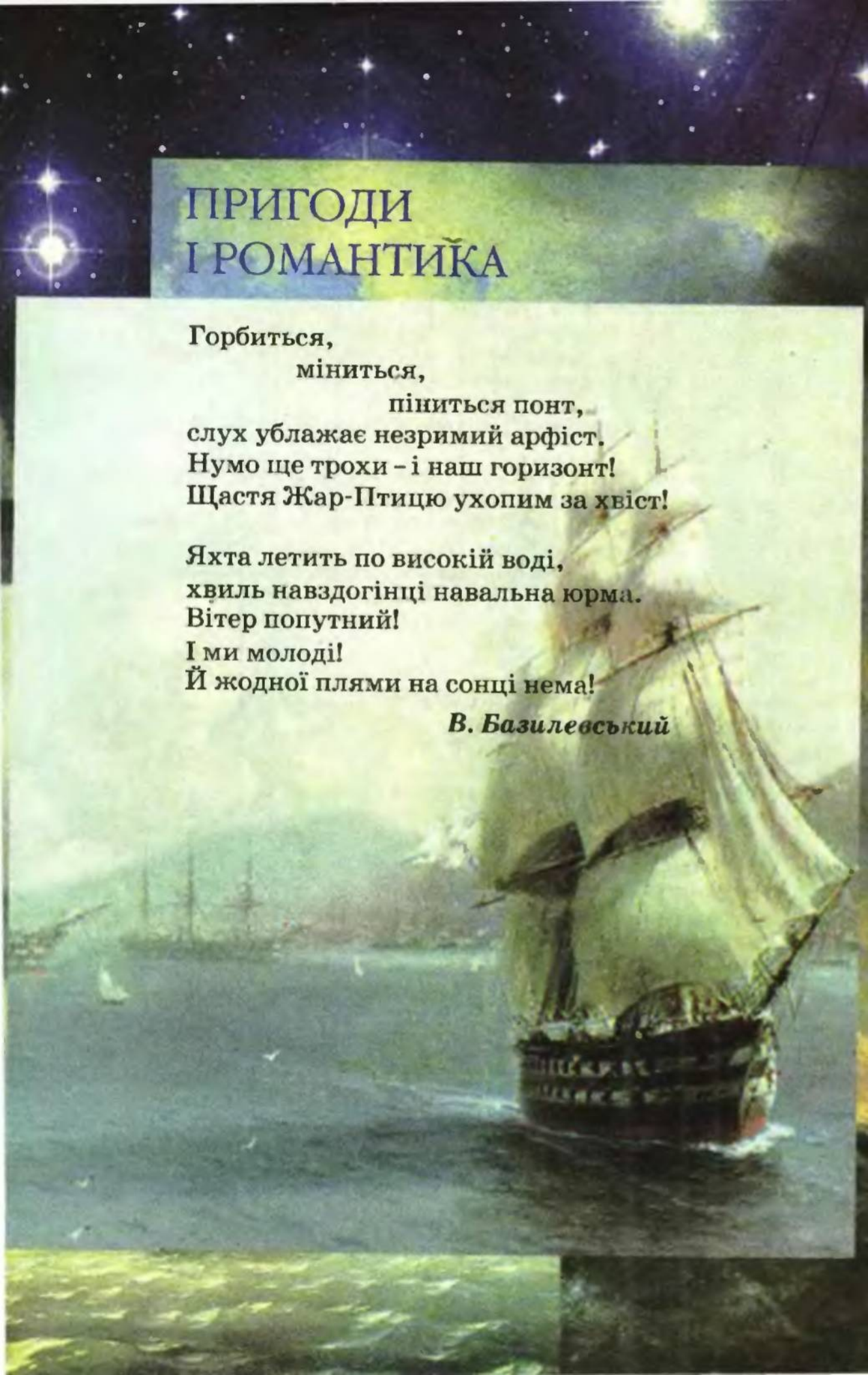

Гей, нові Колумби й Магеллани,
Напнемо вітрила наших мрій!
Кличуть нас у мандри океани,
Бухту спокою облизує прибій.

Хто сказав, що все уже відкрито?
Нащо ж ми народжені тоді?

В. Симоненко

Подумаймо разом

Чи доводилося тобі мати якусь пригоду? Як вона закінчилася? Чи запам'яталася? Чому? Було в ній щось незвичайне, казкове, що викликало піднесення і радість, як під час свята? Чи відчувався коли-небудь потяг до нового, загадкового, прекрасно-звабливого? На твій погляд, такого багато довкола?

Піднесений, емоційний стан людини називається **романтичним**. Життя без пригод, без романтичного було б нецікавим, буденним, нагадувало би біг на місці. Це те саме, що не мати свят. Тому рано чи пізно кожна людина прагне вирватися за межі звичного і повсякденного.

Світова література, частиною якої є й українська, має багато творів, у яких описано різні неймовірні пригоди, передано романтичний настрій героїв. Незвичайні події в них швидко змінюють одна одну, герої потрапляють у непрості, випробувальні ситуації, перед ними виникають перешкоди, які вони долають, перемагають зло і несправедливість. Це **пригодницькі** твори. До них належать фантастичні й романтичні повісті, детективи.

Пригадай ті, які вивчалися на уроках зарубіжної літератури, – Ж. Верна, М. Твена, Д. Дефо, А. Ліндгрен, Дж. К. Роулінг... Поміркуй, чим саме вони запам'яталися, чи піднімали тобі настрій? В українській літературі також є чимало пригодницьких, романтичних творів. Спеціально для дітей їх написали сучасні письменники В. Близнець, Я. Стельмах, В. Нестайко, Ігор Калинець, Ірина Калинець, Ю. Винничук, М. та С. Дяченки та ін. Зверни увагу: вони значно більші за обсягом, ніж оповідання, в них діє більше героїв, особливо другорядних, послідовно описуються важливі фрагменти їхнього життя, цікаві пригоди. Такі риси прикметні для епічного жанру – **повісті**.

Запам'ятай!

Пригодницький твір – епічний твір, у якому описуються незвичайні або небезпечні події, сюжет розвивається швидко, інтригуюче, діють сильні, яскраві герої.

Повість – середній за обсягом прозовий твір, у якому йдеться про певні важливі події життя, пригоди одного або кількох персонажів.

ВСЕВОЛОД НЕСТАЙКО
«ТОРЕАДОРИ З ВАСЮКІВКИ»

Пригадай!

Що тобі відомо про дитячого письменника Всеволода Нестайка? Чи доводилося читати його казкову історію «В країні сонячних зайчиків»? Про що вона? Що в ній запам'яталося найбільше?

В. Нестайко у віці Яви і Павлуші. 1941 р.

Всеволод Нестайко (1930 р.) – відомий український дитячий письменник. Народився в м. Бердичеві на Житомирщині в родині службовців. Там проходило його дитинство, обпалене війною. Пізніше у своїх спогадах письменник напише: «Саме тому, що дитинство моє перервала війна і довелося зазнати чимало гірких недитячих переживань, рано подорослішати, мені й захотілося писати для дітей – повернутися в дитинство і догратися, досміятися, пофантазувати разом з юними читачами». Він закінчив Київський державний університет імені Т. Г. Шевченка. Працював редактором. Написав понад 30 дитячих книжок, більшість із яких стала бестселерами. Вони перекладені багатьма мовами світу. Крім літературної премії ім. Лесі Українки, удостоєний багатьох міжнародних відзнак. Так, у 1979 р. Міжнародна рада включила книжку «Тореадори з Васюківки» до Особливо почесного списку Г. Х. Андерсена як один із найвидатніших творів світової літератури для дітей.

Нещодавно з'явилася друком нова редакція цієї знаменитої дитячої повісті. Автор переробив деякі епізоди, написав нові пригоди Яви і Павлуші. На уроках є можливість розглянути й обговорити лише фрагменти з цього твору. Зате після уроків – прочитати його повністю. Навіть зустрітися з автором, якщо дуже захотіти. Можна спеціально, а можна нібито випадково. Бо, як повідомляє видавець і поет Іван Малкович, «кожного ранку на вулиці Шовковичній, що в самому центрі Києва, можна зустріти високого сивого чоловіка з песиком на повідку. Час від часу він жартівливо посварюється на свого Дюка й усміхнено-замріяно крокує далі...»

В. Нестайко. 2004 р.

«Радість, не поділена з другом, – це не радість, навіть не півраДості, а якась поганенька четвертинка, мізерія якась» (В. Нестайко).

ТОРЕАДОРИ[1] З ВАСЮКІВКИ

(Фрагменти)

Метро під свинарником. Тореадори з Васюківки. Собакевич

– От знайдибіда, авантюрист шмаркатий! Ванько-о-о! Вилазь зараз же! Бо такого втру маку – тиждень чухатимешся! Вилазь, чуєш!

Ми лежимо в густих бур'янах за клунею, уткнувшись у землю носами, й не дихаємо.

– Вилазь, убоїще, бо гірше буде! Ти ж мене знаєш!

– Знаю, знаю,– ледь чутно зітхає мій друг і нарешті наважується подати голос.

– Діду! – жалібно озивається він.

[1] *Тореадо́р* (*матадо́р*) – основний учасник бою биків.

– Давай-давай!

– Діду, – ще жалібніше повторює мій друг,– ви одійдіть за хату, ми вилізeмо. Бо ж ви битиметесь.

– Вони ще мені умови ставлять, вишкварки! Ану, вилазьте!

– Та ми ж не хотіли. Ми ж хотіли метро. Таке, як у Києві.

– Я вам дам метра́! Я вам такого метра́ дам, що...

– Ми ж не знали. Ми зараз усе закидаємо – нічого й видно не буде. Одійдіть, діду.

Довго ще тривають переговори. Нарешті дід востаннє лайнувся, закашлявся, плюнув і почовгав за хату.

Ми вилазимо з бур'янів.

Біля свинарника нас зустрічає гундосим рохканням п'ятипудова льоха Манюня, противнюча й плямиста, як географічна карта.

– У-у, скотиняка! Щоб ти...

Це через неї ми вскочили в халепу.

У нас була прекрасна, благородна ідея – провести під свинарником метро. Це мало бути сюрпризом. Перша лінія метро у Васюківці! Станція «Клуня» – станція «Крива груша». Три копійки в один кінець. Родичі – безплатно. З учительки математики – п'ять копійок.

Ми вже підкопалися майже до половини свинарника, і раптом – непередбачена катастрофа! – клята льоха Манюня провалилася в наше метро. Провалитися вона зуміла, а от вилізти – дзуськи! І зняла такий вереск, що причовгав дід. Ну і...

Гірко зітхаючи, ми засипаємо метро. Раз у раз злодійкувато озираємось – чи не заскочить нас зненацька дід, щоб нам'яти вуха. Хоч і обіцяв він, що не чіпатиме, поки не закінчимо, але хто його зна... Ви б почули, як він лаявся, коли витягав льоху! Ох і лаявся! І де він отих слів набрався?

Проте діда не видно. І поки ми працюємо (а справа це довга й нудна), я вас познайомлю з моїм другом.

Ви, звичайно, знаєте, що є такий острів – Ява. В Індійському океані. Ото, що Ява, Суматра, Борнео, Целебес – Великі Зондські.

Але Ява – це не острів.

Ява – це мій найкращий друзяка і напарник. Ява Рень.

Мабуть, вам дивно, що то за ім'я таке – Ява? То він сам себе так назвав, коли йому лише років півтора було. Чи то воно, пискля мале, хотіло сказати: «Я – Ваня», а вийшло «Ява», чи то «Іван» у нього так прозвучало (бо насправді його Іваном звати), але причепилось оте «Ява» до нього, як реп'ях до собачого хвоста. Навіть міліціонер Валігура, що живе в нашому селі, так його зве.

У них взагалі вся сім'я інтересна.

Батько на скрипці грає. Корова – Контрибуція називається. А дід (ви уже з ним знайомі) – мисливець завзятий, на полюванні, коли стріляє, ліве око онучею зав'язує. Бо в нього ліве око без правого не примружується. Як ліве примружить – праве саме заплющується. Але ж і б'є дід Варава з тою онучею, ох же ж і б'є!

Зверни увагу, як доброзичливо, щиро говорить Павлуша про сім'ю Яви.

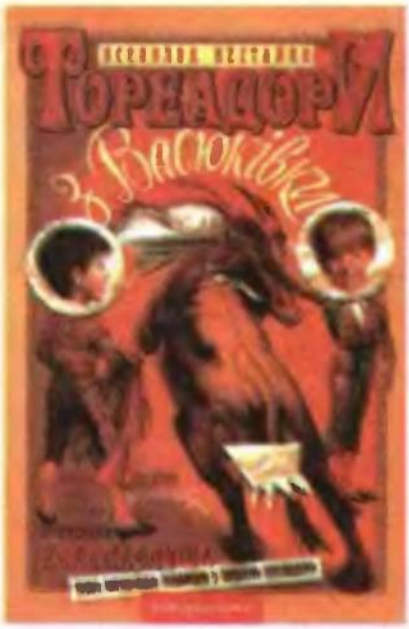

Нове видання твору. Художник С. Підопригорина

Городські мисливці, що «Волгами» з Києва приїжджають, тільки охають.

«Ви, дєдушка, абсолютний чемпіон», – кажуть.

На честь старого Реня навіть польове озеро, що біля нашого села, люди Реневим назвали. Мати ж Явина – депутат райради, ланкова кукурудзоводів.

Якось Ява з Яришкою, сестричкою меншою, посварився і при всіх плескачів їй надавав. То вона, замість того щоб заплакати, раптом як закричить:

– Опозогив! – вона букву «р» не вимовляє. – Маму-депутата на все село опозогив. Загаза чогтова!

Такого шелесту наробила – Ява не знав, куди й очі подіти. Стояв-стояв, червоний мов рак, а тоді як дав дриза – тільки п'ятами залопотів.

Та то лише раз таке було. А взагалі характер у Яви ого-го! Сталь, а не характер. Таких на мільйон лише один буває.

Ява сам казав:

– Ми, – казав, – з тобою, Павлушо, хлопці неабиякі. Справді, без брехні, ми таки хлопці з фантазією. Скажи?

– З фантазією, – підтакував я.

– Ти чув, як дід Салимон учора біля сільмагу казав: «Ондо, – каже, – Ява і Павлуша пішли. От хлопці! Орли! Соколи! Гангстери, а не хлопці! Нема на них буцегарні».

– Чув. Справді.

– Треба, щоб усі про нас так говорили. Треба, щоб слава про нас гриміла на всю Васюківку, як радіо на травневі свята.

– Треба, – погоджувавсь я.

Як думаєш, навіщо хлопцям треба було прославитися?

І Ява весь час вигадував різні штуки-викаблуки заради нашої слави. Отож ми з ним піймали в лісі пугутькало і випустили в клубі під час лекції на тему «Виховання дітей у сім'ї». Лектор упав із трибуни і вилив собі на голову графин із водою.

А старі дідові підштаники на телевізійну антену над клубом, думаєте, хто повісив? Ми, звичайно.

А то якось улітку Ява сказав:

– Давай влаштуємо бій биків.

– Га? – не відразу второпав я.

– Ти пам'ятаєш, ми в клубі закордонне кіно дивилися «Тореадор»?

– Ага... То й що?

– Пам'ятаєш, на арені розлючений бик, а тут дядько в капелюсі, з гинджалом, перед ним танцює.

– Так-так-так...

– А тоді – рраз! Бик – беркиць! І оплески.

– Ага. Класнючо... Але це ж убивати треба. Хто ж нам дозволить убивати поголів'я?

– Тю, дурний! Убивати! Що це тобі – м'ясозаготівля, чи що? Це ж видовище. На стадіоні. Як футбол. Головне тут – красиво вимахувати червоною плахтою і ловко вивертатися, щоб рогом не зачепило. Ти ж бачив. Тореадори – то найсміливіші герої і ловкачі. Головне – тренування і спритність. Розумієш? Уперше в історії Васюківки – бій биків. Тореадор Іван Рень і тореадор Павло Завгородній! Гості з'їжджаються з усієї України. Трансляція по радіо й по телевізору. Навіть у Жмеринці видно буде.

Хр. Родрігез. Корида. 2002 р.

Я усміхнувся. Це було класнючо. По радіо, по телевізору і взагалі...

Ми повмощувалися зручніше й почали обговорювати подробиці. Насамперед – бик. Кандидатура колгоспного бугая Петьки була відхилена одразу. То таке страшнюче мурмило, що його навіть сам зоотехнік Іван Свиридович боїться. Очі – наче тракторні фари. Землю гребе ногами, як екскаватор.

Цього літа один дачник мало не вмер з переляку. Лежав на вигоні голий-голісінький – загоряв. Голова під парасолькою, все інше – на сонці. І раптом – Петька. Дачник як рвоне. Бугай за ним. Дачник товстий, із черевцем. Бачить – не втече. А тут телеграфний стовп на дорозі. *Як* той дачник на стовп видряпався – досі невідомо. Але факт – півдня загоряв на ізоляторах, тримаючись за дроти, аж поки не під'їхав комбайнер Микола на комбайні і не зняв його. Дачник штани надів і одразу на станцію: додому їхать.

Ні, хай із бугаєм Петькою вороги наші б'ються.

Другою кандидатурою був цап Жора. Це я його кандидатуру висунув, щоб помститися. Дуже мені противнючий був цап Жора, бо з'їв мою сорочку, коли я у калабані купався.

Але Ява мене не підтримав.

– Ні,– сказав він,– Жора дуже балакучий. Весь час мекекече. Ми й оплесків не почуємо. І йдеться про бій биків, а не цапів. Треба, щоб було щось бичаче, коров'яче щось – велике і круторогe.

– Коров'яче? – кажу. – Слухай, то, може, узяти просто корову? Бо, крім Петьки, справжніх биків у нас чортма, а корів скільки хочеш. І взагалі ніде не сказано, що обов'язково має бути бик.

Ява задумався:

– Хтозна, може, й так.

– Тоді, – кажу, – кращої кандидатури, ніж ваша Контрибуція, і не придумаєш.

– А чому Контрибуція? Чому не ваша Манька?

– Бо в нашої Маньки теля і один ріг зламаний. Ти хочеш, щоб із нас сміялися? Тореадори з однорогою коровою! Карикатура. Такого ще ніколи в світі не було.

– Можна, звичайно, і Контрибуцію. Але вона трохи психічна.

– Що значить «психічна»! Скажи краще, що ти просто мами боїшся.

– Я – боюсь? От я зараз дам тобі у вухо, і ти побачиш, як я боюсь. Ану забери свої слова назад!

– Я забираю, але ти все одно боїшся.

– Боюсь?

– Боїшся... (...)

Я схопився рукою за вухо і, у свою чергу, затопив Яві кулаком у живіт. Ми покотилися по траві й викотилися на дорогу. Все, що було на дорозі поганого, ми, качаючись, підібрали на свої штани й сорочки. Першим отямивсь я.

Як думаєш, чи сміливими були насправді хлопці?

– Стривай, – кажу, – годі. Бо замість бою биків у нас вийшов бій дураків.

– Це ж ти винен. Ну, гаразд, спробуємо Контрибуцію. Завтра поженемо пасти і спробуємо. Бо ж твоя Манька і справді для телевізора не підходить. Ще люди подумають, що то не корова, а собака.

Мені вже остогидло битися, і я вдав, ніби не зрозумів, як тяжко він образив нашу Маньку.

Наступного ранку ми зустрілися на шляху, що вів до вигону. Я гнав Маньку, Ява – Контрибуцію. Корови плентались, легковажно метляючи хвостами, і не підозрювали, який це історичний день.

Малюнок А. Василенка

У Яви на голові був крислатий дамський капелюшок, який лишився нам у спадок від однієї дачниці, що відпочивала в нас позаторік. Капелюшок був на Яву завеликий і насувався на очі. Щоб хоч що-небудь бачити і не впасти, Ява мусив увесь час сіпати головою, поправляючи його. Здавалося, ніби він комусь кланяється.

У мене під пахвою був килимок. То був знаменитий килимок. Я його пам'ятаю стільки, скільки взагалі щось пам'ятаю. Він висів над моїм ліжком. Килимок був червоний, і на ньому вишито троє кумедних цуценят, що сиділи вкупочці, прихилившись одне до одного головами. То були Цюця, Ґава і Рева, про яких мені мати колись розповідала різні «баналюки», аж поки я не засинав. Останні два роки, позаяк я вже виріс, килимок лежав у скрині, і тепер від Цюці, Ґави і Реви дуже тхнуло нафталіном.

Килимок і капелюшок – то був наш тореадорський реманент. По дорозі ми ще вирізали з ліщини дві прекрасні шпаги. Ми були в повній бойовій готовності.

Ми йшли і співали арію Хозе з опери Бізе «Кармен», яку багато разів чули по радіо:

Торе-гадор, сміли-ги-ги-во в бій, торе-гадор, торе-гадор...
Там жде тебе-ге-ге-ге любов, там жде-ге тебе любов...

Ми співали і не знали, що нас чекає.

Небо було синє-синє – справжнє іспанське небо. Погода – саме підходяща для бою биків.

Ми погнали корів аж на край вигону, туди, де ставок, – далі від людських очей.

– Оджени свою Маньку вбік, щоб не заважала,– сказав Ява, – і давай починати.

Я не став сперечатись. Тим більше, Манька у нас дуже нервова, їй краще не бачити бою биків.

Ява поправив на голові капелюшка, підтяг штани, взяв мого килимка і, витанцьовуючи, навшпиньках став підходити до Контрибуції. Підійшов до самісінької морди і почав вимахувати килимком перед очима. Я затамував подих – зараз почнеться...

Ява замахав килимком ще дужче. Контрибуція – анічичирк! Спокійнісінько щипає собі траву.

Ява мазнув її килимком по ніздрях. Контрибуція лише одвернула морду. Ява роздратовано верескнув і щосили хльоснув її килимком. Контрибуція, ліниво переступаючи ногами, повернулася до Яви хвостом. Ява знову забіг наперед і почав витанцьовувати...

Через півгодини він сказав:

– Вона до мене просто звикла, вона мене любить і тому не хоче... Ану давай ти!

Через годину, захекавшись, я сказав:

– Якась дровиняка, а не корова. Шкода, що в Маньки нема рога, я б тобі показав, що таке справжня тореадорська корова.

Ява знову змінив мене. Він раз у раз міняв тактику: то підходив до корови потихеньку і несподівано бив килимком, то підскакував з розгону, то набігав збоку. Контрибуція не приймала бою. Чуби у нас змокли, килимок нервово сіпався в руках, – здавалося, що Цюця, Ґава і Рева от-от загавкають. А Контрибуція – хоч би що, не звертала на нас аніякісінької уваги.

Один раз, коли Ява схопив Контрибуцію за вухо, вона з докором глянула на нього своїми сумними очима і сказала:

– Му-у!

У перекладі з коров'ячої це, мабуть, означало: «Ідіть, хлопці, отсюдова. Не займайте мене».

Але ми вчасно не зрозуміли попередження.

Хекаючи, ми стрибали навколо неї, викликаючи на двобій. Яві було соромно переді мною за свою Контрибуцію – це я бачив.

Нарешті розлючений Ява крикнув:

– Ану вдар, ану вдар її, Павлушо, добряче! Що – боїшся?.. Ну то я сам!

Він розмахнувся і дзибнув Контрибуцію ногою по губі.

І раптом... Раптом я побачив Яву десь високо в небі.

І звідтам, із неба, почув його відчайдушне верескливе:

– Йо-яй!

Він почав бігти, по-моєму, ще в небі. Бо коли ноги його торкнулися землі, він уже щодуху мчав до ставка. Я рвонув за ним. То був наш єдиний порятунок. Ми з розгону влетіли в ставок, здіймаючи цілі гейзери води й грязюки. Спинилися десь аж насередині. Те, куди ми влетіли, чесно кажучи, ставком можна було назвати лише умовно. Колись справді тут був величенький ставок-копанка. Але він давно пересох, замулився і перетворився на звичайнісіньку калабаню. У найглибшому місці нам було по шию. Саме у цьому місці ми зараз і стояли, відсапуючись.

Контрибуція бігала навколо калабані й мукала на нашу адресу якісь свої коров'ячі прокльони. В калабаню лізти вона не хотіла. Вона була бридлива, охайна корова. Ми це знали.

Ми стояли й мовчали.

Дно калабані було грузьке, замулене. Ми по самісінький пуп стояли в бридкій слизькій багнюці. Тільки від пупа до шиї була вода – брудна, каламутна і смердюча. Справжнісінькі помиї. Довго ми тоді стояли з Явою в отих помиях. Півгодини, не менше. Аж поки Контрибуція не заспокоїлась і не відійшла. Вона ще була дуже гуманна й благородна корова, ця Контрибуція. Бо вона підкинула тореадора Яву не рогами, а просто мордою. І коли ми нарешті вилізли з калабані, нещасні й брудні, як поросята (не ми, а сама грязюка), вона й словом не згадала нам нашого до неї ставлення. Ми залишилися з нею друзями. Ява після того не тільки ніколи її більше не вдарив, а завжди частував цукерками, які давала йому мати.

І тепер, коли ми, скрушно зітхаючи, засипаємо наше невдале метро, Контрибуція виглядає з корівника і співчутливо дивиться на нас. І нам навіть здається, що на очах у неї сльози. Дорога Контрибуціє! Яке в тебе велике і ніжне серце! Ти єдина розумієш і жалієш нас. Дякуємо тобі, корово!

Про які риси характеру хлопців свідчить ця історія з боєм «биків»?

– Ще не скінчили, анциболотники? – так несподівано гримнув ззаду дід Варава, що ми аж поприсідали. Ми втратили пильність і не тютьки, що в нас за спинами робиться. Попались-таки.

Спереду стіна свинарника, з боків густі бур'яни, ззаду дід Варава. Тікати нікуди. Так і заклякли ми, присівши, мов курчата перед шулікою.

– Не бійсь, не трону!

Ці слова виструнчили нас, розігнули нам ноги. І ніби велосипедним насосом хтось качнув – то ми зітхнули. І тремтячі вуста наші самі собою розтягалися в противну підлесливу усмішку. Але дід на усмішку

нашу не відповів. Не любив дід таких усмішок. Суворий був дід Варава. Обличчя в нього сіре й плямисте, як торішнє листя. Губи тонкі й так стулені, мов у роті вода. Очі без вій, круглі й нерухомі, як у півня. Через оті очі здавалося, ніби дід навіки чимось здивований. Та це лише здавалося. Мабуть, не було уже в світі нічого, що могло б здивувати діда Вараву. Вісімдесят третій йому пішов.

– Кінчайте, шминдрики, і йдіть учити вроки, екзамент на носі.

Ми скривилися. Ми це знали. Але нам не хотілося думати про це. І хто вигадав оті екзамени! Та ще навесні, коли повітря пахне футболом і цурками-палками, коли пташки галасують, як баби на базарі, й коли так сонячно й тепло, що ми з Явою вже тричі купалися. Як добре було ще торік у четвертому класі! Жодних тобі екзаменів. Краще було б і не переходити в п'ятий. Ніколи в житті ми з Явою ще не складали іспитів. Це буде вперше. І хоч ми костричимось і кажемо: «Наплювать!», але кожному з нас при згадці про екзамени тенькає в животі. Краще двадцять «метрів» засипати, ніж один екзамен.

– Здається, діду, все. Так як і було. Правда ж? – несміливо питає Ява, притоптуючи ногами свіжу землю.

Дід криво дивиться на нашу роботу – видно, що він не дуже задоволений. Але каже:

– Ідіть, ідіть уже. Але знайте, ще раз щось таке – вуха пообриваю і свиням викину.

Тулячись спинами до самих бур'янів, ми боком проходимо повз діда і, тільки-но його минаємо, щодуху біжимо.

І якраз вчасно: ще мить – і шкарубка дідова рука з розмаху приліпилася б до наших штанів...

Я живу по сусідству з Явою. І за якусь хвилину ми вже відсапуємось у нашому садку.

Ми сидимо у картоплі під вишнею. Сидимо й журимось, що така прикра невдача спіткала нас з отим «метром». Але довго журитися ми не вміємо.

– Слухай, – раптом каже Ява, – а давай зробимо... підводного човна.

– Давай, – не задумуючись кажу я. І тільки тоді питаю: – А з чого?

– Із старої плоскодонки. Отої, що біля верби... напівзатоплена.

– А як?

– Воду вичерпати, дірки позатикати, просмолити, верх забити дошками. Отут перископ. Отут люк. На дно баласт.

– А двигун?

– На веслах буде. Нам же не треба, щоб дуже швидкохідний. Аби підводний.

– А дихати?

– Через перископ.

– А на поверхню як випливати?

– Баласт викинем і випливемо.

– А як водою заллє і затопить?

– Ти що – плавати не вмієш? От іще! «Як? Як?» Дулю з маком з тобою зробиш!

– Сам ти дуля з маком! Який розумний!

– Та ну тебе, – сказав Ява уже примирливо. А я й зовсім не відповів нічого – сьогодні сваритися не хотілося.

Ми проходили повз старий набокуватий колодязь із журавлем, з якого давно вже й воду не брали – так замулився. Я перехилився й голосно крикнув у задушливу, пропахлу цвіллю й болотом темряву: «Го!» Я люблю гокати в колодязь: таке «го» виходить – аж у вухах лящить. Такого «го» ніде не почуєш, як у колодязі. Краса, а не «го». От і зараз...

– Го!.. (...)

Тільки виляски пішли – наче аж до центру Землі. І раптом у ці виляски вплелося жалібне тонке скімлення. Я нашорошив вуха.

– Яво! – кажу. – Там хтось є.

– Бреши!

– Ану гокни і послухай.

Ява перехилився й гокнув. Ми прислухалися. І виразно почули з глибини плаксиве щеняче скімлення. Ми перезирнулися.

– Якась свиня вкинула туди цуцика, – сказав Ява.

– Точно, – сказав я.

– То що? – сказав Ява.

– Треба витягти, – сказав я. Хоч міг цього й не говорити. Бо він таким тоном спитав, що то вже була й відповідь.

Зверни увагу, про що свідчить наступний діалог між хлопцями.

– Отже, так, – сказав Ява. – Я сідаю у цеберку й опускаюся. А ти мене держиш.

– За що! Хіба я тебе так вдержу?

– Ти й справді слабак. Не вдержиш.

– Отже, я спускаюся, а ти мене держатимеш, як ти такий могутній.

– Ні, спускатимусь я. Я перший сказав. І... і в тебе була ангіна тиждень тому. Тобі не можна в колодязь. І взагалі в тебе носоглотка... Ми, знаєш що, вірьовку прив'яжем он до того бруса-переваги. І ти тягтимеш. Дуже зручно.

– А де взяти вірьовку?

– А ондо припиначка.

– Та ж на ній коза! Разом з козою прив'яжемо, чи що?

– Коза так погуляє, ніде не дінеться.

– Ну що ж – давай!

– Мме-е-е! – радісно проспівала відв'язана коза і негайно побігла в шкоду, нам ніколи було її виховувати.

Ява сів у цеберку, я взявся за припиначку, прив'язану до бруса-переваги на короткому плечі журавля.

– Попускай! Попускай потроху! – скомандував Ява.

Операція почалася.

Спуск пройшов нормально. Мені було зовсім не важко попускати припиначку, і за якихось півхвилини почулося глухе, як з бочки, Явине: «Стоп! Харош!»

Я кинувся до зрубу:

– Галльоу! Криниценавт Ява? Як себе почуваєте?

– Атлічно! Пульс нормальний. Невагомості нема. Тиск триста атмосфер. Прийняв на борт потерпілого товариша Собакевича. Ой-йо-йой! Що ж ти одпустив! Тут дуже грязько! Засмоктує! Тягни швидше!

Я ойкнув і кинувся назад до припиначки. Вчепився обома руками й почав тягти.

Ого-го! Ох! Ех! Ух! Ну й важко! Тягну, аж присідаю. Всіма силами своїми, всією вагою тіла свого тягну за припиначку вниз. І раптом відчуваю, що ноги мої відриваються від землі. Ой лишенько! Це ж я зараз піднімуся і висітиму над землею, як жаба на гачку, тільки ногами дриґатиму. Переважують мене Ява з цуциком. Ой-йо-йой!

– Яво! – кричу у відчаї. – Яво! Хапайся за цямрини, помагай, бо я в небо злітаю!

Зрозумів, видно, Ява ситуацію, послухав мене, бо п'яти мої знову торкнулися землі. А тут я ще й ногою загачився за корінь, що якраз біля мене із землі випружинився. Закректав я з усіх сил – от-от жили, як струни, з дзенькотом полопаються, – і з колодязя, мов булька з носа, повільно з'явилася Явина голова.

І першим на землю ступив «товариш Собакевич» – кудлате, капловухе руде цуценя, а тоді вже Ява.

Я одразу побачив, що цуценя – не з нашого кутка. У себе ми всіх собак до одного знали – від здоровенницького діда Салимонового кунделя Гривка до позавчора народжених, сліпих іще цуценят баби Меланчиної Жучки.

– От хотів би я знати, хто його туди вкинув, – сердито проскрипів Ява. – Ноги б повисмикував!

– Якийсь фашист хотів позбутися, – сказав я. Цуценя, схиливши набік голову, глянуло спершу на Яву, потім, перехиливши на другий бік, глянуло на мене і заметляло хвостиком, очевидно, дякуючи за порятунок. Знайомство відбулося. Ми одразу сподобалися одне одному.

– Гайда на річку! – сказав Ява. – Треба помити Собакевича – бач, який!

Те, що він Собакевич, а не Шарик, Полкан або Жучка, – вже не викликало жодного сумніву. Ім'я, жартома дане йому Явою у смердючій темряві колодязя, пристало до нього відразу й назавжди.

Ми побігли до річки.

Підводний човен з плоскодонки навічно потонув у забутті...

Стихійне лихо. Я приймаю рішення

Я прокинувся раптово вночі, хоч ніхто мене не будив, і відразу відчув тривогу. В хаті горіло світло і чулися приглушені, стурбовані голоси. Хоч і не видно було, але відчувалася якась метушня, якийсь нервовий рух. Так було, коли в тата зненацька серед ночі стався приступ апендициту і його відправляли в лікарню на операцію. Тоді мене теж ніхто не будив, я прокинувся сам. От і зараз. Я миттю підхопився і стривожено спитав: – Що? Що таке?

Серед хати стояли одягнені, в плащах, батько, мати і дід. У діда в руках було весло.

Мати повернулася до мене:

– Спи, синку, спи!

– Що сталося? – знову спитав я.

– Річка від дощів піднялася, з берегів вийшла. Греблю біля млина прорвало. Село внизу заливає,– мовив дід.

– А ти спи, спи, синку, – повторила мати.

Я скочив із ліжка. Еге, спи! Там людей заливає, а я – спи!

– Я з вами! Я піду!

– Та ти що?! Он Яришка прокинеться, боятиметься, як нікого не буде. Лягай, спи зараз же! Це тобі не іграшки! – підвищила голос мати.

Але я вже одягався. Мене била нервова лихоманка, і я довго не міг утрапити ногою в холошу. Зуби вибивали шалений рок-н-рол. Спи! Може, я все життя цієї ночі ждав, щоб щось геройське вчинити! А тут – спи! Ні! Піду!

– Хай іде. Щось поможе. Здоровий хлопець, – сказав дід.

– Справді, хай! – підтримав його тато. Світло враз блимнуло і погасло.

– Зірвало! А може, й стовпа звалило, – сказав у темряві тато.

Дід чиркнув сірника, запалив гасову лампу, що стояла на припічку.

– Вдягни оно татового ватника і чоботи взуй, – сказала мені мати.

– Ліхтарика свого візьми, – підказав тато.

– Лампу не будемо гасити. Хай! Бо як Яришка прокинеться... От краще б ти таки не йшов. У мене б душа спокійніша була, – мати зітхнула.

– Та що ви, їй-богу, мамо, з тою Яришкою! Здоровуща вже дівка, до школи пішла, а ви...

– Пішли, пішли, годі вже вам, – втрутився дід.

Як ти думаєш, хто розповідає цю історію? Аргументуй відповідь.

Ми вийшли з хати у мокру, негожу, вітряну темряву. Гнаний вітром дощ періщив просто в обличчя.

– Головне, що човни, мабуть, позносило, потопило, – ледве почув я голос діда, який ішов поруч. Я хотів сказати, що плоскодонку нашу, може, й не знесло, бо вона на горбку лежить догори дном, але вітер затулив мені рота, і я тільки хавкнув.

То тут, то там, наче світлячки, блимали вогники, звідусіль із ліхтарями поспішали люди.

Ще здалеку крізь шум зливи було чути тривожний гомін, зойки та крики. Що ближче ми підходили до вулиці Гагаріна, що вела в берег, то виразніший і гучніший ставав отой гомін. Уже можна було вчути хурчання мотора, цюкіт сокир і розпачливі, відчайдушні жіночі крики: «Ой лишенько! Ой пробі! Ой рятуйте!» Тужно ревла худоба, верещали свині, вили собаки. Все це було чути вже зовсім близько, поряд, але, як я не напружував зір, крізь дощ і темряву нічого не міг розгледіти.

Аж ось попереду спалахнули два світлих ока – фари.

І перше, що я побачив у світлі фар – це тин і воду. Вода хвилею накочувалась і розбивалася об тин, а він хитавсь і хилився. Потім біля тину з'явилася постать по пояс у воді, з телевізором на голові. У світлі фар мокрий од дощу екран виблискував величезним страшним оком – лупатим і більмуватим.

Фари були тракторні – у провулку натужно хурчав колісний трактор «Беларусь». Величезні задні колеса буксували, розбризкуючи багнюку.

– Давай, давай, ну! – кричав хтось позад трактора: там світилися ще фари машин.

Кілька дядьків посеред вулиці цюкали сокирами – нашвидку збивали з колод плота.

Дід, батько і мати одразу кинулися до помочі: дід робити плота, батько до трактора, а мати просто у воду, до найближчої хати – виносити добро.

– Побудь поки що тут! – гукнула вона мені на ходу. І я не встиг опам'ятатись, як лишився сам.

Малюнок А. Василенка

З темряви раз у раз, наче водяники, вигулькували з води люди, тягнучи на собі різний домашній скарб. Он провели корову, що вже не ревла, тільки стогнала. Он бабуся, спотикаючись, тягне по воді за собою, наче човна, цинкові ночви з вузлами й подушками. І, плачучи, весь час примовляє: – Ой що ж це робиться! Ой Господи! Ой за що ж це така кара! Ой пропало, все, пропало! Ой Боже ж мій, Боже!

– Найгірше внизу в березі, – сказав хтось у темряві. – Гребенюків, Мазниченків, Пашків затопило зовсім. А стару Деркачку – аж по самісіньку стріху. І дістатися ніяк. Човни потопило. Ще й трактор, бач, застряв – колоди для плотів підвезти не можна...

– Ще щось у природі таке, їй-Богу, коїться. Самі стихійні лиха в усьому світі: урагани, землетруси, повені, смерчі. То в Америці, то в Японії, то в Голландії... То на Кубані, то в Закарпатті... А тепер оце в нас...

Заскрипіли колеса, захропли коні – люди під'їздили возами.

– Кладіть осюди! Давайте! Телевізора отут поставте, на сіно!

Я кинувся помагати вантажити на вози речі потерпілих.

З темряви почувся голос Івана Івановича Шапки, голови колгоспу:

– Везіть до школи! Займайте школу, і клуб, і правління! Там усе одчинено!

А трактор усе хурчав і хурчав, аж звискував, та не міг зрушити з місця. Мій тато командував там, вигукуючи:

– Переключай на першу! Ліворуч повертай, ліворуч! Давай задню! Тепер вперед!

То було кляте місце. Там завжди калюжа і болото навіть у найсухішу погоду. І завжди застрявали машини. А тепер від дощу воно зовсім розкисло і засмоктувало, як драговина.

Зненацька здалеку, з берега, долинув відчайдушний пронизливий жіночий крик:

– Рятуйте! Рятуйте! Ой!

Люди безпорадно заметушилися. Хтось із дядьків кинувся просто у воду. Йому загукали:

– Куди ти? Що ти там поможеш? Зараз плота кінчимо.

Але він уже зник у темряві. Тоді сердито закричали до тракториста:

– Що ти засів, як квочка! Там люди гинуть, а ти!.. Трактором не можеш проїхати, герой!

Кричали, щоб зігнати своє безсилля. Тракторист хрипло лайнувся:

– Що – трактором! Що – трактором! Тут танком не проїдеш, не те що трактором! Розумники!

«Танком...» І раптом в уяві моїй виник військовий табір, артилерійський двір, дивовижні незграбні машини зі скошеними, як у човнів, носами...

«Бронетранспортери-амфібії, да... Для подолання водних рубежів... для десантів...»

Я вмить згадав, що читав десь, як воїни допомагали людям під час стихійних лих...

І раптова думка пронизала мене.

– Іване Івановичу! Іване Івановичу! – загукав я в темряву. Але голова не відгукувався. Тоді я кинувся до тата:

– Тату! Тату!

Він, забрьоханий із ніг до голови, пхав трактора. З-під колеса, що буксувало, просто на нього летіла грязюка.

– Одійди! Одійди, ну! – крекчучи від натуги, роздратовано прохрипів він.

Ех! Та що там питати, казати! Не можна гаяти ні хвилини. Самому треба рвонути туди.

І не роздумуючи більше, я кинувся додому. Захекавшись, вбіг у сіни, схопив велосипед, прихилив динамку до шини, щоб світила фара, і скочив у сідло.

Їхати було ой як важко! Колеса в'язли у грязюці, буксували на глині. Доводилося раз у раз злазити і пхати велосипеда поруч себе. Добре, що то не трактор. Коли вибрався з села на биту польову дорогу, колесам стало трохи легше. Колесам, та не мені. Бо тут шугав дужий вітер, який збивав, просто клав на землю. Двічі я не міг втриматись і валився набік, на ногу, і якийсь час стрибав на ній – не міг вирівнятись. А раз просто впав у болото. Але поспішав з останніх сил. І з тривогою вдивлявся вперед, у темне громаддя лісу, що наближалося. Шукав очима вишку, де прапор, і не міг знайти. І думав з острахом: «А що, як навчання ще не закінчилися і в таборі нема людей? Що робити? А навіть як є, чи послухають, чи повірять вони мені, хлопцеві?»

Малюнок А. Василенка

Було б, мабуть, розшукати голову або хоч когось із дорослих намовити. Але ж ні! Вилетів кулею і помчав. Не подумавши навіть. Як скажений!

І вже каявся я, і картав себе. Та вертатися в село було б безглуздям. Люди гинуть. Кожна хвилина дорога. Аж ось і посадка. Я в'їхав на «глеканку». Вітер одразу відпустив мене. Він пішов верхом, із шаленим свистом чешучи настовбурчені чуби струнких сосонок. Але тепер увесь час мені доводилося пильнувати, щоб не наскочити на пеньки. Бо як наскочиш та зробиш «восьмьорку» – тоді все. І, вшнипившись у «глеканку», так я й не вгледів, чи є прапор на вишці, чи нема. (...)

Та цю думку враз витіснив спогад про відчайдушний пронизливий крик: «Рятуйте!», що й зараз дзвенів у мене у вухах. І я ще дужче натиснув на педалі.

Хто був у лісі вночі у негоду, коли гуде, завиває скаженим вовком у кронах вітер, коли стогнуть людським голосом дерева, коли десь щось гухкає, свистить, тріщить, ламається, падає, перекидається, реве, лютує і шаленіє – той знає, що то таке. То страшне.

Але присягаюся вам, я не відчував того страху. Десь із глибини спливла навіть думка: «Чому мені не страшно?» Та я одразу забув про це думати. Я був увесь якось націлений уперед і тільки вперед. Я думав лише про те, щоб їхати швидше, швидше, швидше... Я думав лише про свої ноги, що крутили педалі і вже страшенно боліли від напруження, і про дорогу, про оті нескінченні корчі, ямки, горбочки – щоб не наскочити, не натрапити, обминути.

Як ти думаєш, чи герой зуміє втілити свій задум? Чому так вважаєш?

Аналізуємо текст

1. Чим прикметний сюжет твору? Як розвиваються в ньому події (стрімко, повільно, несподівано...)? **2.** Хто є головними героями? А другорядними? **3.** Пригоди хлопців веселі, трагічні, комічні, фантастичні, реальні? **4.** Є у творі щось романтичне? Що саме? **5.** Чи автор описує детально ситуації? Від чийого імені ведеться розповідь? **6.** Прочитайте в особах найцікавіші діалоги. Чи правильною літературною мовою розмовляють персонажі? **7.** Як автор передає настрій, відчуття героїв?

Міркуємо над прочитаним

1. Що в різних ситуаціях перемагає (добро, дружба, чесність, пустощі, почуття гумору...)? **2.** Назви риси вдачі обох друзів. Хто з них тобі сподобався більше і чому? **3.** У яких випадках варто було б зробити інакше, а в яких так, як діяли Ява і Павлуша? **4.** Який епізод сподобався тобі найбільше і чому? Прокоментуй поведінку друзів. Що в ній виявилося незвичним? **5.** Як ти вважаєш, Ява і Павлуша – романтики? Аргументуй відповідь.

Завдання додому

1. Уяви, якими будуть хлопці в майбутньому, які професії оберуть. **2.** Придумай невеличке оповідання, в якому перемагала б дружба.

Радимо прочитати: *В. Нестайко.* «Тореадори з Васюківки» (нова редакція, повністю), «Чудеса в Гарбузянах».

ВІКТОР БЛИЗНЕЦЬ
«ЗВУК ПАВУТИНКИ»

«Дитинство – щоденне відкриття світу. Потрібно, щоб це відкриття стало перш за все пізнанням людини і Вітчизни» **(В. Сухомлинський).**

Пригадай!

У якому творі розповідається про лісових чоловічків стовусів і тривусів, що боролися з печерними приблудами на чолі з Магавою Першим? Які ще герої діють там? Якою постала Земля Світлячків після тривалої та наполегливої боротьби? Хто написав цю казкову повість?

Подумаймо разом

Чи притаманна тобі допитливість? Тебе манять таємниці довколишнього світу? Чи погоджуєшся, що прочитані книжки допомагають їх відкривати? Кожна людина несе у світ свою неповторність, енергію, любов, тому може прикрасити його власною працею, діями і вчинками, зробити ще більш загадковим. Адже людина – це також велике диво, таємниці її душі ніколи не звідані до кінця. А скільки всього може вона придумати, уявити, відчути! Особливо це прикметно в молоді роки, коли спрага пізнання і творчості не має меж, коли майбутнє видається прекрасним і звабливим. Саме про це йдеться у повісті **«Звук павутинки»** В. Близнеця.

Віктор Близнець (1933–1981) – український прозаїк. Народився в рік голодомору в с. Володимирівці на Кіровоградщині. Його багатодітна родина селян-колгоспників зазнала багато горя. Був дуже здібним та допитливим учнем. Успішно закінчив факультет журналістики Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка. Працював редактором. Написав твори «Паруси над степом», «Землянка», «Древляни», «Звук павутинки», «Мовчун», «Женя і Синько», «Як народжувалася стежка», «Золота гора до неба», «Золота павутинка», «Земля Світлячків» та ін. Для дітей переклав із давньоруської сучасною українською мовою літопис «Повість минулих літ».

Ключик розуміння

У повісті «Звук павутинки» автор прагнув відтворити красу і дивовижність довколишнього світу, який оточує людину. Однак не всі це можуть побачити. Його головний герой розповідає про те, яким він сприймає, уявляє світ, скільки незвичайного там є. У сюжеті твору химерно переплелося дійсне та уявне, мрія і реальність – іноді навіть важко провести межу між ними. Пригадай, як Льонька сам себе запитує, чи ж була насправді в його житті Ніна. Вчений Адам, мама, бабуся Сіроха – це реальні персонажі. Срібний чоловічок, Вишневі Пушинки, Сопуха, Ніна – придумані Льонькою, вони оживають у його сприйманні, уяві, він навіть спілкується із ними. Через це хлопець не почуває себе самотнім і слабким, він упевнений і рішучий. У цій романтичній повісті є й багато прихованих змістів – **підтекстів**, які треба прочитувати між рядками звичайної оповіді. Деякі з них бувають повчальними. Так, розповідаючи про вченого Адама, який займався атомни-

ми дослідженнями, важко захворів і помер у молодому віці, автор говорить про складність, багатогранність людського життя, яке може обірватися будь-якої миті. Читач мимоволі робить висновок про його цінність, про те, що варто берегти й освячувати добром і любов'ю кожну мить. Бо кожна хвилина життя – неповторна і прекрасна. Саме так його сприймає Льонька.

Запам'ятай!

Підтекст – прихований зміст твору, який прочитується за основними епізодами, безпосередньою оповіддю, між рядками.

Як підтекст у цій повісті сприймаються й деякі образи. Ніна – це не тільки образ уявної подружки Льоньки, а й образ надії. Звук павутинки – не лише найтонші, найніжніші відчуття людини, які вона має, спілкуючись зі світом, це ще й уміння по-особливому його бачити, розуміти, вміння відкривати найглибші таємниці. Очевидно, почути такий звук спроможна лише вразлива, розвинена душа – такий підтекст тут приховується.

ЗВУК ПАВУТИНКИ

(Фрагменти)

Присвячую цю повість трав'яним коникам, хрущам, тихому дощеві, замуленій річечці – найбільшим чудесам світу, які ми відкриваємо в дитинстві.

Автор

Срібний чоловічок

(...) Я лежу, сповитий темінь-темнотою, і слухаю, як він бавиться. Він давно живе в нашій хаті, може, в запічку, а може, під лавою, де, згорнувшись клубком, дрімає Сопуха. Він зовсім не боїться Сопухи і часто спить на її м'якеньких лапах. А рано-вранці, коли дома нікого нема і вікна закриті віконницями, він приходить до мене в гості. Сідає на бильце[1] мого ліжка і видзвонює срібними підківками.

– Дзинь...

– Дзінь...

– Бумс!

Зараз він у кутку біля мисника[2]. Там чорна діжа з водою, там вогко й темно, але я бачу його. Він тоненький, як стеблинка, той химерний чоловічок. І світиться – синім вогнем. А бистрий, моторний – не вслідкуєш за ним. Шасть-шасть! – так і бігає по долівці, та все скоком-прискоком, так і пурхає по хаті, і здається: блискає світлячок у пітьмі. Крильця у нього легкі й прозорі, як у трав'яного коника, і коли він змахує крильцями, вони тихо шерхотять, майже нечутно потріскують: трісь-трісь-трісь... (...)

І я пригадав.

Після дощу затекла у нас хата. Спершу на стелі зробилась жовта райдужна пляма, немовби хтось намалював криве і трошки замурзане

---

[1] *Би́льце* – бічна стінка чогось.

[2] *Ми́сник* – полиця для посуду в сільській хаті.

сонце. Потім сонце скривилось ще більше, підпливло водою, і додолу закапали руді, перемішані з глиною сльози. Краплі – бумс! – били з розгону в підлогу, видовбували собі лунки, і скоро наша долівка стала такою подзьобаною, як на картинках Місяць, – уся в дірочках і ямках.

Це була дивовижа, я бігав по хаті і заглядав у лунки, над якими тріскались бульбашки, а мати сказала: «Ой горенько! Потоп!.. Що ж воно буде!» – і притягла ночви, і підставила тазик.

Даремно мати злякалась, нічого страшного не сталося. Навпаки, у нашій хаті залунала музика; старі дерев'яні ночви грали по-своєму, і цинковий тазик, куплений в сільмазі, грав по-своєму. Дзум, дзинь, дзінь! – озивався тазик, і звук був такий, наче били молоточками по скляних бурульках. А ночви казали коротко й глухо: бумс!

Так вони й грали. І в них виходило влад, і звучала в хаті кришталева музика крапель (...)

Зверни увагу на особливу музику, яку вміє чути Льонька.

Я лежу і сміюсь (бо таки спритно втік), і щось шумить у голові, десь ніби клепають ковалики. Можна скільки завгодно слухати, як веселі ковалики один з-перед одного молотять по ковадлу, можна й побачити їх, вогнисто-червоних коваликів, але зараз мені не до цього. Я настовбурчив ковдру, вийшов гарний курінь над головою; тихцем виглядаю з того куреня і бачу, яке чудернацьке видовище снується в хаті.

Сонячне кіно!

Мати думає, що вранці я сплю, і зачиняє віконниці. Хай собі зачиняє – так ще краще. Бо в одній віконниці, щоб ви знали, є маленьке вічко. Там був сучок, він, мабуть, висох, розхитався й випав, і зробилось у дошці кругле віконце – дучко. Крізь те дучко падає у хату довгий жмут проміння.

Малюнок
О. Михайлової-Родіної

Це моє кіно.

Дивіться, що воно буде.

Темно. Жевріє тільки вузенька смужка, вона тягнеться навскоси, од вікна до печі. А за нею, за цією смужкою, тихо й чорно. Та ось... ожила, заворушилась пітьма. Наче хтось сколотив її – піднялись дрібненькі Пушинки. Вони виходять із темряви і на світлі стають золотими, рожево-пухнастими. Тихо снують Пушинки, пливуть одна за одною, то піднімаються, то опускаються, то зникають зовсім.

Я колись і не знав, що в нашій хаті живе стільки малечі... Ви не смійтесь, ви краще придивіться – вони живі. Бачите: їх сила-силенна, але ніхто не

штовхається, не заступає дороги, не заважає іншим. Бо це не прості, це Вишневі Пушинки.

Вишневі Пушинки – що це насправді?

Так, так, саме Вишневі.

Коли квітнуть сади, і тополі стоять у білому пусі, немов обліплені ватою, і кульбаби світять під хатою жовтими сонечками – ось тоді Вишневі Пушинки живуть у саду, на волі. Вони сидять у чашечках квітів, білі-білі клубочки. Вітер колише їх, сонце зігріває, бджоли годують медом. А потім: одцвітають вишні, опадає пух із тополі, мати відчиняє вікно, і Пушинки із сумом перебираються в хату. (...)

Лежу й думаю: звідки він узявся, хоробрий такий чоловічок? Мабуть, народився з крапель. Гусінь, метелики, коники, рогаті жуки – усі вони народжуються з личинок або лялечок, натоптаних ватою. А срібний чоловічок народився, мабуть, з падучої краплі. Крапелина розбилась – дзум! – він тут же вискочив, стряхнувся і шмигнув під лаву. Там підсох, розправив крильця і, як почув, що капає вода зі стелі, зразу ожив, та давай стрибать і пурхать між краплями, і ловить їх, і дзенькать підківками. Такий дрібненький, а нічого не боїться – ні темряви, ні павуків, ні Сопухи. Бач, з маху кинувся на піратів. Я ще думав, збирався, виглядав з-під подушки, а він блиснув шаблиною і на судно: вперед!

Цікаво, як його звати?

– Гей, чоловічок, як тебе звати? – гукнув я туди, де стоїть діжа й хитається чорна тінь.

Мовчок. Ані звуку. Тихо й темно як у вусі.

– Бумс! – раптом озвалась крапля.

«Ага! – зрадів я. – Тепер знаю: тебе звати Бумс».

Бумс, Бумсик, Бумсюк... А де твоя Бумсиха, де мале Бумсеня? Де дід Бумсило і баба Бумсючка? Ну, скажи!

Мовчить. І дух затаїв.

Мені дуже хочеться взяти Бумса в руки, роздивитися, похукати на нього, погладити крильця. А може, й сховати в коробку... Е, ні! Він умре. Він засохне... Я думаю: що, якби ніч-сліпота забрала мене у свої печери, і там привалила б камінням, і залишила навіки. Що я робив би сам-самісінький... під землею... де кажани, холод і тьма? Як би я плакав, і бився об стіни, і блукав би сліпцем – то страшне.

А метелик? А той метелик, якого я посадив у коробку? У нього крильця були жовто-білі, а на лапках, на вусах – золотистий пилок. Він був такий вертун, такий насмішник, так виводив мене по двору, поки я не спіймав його. Він упирався, не хотів лізти в коробку, шамотів, просився: пусти! Я не пустив. Я поклав його у коробку, а коробку в запічок і... забув. Аж восени, як сушили вишні, згадав. Кинувся до метелика – що це? Сухі шкаралупки... порохня... попілець. Зотлів бідолаха взаперті, задихнувся.

До кого насправді звертається Льонька?

Для чого вбивати живе? Чуєш, Бумс? (...)

Сопуха

Я вже великий і знаю, що Сопухою лякають дітей.

Було, крутишся в ліжку, не спиш, мати нагримає й скаже: «Ось покличу Сопуху...» Скаже, погасить світло і піде сама на кухню. А ти лежиш, і страшно-страшно тобі; ноги, як у равлика, потиху втягуються, втягуються під груди, і шия втягується, і ніс ховається між колінцями. (...)

Я заплющую очі, сильно-сильно заплющую, до пекоти, до червоного жару, та все одно бачу: встає – бура кудлата Сопуха... чмихнула, обтрусилася, а тоді гоп на лаву. Ба, то вже не лава, то лиса стара вовчиця; чап-чалап, чап-чалап – йде, переставляє лапи, суне до мого ліжка. Верхи на вовчиці – Сопуха.

Не кричіть. Не жахайтесь. Не кличте мами. (...)

Не вірте. Ніякої Сопухи нема. Її придумали старші, щоб лякати дітей.

Я зразу боявся і носа поткнути за поріг. Уже обнишпорив у хаті всі куточки – під лавою, під столом, за діжею, навіть у духовку лазив. І чого тільки не добув у тих мандрах: стару батарейку, яку лизнеш – і щемить язик; синє обточене скельце; кістяний зуб (мати сказала – кролячий); іржавий наперсток, що колись закотився під скриню і довго пролежав забутий. Такого добра назбиралась у мене ціла коробка. Про кожну знахідку, про синє скельце чи про кістяний зуб з темною щербиною можна було б розповісти страшенно цікаву історію. Та я не про те. Я хотів сказати про двері.

Мені здається: все, все на світі має свої дверцята. І горище, і завалений погріб, і розчахнута бурею груша, і скеля над річкою. А старий годинник із зозулею, а розбитий ліхтар, а бабина скриня? Вони теж відкриваються. Треба тільки знайти, і якщо не дверці, то щілину, віконце, дупло, розколину. Знайти і серйозно заглянути всередину. І тоді таке побачиш, таке, чого ніхто й ніколи не бачив. (...)

Дверцята – це образ шляху пізнання.

Пам'ятаю, як малим я виліз у двір. А в малого, ви знаєте, очі в дворі розбігаються. Пляма сонця, пляма неба, пляма трави – все велике, сліпуче, незвичне. Весь цей огром двигтить, хитається, тікає з-під ніг, і тебе несе хтозна-куди. Від цього величезного світу голова йде обертом. Леле, що ж робити? І вхопитися ні за що!.. (...)

Тут я задумався. Ящірка, жабеня, мурашки – де вони всі ховаються? Мабуть, у стінах, у долівці, у вікнах. Вони з нами, наші сусіди, живуть у нашій хаті; там їхні гнізда, білі подушечки, мала дітлашня й вусаті комахи-няньки.

Я приклав вухо до призьби. Вона зашаруділа, як коробка, туго набита хрущами. Там, у призьбі, кипіло своє таємне життя. Напевно, там були свої комашині школи, були палаци, війська і відбувались великі святкові паради з музикою і піснями... Звідти, з того комашиного царства, вилізла на сонце чорнява мурашка, повела довгим вусом, лупнула на мене оком (мовляв, здрастуй, хлопче!) і сховалась назад.

– Скажи, який світ! – застиг я здивований. – Скільки кругом живого народу!

Адам

(...) Я один блукаю в саду, сам-один купаюсь на річці... А втім, чого це один? Коли я схиляюсь над річкою і довго-довго дивлюсь у воду, із тремтливого дна, із живої сутені випливають до мене двоє облич. То мої друзі – Адам і Ніна.

У мого друга товсте ім'я – Адам. От Ніна – тонке, прозоре ім'я. Попробуйте на язик: Ні-і-ін-на... Правда, бринить, як звук павутинки на вітрі? А тепер: Ад-ддам... Уявляєш собі величезний, немов козацька могила, дзвін і його стомлений вечірній голос: ддам!.. (...)

Я сидів над своєю протокою. І саме пускав на воду щавлеві листки – швидкі каравели[1] – й проводив їх поміж скелями, коли раптом упала на мене тінь. Наче птах став за спиною. Я прищулився й ждав: хто це?

– Що ви робите, сер капітан? – пролунав голос.

Голос людський. Це могло б заспокоїти, але гримнув він так несподівано, що мене кольнуло під бік. Я пригнувся і щось замугикав собі під ніс (хай не думає т о й, що я злякався або дуже цікавий до зайшлої людини; у мене свій клопіт – вивести каравели з бурхливої протоки).

– Сер! Зустрівшись у морі, капітани вітають один одного... Здрастуйте!

Гм, у нашому селі ніхто не говорить, як на острові Скарбів. Я повернувся. На березі стояв тонкий цибатий чоловік, одягнений не по-тутешньому: у світло-сірих штанях, у білій нейлоновій тенісці, на голові небесно-легкий капелюх. Одяг на сонці просвічувався, і чоловік здавався безтілесним.

– Добридень, – сказав я, зручно всідаючись (тобто обхопивши коліна руками). – Я знаю, хто ви такий. Ви той дядько, що приїхав до баби Сірохи.

– Абсолютно точно! – мовив цибатий. (...)

– Сер! – сказав чоловік. – Не називайте мене дядьком, я не заслужив цього почесного звання. Звертайтесь просто: Адам. Так мене хлопці кликали в інституті.

– Адам? – прикахикнув я недовірливо. – Ви не той... не дурите?

– Ані грама. Моє прізвище Адаменко. Для зручності – Адам. Був такий перший чоловік на землі. Це ж непогано – десь і в чомусь бути першим... А вас як звати?

– Льонька.

– Не годиться. Льонька – щось бідненько. Будеш Лендом. Капітан третього рангу Ленд. Звучить?

– Ну вас... Смієтесь із мене.

– Грім на мою голову, якщо я сміюсь! Ви ж капітан цієї флотилії? – і він показав на щавлеві листки, що випливли на тиху воду і низкою, як справжні каравели, приставали до берега.

«Диви, – подумав я. – А таки догадався, що це флотилія. Бо в старших так: бачить листок і каже – листок. І не знає, що той листок може

[1] *Каравéла* – старовинний вітрильний корабель.

бути чим завгодно: на воді – човном, у повітрі – птахом, а на грудях – орденом... Мабуть, не дурний чоловік, цей Адам», – подумав я. (...)

Ми трошки постояли на камені; Адам перегнувся, наче переламався в попереку, і довгим носом націлився у воду.

– Ленд, що то таке?

Край берега стирчала трухлява гілка, чорнильно-чорна, і ту гілку обліпили такі ж чорні буруб'яшки. Обліпили густо-густо, цілими купами.

– Що то воно? – спитав Адам.

– Черепашки, – сказав я. – Присмокталися до гілки й сплять. От якби цю гілку та кинуть туди на глибоке, то всі черепашки відлипнуть, бо їм насподі холодно. І виповзуть всі на мілке, на літню воду.

– А то що? – знов, як чапля, зігнувся Адам, позираючи на дно.

– Жуки-плавунці. Гляньте, не пливуть, а наче стрибають. Видно, у них моторчики є.

– А то? – показав Адам на листок лопуха, що звисав над водою.

– То жаб'яча хата. Пригляньтесь: листок не простий, із нього жаби капшук зробили. Ось так удвоє склали і добре склеїли. Зараз там ікра. А як тільки вилупляться пуголовки, кожен прорве собі дірочку і – плюсь у воду. Стрибає!

Зверни увагу, які цікаві відомості про природу знає Льонька.

– Диви, чудасія! Нас такого і не вчили в інституті.

– А чого ж вас учили?

– Як зробити штучне сонце. Щоб світило сильніше за справжнє.

– О! – пришморгнув я носом. – Сонце!.. Більше за наше!

– А хіба тобі мало одного? І так підгорів, як папуасик[1].

– Але ж... два сонця. Одне вдень, друге вночі. Гуляй собі, скільки хочеш. Скажіть, скоро таке сонце зроблять?

– Розумієш, Ленд, – спохмурнів Адам, прищурив світло-сірі холодні очі. – Вчені робили сонце; думали, воно світитиме людям. А сонце вийшло неживуче; воно, як сірник, спалахне вогнем і тут же погасне. Тільки сірник той страшенно величезний... Землю може спалить. Скелі, ріки, небо – усе згорить...

Що має на увазі Адам?

Я хотів уявити собі той страшецький вогонь. Що то за сірник, скажіть, і яка у нього головка, що може підпалити землю, небо і цілі моря?.. Проте думки мої обірвав Адам.

– Ет! – махнув він рукою. – Не морщ свого лоба. Тут, над річкою, просто рай, а ми з тобою завелись про пекло. Та й лікарі заборонили мені думати й говорити про це. Давай краще, знаєш, що зробимо? – Адам хазяйським оком оглянув кущі осоки, замулений берег нижче броду[2] і сказав: – Давай краще зробимо греблю. І водяний млинок. (...)

---

[1] *Папуа́сик, папуа́с* – представник племені, що населяє острови Меланезії в Тихому океані.

[2] *Брід* – мілке місце водоймища, в якому можна переходити або переїжджати на інший бік.

«Цікаво, – міркую собі, – який-то млинок зробить він завтра?»

– Адаме, – починаю розпитувати здалеку, – ви надовго до нас приїхали? (...)

– Ні, – голос у нього з льодком. – Я приїхав сюди... помирать.

Він сказав це спокійно, так спокійно, що я відчув: із води побігли дрижні й холодними змійками поповзли мені по спині... Жартує Адам? А голос? Таким голосом не жартують.

Адам повернувся до мене. Плечі в нього були опущені; висохлі руки, як неживі, висіли вздовж тулуба. Я тільки зараз помітив: Адам світився. Сонце кидало на нього низьке проміння, і в Адама світилось прозоре обличчя, світились хрящуваті вуха, світилось немічне тіло.

Я зрозумів: Адам не жартує. Його поїдає мертвий огонь.

– Розумієш, Ленд, – прищулив холодні очі Адам. – Є така невесела штука, називається білокрів'я... Ти бачив, як догорає свічка? (...)

Ніна

Ні завтра, ні післязавтра Адам не прийшов до греблі.

...То була сумна **руїна**. За ніч Лопотиха розмила загату, розкидала увалки[1] глини по течії. **Від греблі зостались тільки горбочки** землі при самій воді. Ніби стояла фортеця, і якась **орда**[2] **зруйнувала** її, стіни звалила в річку.

Я **поплівся** вздовж берега.

Під корчем виглядав із мулу краєчок труби, і коли я смикнув її, з труби вискочила зелена жаба-ропуха. **Мулом затягло** і лопушиний **листок**; він був негодящий – **подертий на клапті... Озерця нема**, річка більш не лопоче, біжить смирненько старим своїм руслом. І скільки б я не старався, сам не зроблю ні греблі, ні співучого лотка[3].

Сумно стало. Я пішов додому.

Минув після того і день, і другий, і от настав лункий сонячний ранок з перегуком півнів по селах.

Зверни увагу, як автор передає сумний настрій, на яких словах акцентує.

Закортіло мені поблукати над річкою. (...)

Стою, розмишляю, як далі жить. Міркую собі, а воно не міркується. Щось мені заважає, ніби ґедзь дзижчить над вухом. Що воно? Я не можу второпать, а проте відчуваю: у березі щось змінилося. О!.. Чуєте? Не так гомонить річка. Я вже знаю, як річка міняє свій голос. Уранці – чиста, світла вода, і дзюрчить вона срібним потічком; в обідню пору, в спеку вода розмліває, хлюпоче ліниво, приглушено; а під вечір – тихо шумить, заспокійливо, і шум цей чути далеко...

Так було завжди. А зараз, а в цю хвилину?

Чуєте? Буянить вода. З плескотом, з присвистом туркоче під вербами.

Щось воно є!

Поміж кущами, пригинці спускаюсь до річки. Ба, знов піднялась течія, залило вже камінь, що стояв над водою.

---

[1] *Ува́лки* – косогори, видовжені височини з пологими схилами.

[2] *Орда́* – тут: безладний, неорганізований натовп.

[3] *Лото́к* – тут: канал, по якому тече вода.

Я бігом туди, на старе місце, де ми ліпили загату.

Так і знав – нова гребелька! Ще вища. І озерко ще більше. І хурчить млинок. (...)

Як ти думаєш, де взялася нова гребля?

Сухо в роті й гірко. Адам не прийде. А що я сам? Що я можу сам? Коли мати штурхне в потилицю, тоді краще одному: забився в куток, похлипав трошки – і все пройшло. А от як зараз: ніхто й не штурхав у спину, і все-таки гірко... Розчахнутий млинок – і кому ти скажеш про це? Кому розповіси?

Треба, щоб хтось та був. Щоб лежав поруч, грівся на сонці, слухав тебе, а ти почав би так: «Прибіг я вранці, глядь – греблі нема...»

Прокоментуй, як передано тут настрій Льоньки.

Я хочу друга. Хочу, щоб хтось до мене прийшов.

Спираюсь на лікті, кидаю погляд на річку, аж туди, де вона вибігає з-за пагорба, напружено дивлюсь і бачу: пливе... пливе човник. Тихо прямує під вербами, поминає острівці водяних лілей, безшумно виходить на плесо[1], ані хлюпне, ані бовтне веслом. Сонце всипало річку блискітками, і човник пливе, як місяць між зорями, і хтось підгрібає веслом, править до нашого берега.

Уже недалеко – ось він! Повертає до броду, і видно блакитний човник і блакитне весло, і сидить у човнику – хто б ви думали? – дівчинка. Вона теж блакитна, очі великі й здивовані, у косах – біла стрічка.

Малюнок О. Михайлової-Родіної

Я й не стямився, як човник заплив у протоку і став. Став під скелею, на швидкій течії. Дівчина витягла мокре весельце й поклала на дно човна. І звела на мене голубі очі.

– Ти мене кликав? – спитала вона.

– Та ні, не кликав... Просто хотів, щоб ти приїхала.

– Ну добре. Прив'яжи, будь ласка, човен, а то понесе за водою.

Вона кинула мені ланцюжок, і я прив'язав його до старого кореня, що ліктем виступав із землі.

– Слухай, – сказав я. – Протока вузенька, моя нога ледь пролазить між скелями, а як ти запливла сюди?

Тінь пробігла по її обличчі. Вона пригнулась, зняла білу туфельку, постукала нею об борт човна, буцімто вибиває пісок.

Мабуть, не любила, щоб її дуже розпитували. (...)

[1] *Плéсо* – спокійна, чиста ділянка водоймища.

– А-а! Так це ти Ніна! – підвівсь я здивований. – Ти якось приснилась була мені. Сниться, наче бринить павутинка на вітрі і тоненько-тоненько виводить: Ні-і-іна... (...)

– Ніно, – сказав я неголосно. – Я хочу померти. Тільки ненадовго. Хочу подивитися, що робиться там, під землею. (...)

– Не треба! – здригнулася Ніна, й обличчя в неї стемніло. – Звідти ніхто не повертається... (...)

Куди ж я подінусь? Ось у мене руки, ноги, голова, на голові чуб і вуха – хіба воно все пропаде? А я, крім того, бігаю, кричу, купаюсь, – хіба й це зникне? І нічого від мене не залишиться на землі? Е, ні! Тут щось вона, ця дівчина, переборщила. Я так і сказав їй: не вірю, щоб люди вмирали зовсім.

Ніна замислилась. І сказала повагом:

– Так, люди не вмирають зовсім. Коли вони лягають у землю і самі стають землею, то з них виростає трава чи дерева. З добрих людей виростає щось добре – яблуні, бузок, маргаритки. А хто злий, завидющий, то буде реп'яхом, кропивою, лишаєм повзучим. (...)

Чи погоджуєшся ти з Ніною?

За павутинкою

(...) Ми зупинились коло першої нори.

Ну як вам сказати: кругла дірка, треба лізти наче в погрібець, хтось навіть зробив рівненькі земляні сходи. А тільки ж темно. І холодом віє...

– Полізли? – спитав я непевно.

Вигляд у мене був, мабуть, нудний, бо Ніна так посміхнулась, як посміхаються старші над хлоп'ячим ластовинням. І я, будь що буде, сьорбнув повітря і з'їхав униз, на верхню приступку. Ніна за мною. Вона підняла свій грибок, і ми, тримаючись за руки, полізли туди, під землю.

Нора, вичовгана людьми, була крута й слизькувата; я обережно просовував ногу, спершу одну, потім другу. Щось липке, може, павутиння, чіплялось за голову. Я йшов пригнувшись і чув, як мені в потилицю дихає Ніна.

– Не страшно? – питаю.

– Ні... А далеко ще йти?

– Далеко.

Хтозна, чи боїться вона, а мені таки моторошно. Бо над нами ціла гора землі, і трактори там ходять, і дядьки з лопатами. І вже не видно, де той вузесенький вихід. Хіба добіжиш до нього? Мимохіть вчувається: двигтить земля, потріскує... ось-ось тече піщаний струмок... Ми й дух притаїли; якщо перемовляємось, то тільки пошепки.

– Ніно, – кажу, – вище світло держи, бо темно.

– А може, назад?

– Та скоро вже.

Спускаємось углиб, і нора все похмуріша, і морозцем хапає за литки. Раптом: «Ой!» – я підсковзнувся, шурхнув у темінь, у мокру виямку. І щось упало зверху на спину – гиц! І світить мені у вухо. «Ніно, це ти?!» – Ми злякались, але тут же й чмихнули од сміху.

Ніна встала, підняла над собою ліхтарик.

– О-о! – сказала вона зачаровано. – Диви! Яка тут краса!

Ми були вже в самому глиниці, у білій печері. Та ні, ви бачили білу печеру? З білої, чистої глини? Бачили, щоб і долівка, і стіни, і стеля, – щоб усе було наче підсинене і все щоб горіло рівним морозним вогнем?

Ніна дивилась на все це біле сяйво, і обличчя в неї було здивоване, а на щоках зробились глибокі рожеві ямки. У тих ямках неначе світився мед. (...)

– Слухай, Ніно, – кажу, – краще підемо на Хіврю.

– Ти що, злякався? Грати не будеш?

– Не злякався, – кажу. – А на Хіврю спізнимось.

– А що там на Хіврі?

– Ну-у! Такого ти зроду не бачила. Гайда скоріш!

Хівря – це наша гора; крутим своїм боком стоїть вона проти сонця. Тут, на осонні[1], вигорає трава, земля аж пашить, і гірко в очах від сухих полинів.

Ми вибрались на гору, ближче до неба, звідси видно степ, горбастий насип дороги і телеграфні стовпи, що стоять у степу, як олов'яні солдатики.

– Сідай, – сказав я Ніні й поплескав долонею по гарячій стежці.

Ми сіли так, щоб Ніна бачила мене, а я бачив Ніну.

– Угадай, хто тут живе, – я показав їй маленьку нірку, ловко заховану в траві.

У ту нірку хіба що палець міг би пролізти. А, проте, як вона гарно зроблена: стіни гладенькі, кругло обчовгані, тонко-тонко обкладені ватою. Дарма що в землі – чиста й світла нірка.

– Тут живе павук-хрестовик, – сказала Ніна.

– Правильно. Зараз ми поговоримо з ним.

Я дістав свій припас – капронову нитку і трохи смоли. Смолу розім'яв у долоні, похукав на неї, щоб м'якша стала, і зліпив «язичок». Почепив «язичок» до нитки. І тихо, обережно опустив його в нору.

– Посмикай, – сказав я Ніні. – Тільки не дуже смикай, а так, легенько. – І я показав, як треба дражнить павука. І прибрехав, що коли подражниш його, то він, сердитий, починає висвистувать.

– Ну що? – питаю.

Ніна схилилась над ніркою з таємничим виглядом; однією рукою водить нитку, другою рукою, пальцем, свариться на мене:

– Тт-с!.. Торкає... Хапає за нитку!

– Як сильно хапне – тягни!

І сталося так: Ніна шарпнулась назад, нитка за нею, і вилетів павук із нори, як рак за наживкою. Сивий хрестатий павук, що кліщами вп'явся в смолу. Він гойдався на нитці якраз перед Нininим носом, чеберяв волохатими лапами.

Не було б то дівча, щоб воно не підскочило, не кинуло павука, не запищало, не ляснуло мене по шиї:

– Ах ти, брехун!.. Налякав мене!

---

[1] *Осóння* – незатінене місце, що освітлюється та обігрівається сонцем.

Поки ми штовхались і смішили себе штовханцями, павук витяг лапи зі смоли та й гулькнув у нору.

– Як вони прядуть нитку? – спитала Ніна.

– Хто вони?

– Таж павуки.

– По-моєму... кхм!.. по-моєму, ловлять пушинки і з пушинок прядуть. І нитки прядуть, і сітки для мух, і вату роблять для павучат... А навіщо тобі?

– Просто. Ось глянь, яка тонюсінька нитка. – І Ніна провела у повітрі пальцем.

Між одним і другим стеблом висіла павутина. Вона світилась на сонці. Гнучкі стебла натягували її, як струну. І павутина тихо, мрійно, заколисливо бриніла. (...)

– ...Льонь, а з ким це ти балакаєш?

Ледь-ледь піднімаю важку од сонця голову. На грудях, на ліктях у мене синя, подавлена шкіра – видно, що довго лежав на шорсткому камені. Кожний бугрик і ямка відбилися на тілі. Від сонця, від лежання в очах мені темно, і я зразу не второпав, хто це і про що питає. А-а, мама прийшла. Стоїть із відром, з оберемком білизни. Буде полоскать на проточній воді.

– Так із ким ти, Льоню, говориш? – перепитує мати.

– Ні з ким. Лежу, та й усе. А з ким говорити, як на нашому кутку хлопців не вродило?

– Бідна дитина, – з гіркотою мовила мати. – Цілий день лежить, печеться на каменюці, нема з ким і погратись. Так, не дай Боже, відлюдьком виросте.

Мам, не журіться, не треба. Хоч і лежав я тут сам із собою, хоч і не ходив нікуди, а вже побував у білій печері, ловив павука, блукав по степу, одне слово, – набігався, набалакався вволю.

Про що йдеться у цьому епізоді?

Все відпливає

Тут розповідається про похорон Адама.

(...) – Слухай, Ніно, він уже нікуди не годиться, твій човен.

– Ну що ж, так і буде.

– Не розумію: як?

– Без човна.

Я не міг уявити собі Ніну без кораблика. На чому ж вона припливе сюди? А для мене Ніна завжди пливтиме: з пухнатих хмар на землю, тихими лугами до річки, а річкою – до нашого броду.

– Ніно, я зроблю тобі човен.

– А ти вмієш? – вона глянула на мене, і якась гірка усмішка торкнула її вуста.

– Спробую.

– А з чого ти зробиш?

Правда, з чого зробити? Я сів і задумався. З колоди не подужаю видовбать човна, та й не годиться: річка ж у нас міленька. То я тільки видумую, що в мене морська протока, а насправді ось тут, між камінням,

Малюнок О. Михайлової-Родіної

де застряв був Бакун, і для моєї ноги тіснувато. От якби знайти щось таке, легке й плавуче, щоб і стругать неважко, щоб і на воді держалось, щоб і гарний човник вийшов.

І тут я згадав: є! В посилці!

Учора приходила до нас баба Сіроха. (...)

– Ось, – хмуро мовила бабуся. – Йому посилка прийшла... Сьогодні, – і від того «сьогодні» (а він три дні, як у землі, вже не получить ні листа, ні посилки, ані роси з неба) у бабусі засіпались щоки, вона скоріше пхнула мені в руки диктовий[1] ящик: – Візьми!.. Мабуть, для тебе старався...

Я не дуже второпав, хто старався для мене, взяв ту посилку і побрів додому. Ящик був відкритий, і коли я копирснув у ньому, то витяг на стіл таке: зелені й стиглі шишки; пузатенькі жолуді, що скидались на засмаглих дядьків у беретах, і берети у них з поросячими хвостиками; витяг товстий шматок соснової кори, гілочку сизо-зеленої ялинки; велике сіре перо – журавлине або лелечине; і ще цілу жменю всякої дрібноти.

Усе це я виклав на стіл і, зачудований, став розглядати кожну річ: для чого вона? І навіщо була Адамові? І хто прислав, і звідки?.. (...)

Ми пливли під вербами, наче в зеленому гроті[2]; тут стояла принишкла сутінь, і лише подекуди вгорі жаром світились китиці стиглої калини. Я сидів на веслах, вибирав дорогу. І раптом Ніна торкнула мене за плече. Я оглянувся. За нами сумно плив старий Нінин човник. Він, мабуть, не схотів самотнім залишитись на броду. І, притоплений, тихо снував за нами. (...)

Ніна відпливала восени. (...)

Вона сіла в кораблик, спустила весла на воду. Легкий, із соснової кори, вітрильник вийшов на течію. Вся річка була встелена жовтим листям, від нього рябіло в очах; серед жовтого листу плив її тихий кораблик. А над нею неслись павутинки, а ще вище – журавлині ключі. Річка петляла долиною, губилась за бурим горбом. І кораблик віддалявся, меншав, мрів над водою. Я вже бачив тільки присмучену дівчину, яка жевріла на сонці, мов свічка. (...)

Я зіп'явся на носки, але вітрильник став маленький, як тінь журавля. І раптом мені здалося: то справді журавлик! Гляньте, він знявся з

[1] *Ди́ктовий (фане́рний)* – зроблений із тонких пластинок деревини.
[2] *Грот* – печероподібна заглибина.

води, понісся над землею, виплив у небо і з розвороту пішов за бистрим ключем.

Навіть примарилось мені: я бачу Ніну. Вона спрямовує свій крилатий кораблик у синю затоку, веслує між хмарами. А хмари над нею – як скелі. А вітрило у неї – як біла пір'їна. А вода чиста-чиста, без дна.

Попливла Ніна у вирій. За птахами.

...І досі не знаю, чи була вона, така дівчина, чи я її просто вигадав.

Чи знаєш ти, що...

Павучки – найперші повітроплавці. Вони можуть подолати великі відстані завдяки тонесенькому павутинню, яке сплітають самі. Вітер несе його... Крила ж «винайшли» метелики, що мільйони років тому були метрові.

У народній медицині здавна використовували павутиння як кровоспинний і антисептичний засіб. У ньому міститься речовина, що загоює рани. Вчені також виявили, що павучок може бути діагностиком при отруєнні людини. Йому дають кров, він тче павутиння певного візерунку, за яким можна визначити отруту (існує спеціальний атлас-довідник візерунків).

Досліджуємо текст

1. За якими деталями можна визначити час дії? **2.** Чи багата в Льоньки фантазія? Що про це свідчить? **3.** Хто такий «срібний чоловічок»? Зроби висновок за описами в тексті. **4.** Як ти вважаєш, чому Льонька й Адам швидко порозумілися? Прокоментуй їхню розмову під час знайомства. **5.** Склади план характеристики головного героя за допомогою цитат із твору. Опиши його за ними.

Міркуємо над прочитаним, узагальнюємо

1. Що, на твою думку, означає образ звуку павутинки, Ніни, кораблика? **2.** Чи все на світі має свій звук? А як для тебе звучать імена – Адам, Ніна, Льонька? **3.** Прислухайся до свого імені. Як воно звучить? Чи втілює ім'я твого друга його характер? **4.** Який епізод із повісті тобі найбільше сподобався і чому? **5.** Визнач основну думку твору. Назви кілька ключових слів, які її втілюють (доброта, краса, любов...), продовж цей ряд. **6.** Доповни схему:

Льонька

Світ реальний	Світ уявний
Адам *(життя і смерть...)*	Срібний чоловічок *(тепло, світло, добро...)*
Сіроха *(турбота, горе...)*	Сопуха *(небезпека...)*
	Ніна *(ніжність...)*
	Кораблик *(мрія...)*

Завдання додому

Напиши невеликий твір-роздум про один із образів-символів.

Радимо прочитати: *В. Близнець.* «Звук павутинки» (повністю).

ЯРОСЛАВ СТЕЛЬМАХ
«МИТЬКОЗАВР ІЗ ЮРКІВКИ, АБО ХИМЕРА ЛІСОВОГО ОЗЕРА»

«У мене немає ніякого таланту – є лише наполегливість і допитливість» **(А. Ейнштейн).**

Подумаймо разом

Так сказав про себе Альберт Ейнштейн (1879–1955) – усесвітньо відомий німецький фізик, мислитель, автор багатьох важливих відкриттів, лауреат Нобелівської премії. Чи погоджуєшся ти з такою думкою? Очевидно, крім уродженого таланту, для досягнення великих успіхів справді необхідними є особливі якості характеру. Як ти вважаєш, на яких варто наголосити? Пригадай героїв творів «Тореадори з Васюківки», «Звук павутинки». Чи можна назвати їх майбутніми ейнштейнами, що можуть збагатити своїми відкриттями не одну сучасну науку? Адже ті незвичайні пригоди, що з ними трапилися, – не просто дотепні, а насправді є невеликими відкриттями таємниць і особливостей довколишнього світу. Подібну ситуацію описано і в пригодницькій повісті Я. Стельмаха. Пригадай його твір із хрестоматії «Допитливому читачеві» для 5-го класу.

Ярослав Стельмах (1949–2001) – сучасний український прозаїк, драматург. Народився в м. Києві в родині класика української літератури Михайла Стельмаха. Закінчив Київський педагогічний інститут іноземних мов, Вищі літературні курси в Москві та аспірантуру. Працював викладачем і перекладачем. Відомий насамперед як драматург, чиї п'єси ставляться сучасними театрами («Провінціалки», «Синій автомобіль» та ін.). Автор багатьох творів для дітей – п'єс «Шкільна драма», «Вікентій Прерозумний», «Привіт, Синичко!», «Запитай колись у трав», повістей «Якось у чужому лісі», «Найкращий намет» та ін.

МИТЬКОЗАВР ІЗ ЮРКІВКИ, АБО ХИМЕРА ЛІСОВОГО ОЗЕРА

(Скорочено)

РОЗДІЛ І

Зоологія і комахи. «Відпустіть нас до бабусі!»

Коли ми склали іспити і п'ятий рік навчання нарешті скінчився, на збори, присвячені цій знаменній події, прийшла і вчителька ботаніки та зоології Ірина Семенівна. (...)

– Любі дітки! – вона завжди казала «дітки» чи «діточки». – Ви вже учні шостого класу, з чим я вас вітаю і повністю приєднуюсь до тих добрих побажань, які ви щойно почули від присутніх тут педагогів. Хочу вам ще раз нагадати – вчитися в шостому класі де в чому легше, а де в чому й трудніше, ніж у п'ятому. Ми з вами, зокрема, будемо вивчати ботаніку, а згодом і зоологію. (...)

Той, хто не знав нашої ботанічки, міг би подумати, що цілісінькими днями ми тільки й сушили голови над тим, як би під її керівницт-

вом ще глибше зрозуміти навколишній світ. Насправді ж ми мало любили ботаніку, та й не можу сказати, щоб і зоологія вигравала в нашій хлоп'ячій уяві привабливими веселковими барвами.

– Так от, любі діточки, – правила далі ботанічка, – для того щоб збудити вашу цікавість, щоб продовжити добру традицію наших старших класів, вам треба за літо зібрати колекцію комах. (...)

Треба зазначити, що ми з Митьком давно мріяли поїхати до Юрківки, села, де жила Митькова бабуся. (...)

Як у літературознавстві називається ця частина твору?

– Уявляєш собі? – казав Митько. – Ліс. Кругом ні душі. А в лісі озеро. А на березі курінь. А в курені – ми. А поруч багаття. І казанок із юшкою. І роби собі, що хочеш. Хоч на голові стій. А кругом – ні душі. (...)

Отож ми й докучали моїм батькам (Митькові були не проти), канючили мало не щодня:

– Відпустіть, ну відпустіть нас до бабусі!

Чи красива мрія у Митька?

Але батьки дуже сумнівалися, чи піде це на користь у першу чергу самій бабусі, а потім уже нам. (...)

Нарешті хлопці переконали батьків і поїхали в село до бабусі.

РОЗДІЛ II

Знайомство з майбутнім майстром спорту, а також з бабусею, ентузіастом музичної освіти і дідом Трохимом

– А повітря? Відчуваєш? – мабуть, удесяте питав Митько, повернувши до мене сяюче обличчя.

– Відчуваю, – закашлявсь я, бо автобус, що проїхав повз нас, порснув мені в обличчя хмарою пилюги з-під коліс і кіптюги з вихлопної труби.

– Отож бо, в місті, кхе-кхе, зовсім, кхе-кхе, тьху ти, не таке, – вже не так бадьоро продовжував Митько. – От якби ще автобуси не ходили...

– Тоді, пройшовши сорок кілометрів пішки, ти й уваги не звертав би на повітря. Далеко ще?

– А онде бабусина хата, – сказав Митько, набираючи гордої пози: адже тут він почувався до певної міри господарем. (...)

– Хо-го! – пролунав за нашими спинами насмішкуватий голос. – Про яку втому може йти мова! Хіба такі хвацькі й відчайдушні мандрівники стомлюються? Хіба мають вони на це право?

Ми притьмом обернулися. Перед нами шкірив зуби хлопець років чотирнадцяти, притримуючи лівою рукою пошарпаний велосипед.

– А яке чудове спорядження! – не вгавав він. – Які сачки! Стережіться, бідні метелики! А рюкзаки! Там, мабуть, харчів не на один місяць. Юні лівінгстони[1], безперечно, збилися з путі, адже Африка у

[1] Від імені *Лі́вінгстона Де́віда* – англійського мандрівника і дослідника Африки.

зовсім протилежному напрямку. Яке щастя для бегемотів і нільських крокодилів! Ви їх усіх переловили б.

– Ну чого тобі? – насупився Митько.

– Мені нічого. Я думав, це вам буде приємно познайомитись із майстром велосипедного спорту міжнародного класу Василем Трошем. Звичайно, в майбутньому. (...)

– Ну от, коли станеш майстром, ми з тобою і побалакаємо, – пообіцяв я йому. Мені кпини цього типа аж ніяк не сподобалися. (...)

Він скочив на свій велосипед і за мить здимів, мов і не було.

Чим незнайомець не сподобався хлопцям?

– Неприємний суб'єкт, – поділився враженням про наше нове знайомство Митько.

Я заперечувати не став.

Потім хлопці добираються до бабусиної хати, по дорозі знайомляться з місцевим музикантом дядьком Гнатом і дідом Трохимом.

РОЗДІЛ III

Озеро. Змії люблять сіно

(...) І ось уже ми йдемо, навантажені рюкзаками з їжею й усякою всячиною, туди, де за річкою шумить верховіття, де голубінь неба заглядає в синь лісового озера, де птахи радіють погожій днині, куди вабить нас вільне життя.

– А головне, – казав дорогою Митько, – ти завважив, яка бабуся? Ні слова не сказала. Інша вже почала б: «Ой, та куди ж ви йдете? Та що вам там потрібно? Не купайтесь, бо втонете! Та не ходіть у ліс, бо заблукаєте!» А моя – ні слова.

– Так, – погодивсь я, – бабуня що треба.

– А що нам у селі робити? Хлопців тут малувато, та й ті всі заклопотані – то город сапають, то по господарству... А я, було, позаторік і собі спробував сапати, і що ж ти думаєш? Виполов якусь розсаду, а бур'яни полишив. Тут такі бур'яни ростуть, зовсім на бур'яни і не схожі. Подивишся – ніби якась городина, а воно ні, виявляється. Так мене після того й близько до городу не підпускали. Хотів дров нарубати – поліняка відскочила й по лобі мене як трахне! Тиждень із ґулею ходив, а сокиру від мене ховати стали. Хотів навіть корову помогти доїти, так мало того, що вона хвицалась, як скажена, так іще й мою панамку зжувала.

– То ж позаторік! Ти ще малий був. (...)

Проминувши поле, ми наблизились до річки. (...)

– Зараз беремо праворуч, – хвилин за двадцять мовив Митько, – і стежечкою до самісінького озера.

Тільки-но ми звернули, як навстріч, прямо на нас, із-за дерев вихопивсь велосипед, і хлопець, що сидів на ньому, гукнув знайомим насмішкуватим голосом:

– Гей, мухолови, з дороги!

Ще навіть не зметикувавши, що воно й до чого, ми швидко відскочили вбік і лиш устигли побачити, як промайнула мимо спортивна Василева майка.

– А щоб тобі колесо відпало! – кинув я вслід. – Ну чого він причепився до нас, Митю? (...)

Неподалік, на пагорбі, видніла якась безформна купа. Ми кинулись уперед.

– Та це ж курінь був! – перший здогадавсь Митько. – Ось і двері, – вказав на дві прихилені одна до одної палиці. – А от поруч і місце для вогнища розчищене.

– А сіна скільки! – радів я. – Та ж цей курінь відремонтувати – раз плюнути. І місцинка яка зручна. Цікаво, хто тут жив?

– Не підходь! – гукнув Митько і заходився бігати навколо купи паліччя й сіна, штрикаючи в неї з усіх боків держаком сачка.

– Що з тобою, Митю? – здивувавсь я. – Ти б відпочив!

– Нема! – вдоволено мовив приятель. – Тепер можна й ремонтувати.

– Чого нема?

– Змій! Вони, знаєш, як сіно люблять! Забереться й чекає, поки ти на неї сядеш. І все! Взагалі тут треба бути обережним, – говорив Митько, випорожнюючи рюкзак. – Ліс усе-таки, хоч яка, а все ж глухомань. Як укусить щось чи що скоїться – до села бігти далеченько. (...)

Ми взялися до роботи, і за годину ніхто й не повірив би, що на місці нашого незрівнянного щодо зручності й природно-кліматичних умов куреня ще вранці було казна-що.

РОЗДІЛ IV

Таємничий і, бр-р-р-р, – який страшний. Хороший хлопець. Нервові можуть далі не читати

Ми приходили до озера щодня. Набирали харчів, дорогою ганялись із сачками за всякими мушками і один за одним. Біля озера вилежувалися на сонці й купались у теплій воді. (...)

Але одного ранку відбулася подія, яка трохи змінила і наше життя, і наші подальші плани. Коли ми, як завжди, з галасом вискочили з-за дерев на берег, то побачили: в нашому озері купається якийсь хлопець. Нам це одразу не сподобалось, бо в ньому ми впізнали свого знайомого, майбутнього майстра спорту.

– Принесло ж сюди цього велосипедиста, – буркнув Митько.

Але той, уздрівши нас, хутко виліз на берег і весело загукав:

– Привіт дослідникам! І вам покупатися скортіло? Ех, водичка, що треба! Це вам не річка!

– Добридень, – озвались ми трохи спантеличено, бо наші з ним останні зустрічі не дуже схиляли до дружньої розмови.

– Та чого ви такі набурмосені обоє? Ще й досі сердитесь? А ви, я бачу, серйозно захопилися відловом комах. Ну що ж, заради миру – ось вам від мене подарунок, – він витяг із кишені штанів жовтий прозорий камінець. – Дивіться!

Ми з Митьком захоплено схилилися над Василевою долонею.

– Ух ти, це що?

– Не пізнаєте? Бурштин. Он бачите, ще й муха в ньому якась.

Справді, у жовтогарячому злитку застигла навіки маленька комаха.

– Ви знаєте, що таке бурштин? – вів далі Василь. – Це смола дерев, що пролежала в землі мільйони років і закам'яніла. От у Прибалтиці її повно, а в нас рідко трапляється. Так що ця знахідка – велика цінність.

– Ти що, її тут знайшов? – не повірив я.

– А де ж, по-твоєму? От у цьому озері. Хотів було у краєзнавчий музей здати, та передумав. Хай уже вам буде. Ви ж комах колекціонуєте. (...)

– Ну так от, хлопці. Озеро це незвичайне.

– Незвичайне? – пошепки повторили ми.

– Еге ж. Поганий поголос ходить про нього. Ви помітили, що сюди із села ніхто не потикається? (...)

– А тому, що в озері... – він стишив голос, – хтось живе.

Ми здригнулись.

– Авжеж, – вів Василь далі. – По ночах, правда, не часто, виє страшно і зітхає «о-о-о-ох» – аж мороз по шкірі. Сам чув. А вдень не вилазить. А може, й вилазить, та ніхто не бачив. Он там берег травою поріс, а коло нас пісок. Минулого року пастухи тут корів напували. Аж чують – телятко так жалібно мукнуло. Вони туди, а за телятком тільки завирувало. А на піску сліди здоровенних лап, мов од крокодила.

– Та що ти!

– Точно! Але це ще не все! Ходімте зі мною.

Ми наблизились до кількох сосен, що в цьому місці росли біля самої води.

– Дивіться!

Малюнок Оленки Пелешенко (11 років)

Ось як уявила юна художниця таємничу тварину в озері.

На стовбурах видніли глибокі подряпини, кореневища двох-трьох дерев були підриті, луска від кори вкривала землю.

Заніміло спозирали ми цю картину.

– От і подумайте, хто б це міг бути. Ви знаєте що-небудь про Лох-Несс?

– Та щось таке чули...

– Це озеро в Шотландії. І живе там дивна і здоровенна тварина, от приблизно... Та не робитиму припущень. Це ще не доведено. Ну а тепер пробачайте, мені час. Бувайте! Ще побачимось. (...)

РОЗДІЛ V

Я вкриваю себе ганьбою. Великий зоолог

Хлопці вирушають до озера, мріючи про те, як відкриють для сучасної науки загадкову істоту.

(...) Запала тиша. Стало моторошно. «Ну чого ти!» – втішала думка серце, але воно не слухалось, билося дужче. Я підвівся і знічев'я почимчикував до води. Заспівати б якоїсь, бо надто вже тоскно.

Мовчазний таємничий ліс оточував мене зусібіч. Величезні дерева казковими велетами заступали путь. Вмить я пройнявся відчуттям власної мізерності, й несподівані мислі зароїлись у голові: «Ну що я, – думалось мені, – у порівнянні хоча б із оцим деревом? Якась комаха! А в порівнянні з цілим лісом? Якийсь мікроб. А в порівнянні із земною кулею?» І од цього мені стало гірко-гірко... І ще страшніше. Я мерщій почовгав назад, боячись зиркнути в сторону, і дививсь лиш перед себе, на прокладений моїм ліхтариком серед ночі промінь світла. А якщо тут і справді живе якийсь звір і зараз він чатує десь поруч? Згадались домівка, татусь, мама...

Я позіхнув.

– Рідна мати моя, – вичавив із себе якісь жалюгідні звуки, – ти ночей не доспала...

– Ух, – опустився я на землю, сперпися спиною на курінь. – І я недосипаю, – позіхнув знову. – Вартую... А що? Невідомо. А можна було б і доспати. От зараз заплющу на хвилинку очі. Отак. Як приємно... Ще трошки... – голова моя схиляється на груди.

Скільки так я просидів, не знаю, коли це:

– Ага! – чую сердитий голос. – Спиш, значить!

Спросоння схоплююсь на ноги і просто перед собою бачу розлючене Митькове обличчя. (...)

– Ну, пробач, Митю, – почервонів я. – Лиш на хвилинку присів. Маму згадав.

Малюнок Т. Чуприніної

– Та згадуй собі кого хочеш! А на посту спати не смій! Хіба тобі можна доручити серйозну справу?! Маму згадав! Вона, бідна, й не здогадується, який у неї синочок. Іди спи, мамій. Я постою. Нічого не бачив?

– Ні...

– Звичайно, за спанням і дивитись нема коли.

Мені не було чого відповісти. Приголомшений, картаючи себе за негідний вчинок, я принишк у курені. Сонливість геть полишила мене. (...)

Докори совісті люто вгризались у мою душу, шматували її на дрібні клаптики. Зрештою, я не витримав.

– Митю, – гукнув несміливо.

Відповіді не почув.

«Мовчить, – подумав я. – Ображається. Так мені й треба».

Полежав іще хвилин п'ять, тоді вибравсь назовні.

Уже займалося на світ. Ледь куріло багаття, легкий вітерець колошкав сивий попіл. Згорнувшись калачиком, спиною до куреня, Митько солодко спав.

Як тут передано стосунки між хлопцями? Які вони?

Я витягнув ковдру, обережно вкрив товариша й поліз усередину. (...)

Уранці, прокинувшись, ми побігли до озера вмитись. І тут Митько став мов укопаний, а я з розгону наштовхнувся на нього.

– Дивись, – тихо сказав він мені.

На вогкому піску коло самої води хижо вимальовувались відбитки здоровенних і страшних лап.

– Як у крокодила, – визначив я, нервово озираючись на озеро.

– Значить, не збрехав, – хрипко додав Митько.

Це дало поштовх до роботи Митьковому мозкові. (...)

– Треба нам книжки взяти в бібліотеці.

– Правильно, підемо завтра, наберемо – фантастику яку-небудь...

– Та ні, Сергію, я не про те. Книжки із зоології.

– Зоології? Ти що, здурів? Мало тобі колекції, мало тобі ботаніки, мало тобі нашої вчительки? Забув, як ти сам з її уроків тікав?

– Так то ж ботаніка.

– А зоологія, по-твоєму, краща? Я одного разу поглянув у підручник – там якісь кишковопорожнинні, гадюки – бридота одна! (...)

– Так до твого відома, зоологія – наука про весь тваринний світ. Отже, в ній ми обов'язково знайдемо щось підходяще і для нас, цебто про те, що живе в цьому озері. (...)

РОЗДІЛ VI,

який проливає світло на наших пращурів і ще на дещо. Ну й Митько!

– Скажіть, які молодці, – дивувалась бібліотекарка, коли ми втретє прийшли міняти книжки. – Цілими днями читають. А ви не перевтомитесь?

– Авжеж, молодці, – бурмотів, виходячи з бібліотеки, Митько. – Стільки читати – з глузду можна з'їхати.

– Невже тобі нецікаво? – питав я.

– Цікаво. От тільки не звик я подовгу над книжками сидіти. Це ж подумати тільки – дев'ята за якийсь тиждень.

А на восьмий день вивчення зоології Митько висловив сміливе наукове припущення. (...)

– Слухай далі, – Митько перегорнув сторінку. – «Багато віків серед жителів східної частини Індонезії ходили легенди про страшних, ненажерливих драконів. Казали, що з пащ їхніх вилітає вогонь, а здобич вони вбивають одним поглядом злих очей.

Голландські вчені, котрі записали ці розповіді, звісно, не повірили в їх правдивість. Однак ученим здалося, що опис жахливих драконів нагадує давно вимерлих хижаків – динозаврів.

У 1912 році ці розповіді підтвердив один голландський льотчик. Він був першим європейцем, який на власні очі побачив драконів острова Комодо. Літак його здійснив вимушену посадку, і кілька місяців

цей чоловік прожив буквально в оточенні гігантських химер. Однак його розповідям теж не повірили, бо льотчик повернувся звідти нібито з розладом нервової системи».

– Я думаю! – жахнувся я.

– «Після Першої світової війни, – оком не зморгнув Митько, – вчені вирішили-таки до кінця розібратися у цій загадковій проблемі «динозаврів». І, нарешті, в двадцятих роках нашого століття на острові Комодо Зондського архіпелагу було спіймано цього дракона. Ним виявилась гігантська ящірка, або ж варан. Не злякатись чотириметрового гіганта важко. Колір шкіри буро-чорний. З грізної ікластої пащі безперестанку вилітає яскраво-оранжевий роздвоєний язик, люто дивляться блискучі чорні очі.

Варан ступає сильними лапами, тіло його піднято над землею, волочиться лише хвіст. Сила в цьому хвості страшна. Дослідники бачили, як одним ударом варан збиває кабана, валить з ніг оленя».

– От би й собі там побувати, – в захваті мовив я.

– «Гігантський варан, – не звернув на мене ніякісінької уваги Митько, – був відомий ученим з палеонтологічних знахідок» (палеонтологія – це наука, що вивчає викопні організми), е-е, «знахідок в Австралії, в шарах мезозойської ери. Вважалося, що він повністю вимер теж більше ніж п'ятдесят мільйонів років тому».

М. Приймаченко.
Болотня звіряка
Добра чи лиха ця тварина? Що «розповідає» про неї художниця?

– Ти можеш заперечити, – вів далі Митько, – он де той Зондський архіпелаг і Мозамбікська протока. Мовляв, там є умови, щоб зберегтися кому завгодно. А між тим ось у басейнах рік Волги, Дону й Уралу живе невелике, завбільшки як щур, звірятко – хохуля. Так оця сама хохуля – давній за походженням вид третинного періоду, що зберігся до наших днів. І, нарешті, лохнесське чудовисько, про яке ми вже прекрасно знаємо, у Шотландії. А це набагато північніше від України.

От які факти знайшов я за ці дні. А скільки, певно, ми ще знайдемо!

– Так ти хочеш сказати... – скочив я на ноги.

– Так, Сергійку. Саме це я і хочу сказати. У нашому озері живе давній звір, якого, може, вважають за давно вимерлого. Адже і озеро наше давнє, про що свідчить отой шматочок бурштину. Поглянь лише на карту палеозойської ери. Дивись, тут і звірозубий плазун, і хижий диноцефал. Та що там казати! А от карта мезозою. Дивись: у наших краях якраз море межує із сушею. А може, на місці нашого озера саме було доісторичне прісноводне болото? Тож тут міг жити хто завгодно. А скільки довкола нашого озера папороті, ти помітив?

Мені од усього цього аж дух перехопило. (...)

Як можна назвати емоційний стан друзів у такі хвилини?

* * *

Ото життя пішло в нас!

Удень ми тільки й сиділи над книжками, сперечались, робили різноманітні припущення і бігали до бібліотеки, а надвечір рушали до нашого озера.

Палеозойська, мезозойська ери, карбонський, пермський, юрський, тріасовий періоди дивилися на нас зі сторінок томів викопними потворами, а ми намагалися вичитати, вгадати, хто з них був пращуром нашого озерного жителя. (...)

Якось, коли ми прогулювались берегом, Митько сказав:

– Ти знаєш, що мені спало на думку?

– Що?

– Село наше зветься Юрківкою через те... Ну, бо від юрського періоду.

– Ти, Митю, мабуть, уже зовсім здурів. Завчився.

– Точно-точно, якийсь зв'язок тут є.

– І хто ж, по-твоєму, так його назвав?

– Люди, які раніше тут жили.

– Коли раніше, в юрському періоді? Тут самі ящери тоді жили. Мабуть, ящери його так і назвали, правда? Хай, думають, раз ми живемо в юрському періоді, то й село, що тут буде, зватиметься Юрківкою. Приїде колись сюди Митько, нас добрим словом згадає. Так?

– Смійся, смійся...

– Та ти не переживай, Митю, – заспокоїв я його. – Ти знаєш, що я придумав? Назвати оцього-от, – показав на озеро, – котрий отут живе, Митькозавром. На твою честь.

– От здорово! – зашарівсь Митько. Але тут же запитав: – А чому саме на мою? Адже ми з тобою разом, гм... працюємо.

– Але ж головний у нашій експедиції ти.

– Е, ні, я не згоден. Хай буде... Хай буде, скажімо, Митькозавр Стеценка із Юрківки. Ой, дивись...

За три кроки від нас безладно лежало кілька воронячих пір'їн, і біля самої води знову чітко вирізьблялись на піску таємничі сліди.

– А вранці їх не було, – згадав я. – Отже, *воно* вилазило вдень.

– Та ще й ворону зжерло, – підхопив Митько.

РОЗДІЛ VII

Операція «Курка» провалюється разом із дідом Трохимом

– Я колись книгу читав, – задумливо сказав увечері Митько. – Так там писалося про те, як на тигрів полюють. Мисливець прив'язує до дерева козеня, а сам сидить у засідці. Козеняті хочеться додому, воно бігає круг дерева на прив'язі й жалібно мекає. А десь поблизу гуля собі тигр. Він чує – хтось мекає, і думає: «Це, мабуть, козеня. Піду-но я його з'їм». От він біжить до дерева, а мисливець із засідки – ба-бах! Тигр – догори лапами, а щасливе козеня відпускають додому.

– А деякі племена, – на льоту вловив я Митькову думку, – риють на стежці, якою звірі ходять на водопій, здоровенну яму, а іноді ще й вбивають у дно загострену вгорі коляку, а яму прикривають гілками і листям чи піском. Іде собі якийсь лев чи хто, ступив на гілки і – готово!

– Думки читаєш! – радо згукнув Митько. – Ми ці обидва способи поєднаємо.

– А козеня де взяти?

– Ото ж бо, – спохмурнів він. – Козенят я тут не бачив. Кози є, але ж кози ніхто не дасть. А може, – проясніло його лице, – мотузку на роги та в ліс, а вранці відведемо назад?

– Е, ні, я не згоден. Я вже якось у дитинстві пробував визволяти козу, так вона за мною гналася хтозна-куди. Та ще й у ліс її тягти... Вона ж не дурна.

– Твоя правда, – скрушно хитнув Митя головою, але по тому як він стрепенувсь, я одразу ж здогадався: є ще одна ідея. (...)

Довірливо дивлячись мені в очі, Митько запропонував:

– А якщо ми прив'яжемо тебе?

– Тобто як це? – вибалушивсь я.

– Мотузкою, як же ще! А де взять її – я знаю. У клуні висить. (...)

– Ти що, жартуєш! – не повірив я власним вухам.

– Та які жарти? Чим ти гірший? Мекатимеш потрошку, здалеку й не видно, хто це. Може, *воно* вилізе з озера, щоб роздивитись. Га? І якраз у яму втрапить. А ми вже вириємо, постараємось.

– Та ти, мабуть, сказився, – обуривсь я, доп'явши, що Митько й не думає жартувати. – Чим я гірший за якусь там козу? А чим ти гірший? Навіть кращий, розумник такий! Мене! До дерева! Мотузкою! А як *воно* ззаду підкрадеться чи збоку? Ти подумав? Себе прив'язуй!

– Хай буду я, – хоробро погодивсь Митько. – Я не якийсь там егоїст. Я згоден. Хоча, ти знаєш, мені здається, можна і не прив'язувати. Козу – інша справа, вона втекла б. А мене можна не прив'язувати. Я і так посиджу.

– Та гаразд уже, – охолов я. – А чому обов'язково комусь із нас? Може, курку? Нічим не гірша. Ворон же *воно* хрумає!

– Молодець! – вигукнув Митько. – Звичайно, курку! І мороки набагато менше. – І по хвильці додав: – Та й безпечніше.

Курка, яку ми наділили довір'ям виступити в ролі кози, розуміла, що питання про її життя чи смерть стало руба, і чинила шалений опір. Вона бігала зі страшенною швидкістю по дворищу, несамовито кричала і била крилами. (...)

Малюнок Оленки Пелешенко

Який характер у цього птаха? Чому ти так вважаєш?

Нарешті хлопці зловили курку.

* * *

– Ну що, Митю, може, вистачить? – я стояв по пояс у щойно виритій ямі і втирав чоло.

– Та де там вистачить? Йому звідси вилізти – все одно, що тьху! До речі, оті варани, що я тобі казав, вони навіть на нижні гілки дерев залазять і хапають мавп.

– Нічого собі новину ти приберіг, – пощулився я. – Заспокоїв. Що ж нам тепер, десь у верховітті жити? Гніздо собі, може, звити чи дупло видовбать?

– Та він на людей побоїться...

– Побоїться! Бачив, лапища які. Та йому людину ковтнути, що собаці гавкнуть. А до нас хто в курені жив? – промайнув у мене жахливий здогад. (...)

Роботу закінчили аж надвечір, бо Митько наполіг, щоб вибрану землю однести геть, «інакше воно здогадається, що раз є купа землі, мусить бути і яма».

– Ху, ну й ну, – стомлено хитав я головою, дмухаючи на стерті долоні.

– Ямка – будь здоров! Хоч слона лови. От іще кілка треба вбити.

– Та ти що – кілка! *Воно* ж загине, а нам потрібне живе. (...)

Ми витягли птаху з мішка й прив'язали мотузкою до дерева. Однак курка, стомлена вранішніми переживаннями або ж здогадавшись, що служить приманкою, кудкудакати не хотіла.

– Ти бачив таке? – дратувавсь Митько. – Вона вже заніміла, як до діла дійшло. Ну, квокчи ж, ну, ну, отак-от: кво-кво-кво-кво. (...)

– Перестань. У неї і так психічна травма. Хай заспокоїться, а тоді, може, й заквокче. Однак не завадило б і повечеряти.

– Звичайно, – згодивсь товариш. – Що то нам Бог послав, точніше, бабуся підкинула?

Бабуся підкинула! Інакше й не скажеш. Ми, що мріяли готувати смачну поживну юшку, їсти смажену рибу, виловлену власними руками, тепер змушені запихатись пирогами з квасолею. Яка юшка! Яка риба! Події останнього часу стали розвиватися з такою швидкістю, що навіть вудки закинути – і то не було вільної хвилини.

– А хто обіцяв юшку в казанку над полум'ям? – усе ж запитав я в Митька.

Той невдоволено зашурхотів соломою:

– Овва! Юшка! Ти ж бачиш, що робиться. То в село, то із села, то в бібліотеку, то на озеро. То курку кради, то яму рий. Ніколи й угору глянути. (...)

Тим часом споночіло. (...)

– Швидше б ми його побачили, – мовив Митько, – а то прив'язані до цього куреня, як та курка до дерева. До речі, вона так і не думає квоктати.

– Хай собі.

– Скоріше б *воно* вже вилазило. Стривай-но, – стишив Митько голос. – Диви... (...)

– Та це ж людина! – вигукнув я, але було вже пізно: чоловік, зойкнувши, повалився вниз.

– От лиха година! – крикнув я, – вискакуючи з куреня. – Хто це? Що з вами? Ви цілі?

– Та здається, – озвався сердитий голос діда Трохима, і над краєм ями з'явилась його голова. – От чортяка, – мовив дід, вилізши нагору. – Мало в'язи не скрутив. І хто його таке ямище вирив?

– А це, дідусю... – почав був я, але побачив, як Митько показує мені кулака, і зрозумів, що дідові й справді ні до чого знати правду.

– Це, дідусю, – пробелькотів Митько, – ми й самі не знаємо хто. То не було, а то враз з'явилась. І навіщо це хтось вирив, поняття не маємо! Ще й таку здоровенну. Ти не знаєш, Сергію?

– Ні-і.

– От біда, – зітхнув дід. – А бабуся ж вам молочка передала. Так оце й вилилось усе.

– Молочка, – облизнувсь Митько. – І багато?

– Повний бідончик.

– А може, не все вилилось?

– Та ні, все.

– Жаль, – гірко зітхнув Митько. – Ех, якби знати, хто це, – нещиро правив далі. – Я йому б...

– Авжеж, – хитав головою дід. – Ну як вам тут, добре? – цікавивсь, прямуючи до куреня.

– Добре, дідусю. Може, ви лимонаду хочете? – піддобрювались ми.

– Ні, дякую, не хочу. А от водички випив би. Є у вас водичка?

– Є, дідуню, ось, – мовив я, зачерпнувши кухлем з відра.

– Спасибі, – лагідно подякував той. – Ну, а лопатка вам уже не потрібна?

– Лопатка? – зашарівсь Митько.

– Еге ж, лопатка. Он вона й лежить.

– А й справді, лопата, – дурнувато гигикнув я.

– А то бабуся шукала сьогодні. А лопата, бач, у вас. Ви, мабуть, черви копали?

– От-от, черви. На риболовлю, – випалив Митько.

– Ну й багато вловили?

– Та ні, не дуже, щось кльову не було.

– А оце ще й курка пропала. Чи вкрав хтось, чи собака який придушив.

І саме в цей момент капосна курка, що, мабуть, задрімала під деревом, мовби почула, що йдеться про неї, і стала несамовито квоктати.

– Ти бач, – наче не вірячи власним вухам, дивувавсь дід. – Здається, курка.

– Курка, дідуню, курка, – хутко запевнив його Митько. – Ми оце прийшли із села, бачимо – бігає отут. Так ми її до дерева прив'язали.

– Ой-йой, це ж куди забігла! – розвів руками дід. – Якось віддав я сестрі котика свого

Як ти думаєш, дід Трохим справді повірив хлопцям?

на кілька днів, а сестра живе кілометрів за п'ятнадцять од Юрківки. Сіла, значить, на автобус і поїхала. Коли це минає неповний тиждень, чую – нявчить щось уранці під дверима. Глядь – а то Мурчик мій. Набридло, видно, у сестри, то він до мене й прибіг. А оце, значить, і курочка так само. Полюбила вас кріпко, видать. То ви її завтра принесете?

– Принесемо, принесемо, – спантеличено запевнили ми.

– І лопатку тоді я сьогодні брати не буду, бо ж ви, мабуть, і яму хочете закидать, а то ще втелющиться хтось ізнов та в'язи скрутить. А я вже піду. (...)

РОЗДІЛ IX

Таємниця лісового озера

Після того випадку Митькозавр більше не з'являвся.

– Може, він потонув, – висловив я припущення, але Митько так на мене поглянув, що я в ту ж мить пройнявся вірою у вічне існування цієї тварини.

У нашому житті ніяких змін не відбулося. Ми, як і раніше, сиділи за книжками, доводили один одному свою точку зору і майже щодня ночували в курені. (...)

– А що, якби ми його справді побачили? – якось запитав я.

Ми сиділи біля нашого куреня і дивились, як ніч спадає на ліс.

– Треба було б спробувати спіймати, – рішуче відповів Митько.

– Скоріше *воно* тебе спіймає.

– Тоді хоча б сфотографувати. (...)

– Потім здати фотографію до Академії наук з описом усіх наших пригод. Класифікувати його за фотографією – це неважко. Оце було б відкриття! (...) Уявляєш, вмикає наша Ірина Семенівна радіо, а там: «Урядове повідомлення: учні шостого «Б» класу середньої школи міста Києва Дмитро Омельчук і Сергій Стеценко в результаті тривалого пошуку...» (...) Може, ще й по медалі. (...) Мабуть, «За відвагу».

– «За відвагу»? Яка ж у нас відвага? От скажи мені, було таке, щоб ти, поки ми отут, дуже-дуже боявся? Так боявся, щоб аж коліна трусились. Було?

– Було, – сказав Митько. – Коли булькало.

– Так ти ж іще й лізти хотів туди! Я тебе ледве втримав.

– Лізти хотів, але боявся – страх один.

– І я боявся. Аж тремтів.

– Тихше, Сергію, – почув я шепіт друга. – Здається, там он... Диви...

Я мерщій обернувсь і теж вловив якийсь неясний рух. Коло самої води.

– Хапай ліхтарик, – зашепотів Митько, – тільки не вмикай, щоб не побачило світла. За мною! (...)

На слабких ногах вивалившись я із кущів, натис на кнопку ліхтарика й завмер. (...)

Водою пливло щось надзвичайне, неймовірне і дуже доісторичне. Це я зрозумів одразу. На поверхні виднілa лише голова, але що то була

за голова! (...) Ось потвора повернулась до нас, і блимнули червонясто два великих ока. Між ними стирчав хижий ріг.

З напіврозкритої пащі виглядали гостренні білі зуби.

Ураз схотілося мені опинитися десь далеко-далеко – в селі чи й у самому Києві, і я мимохіть позадкував до кущів, з-за яких так необачно вискочив секунду тому.

– У-у-у-у, – люто завила мордяка і стала наближатись. (...)

І ми вже було кинулись бігти, коли це Митько вкляк на місці.

– Ні! – мовив він, важко переводячи дух. – Ні! Крім нас же, ніхто його не бачив... Я не побіжу! Щоб потім розказати!.. Яке *воно*...

– У-у-у-у! – ревонуло страхіття ще раз.

– А! Лякати! То ти нас лякати! – несподівано заверещав неприродно тонким голосом Митько і, окинувши поглядом берег, вхопив каменюку і пожбурив нею в оту голову. (...)

Четвертим чи п'ятим каменем він таки влучив у голову. Щось у ній голосно тріснуло, і... ми побачили, що ріг, отой страшний ріг, який стирчав між очей, зламався.

– А-а-х-х! – тільки й мовив я. – Оце удар!

Із тварюкою в цей час діялося щось дивне. Вона смикнулась в один бік, у другий і пішла під воду.

– Втекла! Втекла! – радо підстрибнув я.

Проте вода там, де зник Митькозавр, хлюпала й булькала, і ми зрозуміли: звір лише пірнув. Ось голова його знов з'явилась на поверхні й раптом людським голосом загорлала:

– Рятуйте! Рятуйте! Тону! (...)

– Василь? – безтямно глянув я на друга, проте одразу ж здогадався: – *Воно* його проковтнуло! Живого!

І тут я побачив, що Митько підбіг до води.

– Куди ти? – зойкнув я. – *Воно* ж і тебе...

– Ти що, не зрозумів іще? – сердито гукнув він. – Це отой велосипедист. Присвіти-но мені, – і кинувся в озеро.

Я примостив ліхтарика так, що промінь його висвітлював арену подій, і я теж шугонув слідом і поплив.

Вода попереду аж клекотіла.

Чи правильно зробили друзі в цій ситуації?

– Ой, помо!.. Поможіть! Я більше не буду! – захлинавсь один голос. І тут же йому вторував Митьків:

– Та не хапай! Не хапай за шию! Кому кажу! Стягай з нього це опудало, – закричав Митько мені, – бо втоне. Знизу підважуй!

Я вхопивсь обіруч за ту страхітливу голову – під пальцями відчув цупку тканину, – проте звільнити Василя ніяк не міг. Тоді я піддів рукою знизу і, намацавши якийсь пасок, що стало сили рвонув за нього. Пасок відірвавсь, і опудало потвори легко одлетіло геть. А втім, це вже було ніяке не опудало – зіжмаканий фарбований брезент і потрощене паліччя каркаса. Дерев'яні шипи повідлітали, зуби відклеїлись.

То вже було ніщо – мотлох, сміття.

Тим часом ми мало-помалу наближались до берега. Ось ноги мої вже торкнулися ґрунту, і ми з Митьком під пахви витягли Василя на сухе.

Малюнок Т. Чуприніної

Схлипуючи, він повалився на пісок і очманіло поводив туди-сюди безтямними очима.

– Догрався? – мовив Митько, схрестивши на грудях руки. – Пустунчик!

Василь щось белькотів, раз у раз пускаючи з рота фонтанчики. Видно, він здорово наковтався води.

– Ря-ря-ряту-уйте! – проквилив, зрештою, перше розбірливе слово.

– Та вже ж урятували, – відповів я. – Чи тебе ще в село віднести?

– Ні-і, в с-село не треба, – цокотів той досить жваво зубами. – Я с-сам.

– Ну і чого ж ти домігся цим маскарадом? – спитав Митько.

– Я хотів вас налякати, – схлипнув Василь, – та в ременях заплутався.

– Ха! Налякати! – гордо мовив я. – Ми не з лякливих, правда, Митю?

– Еге, не з лякливих, – протягнув Василь. Він іще не зовсім оговтався. – А каністри хто злякався?

– Якої каністри?

– І слідів.

– Та яких слідів? – насторожився я.

– Дивіться яких! – він важко відліз навкарачках у бік, понишпорив у темряві, повернувся з якоюсь дерев'янкою і з розмаху вдарив об пісок. – О! І о! І осьо!

Усюди, де опускалася та дерев'янка, з'являлися сліди, такі знайомі сліди Митькозавра.

– То це ти? Це ти ставив оті сліди? – скрикнув я, дивлячись, як під ударами дерев'янки гине наша мрія про велике відкриття.

– А хто ж, по-вашому? Звичайно, я. Вирізав із корча оцей-от слід і ставив час від часу. А ви й повірили, дурні голови! І бурштин вам подарував, – у сестри з намиста зняв. Та то і не бурштин зовсім... І дерева граблями подряпав, і вороняче пір'я поклав. І в тромбон дудів, – Фа-Дієзів, а ви й не впізнали. А бульбашки пам'ятаєте? Так то я прив'язав до дірявої каністри каменюку і пожбурив у воду. От вона й булькала. Сам я тоді в кущах сидів і од сміху помирав. «За ногу вхопить!» Хто? Каністра за ногу? Ха! А вони щось там шукають, до бібліотеки бігають.

Легка тінь нашого Митькозавра змигнула востаннє перед моїми очима і зникла назавжди.

Василь закашлявся і знов пустив ротом фонтанчик.

– А здорово я вас, га, у дурні пошив? А ви й клюнули.

– Ах ти ж... Ах ти ж брахіцефал, – засичав я, підступаючи до нього. – Ах ти ж виплодок нещасний. То ти нас дурити здумав! Ану, Митю, давай-но виб'ємо йому бубни!

– Та кинь, Сергію, – озвався Митько. – Давай краще подякуємо йому, – мовив раптом.

– Подякуємо? – дурнувато гигикнув Василь. – За що подякуєте?

Я теж здивовано зиркнув на Митька.

– Васю, – почув я голос мого друга. – А що ти знаєш про стегозаврів?

– Стегозаврів? – перепитав той.

– А про археоптерикса?

– Кого-кого?

– А про індрикотеріїв? – не став навіть повторювати Митько.

– Та йди ти із своїми птеріями.

– Так от, Васю, ми тобі вдячні, Васю, за те, Васю, що ти влаштував нам такі чудові канікули. Ми, Васю, відкрили для себе такий світ, якого тобі, Васю, і не снилося. Ти сказав, що пошив нас у дурні. Ти, Васю, коли хочеш знати, сам себе пошив у дурні. (...) От за це й спасибі тобі, Васю, – не звернувши уваги на цей застережливий вигук, закінчив Митько. – Ходімо, Сергію.

І ми пішли. А Василь лишився на піску – мокрий і жалюгідний.

Ніхто з нас не зронив і слова, та чи й була в них, у словах, якась потреба? Ось-ось уже мав спалахнути обрій там, де сходить сонце. (...)

«А колекція? – нараз виринуло в моїй пам'яті. – А як же колекція? Але ж у нас попереду ще півліта, – тут же заспокоїв я себе. – Ще цілий місяць. Теж, мабуть, не менш цікавий і переповнений новими подіями. І взагалі, у нас попереду ще дуже багато цікавого, і завжди так буде, поки ми з Митьком».

Поки ми з Митьком...

«Життя людське завмерло б на одній точці, якби юність не мріяла» **(К. Ушинський).**

Подумаймо разом

Переглянь ще раз поетичні рядки В. Симоненка на початку третього розділу. На твою думку, чому автор називає читачів «Колумбами й Магелланами»? Довідайся з додаткових джерел (енциклопедії, Інтернет) про цих мореплавців. Чи вразили тебе їхні біографії? Чим саме? Чи могли б вони досягнути чогось, якби не були наполегливими, цілеспрямованими, рішучими? Як ти вважаєш, чи такими постають Митько і Сергій? Які риси характеру треба розвивати в собі, щоб мрії здійснювалися?

Постійно пізнавати, відкривати довколишній світ – що може бути привабливішим, цікавішим і романтичнішим?

Чи знаєш ти, що...

Українська земля має багато свідчень давноминулих епох. Не всі вони ще відкриті, копіткої та наполегливої роботи вистачить не на одне покоління археологів, істориків, лінгвістів.

Світовою пам'яткою древньої культури в Україні є Кам'яна Могила, розташована біля м. Мелітополя, відкрита науковцями наприкінці XIX ст., але по-справжньому досліджувана лише наприкінці XX ст. Нині тут знаходиться Державний

історико-археологічний музей-заповідник «Кам'яна Могила», в якому охороняється і досліджується величезна кам'яна гора діаметром майже 3 км, а висотою 12 м, що має безліч гротів, печер, упадин, тріщин. Найцікавіше, що в них виявлено багато давніх написів, піктограм, які ще нікому не вдалося розшифрувати. Тому про них можна робити лише здогадки, висувати сміливі й сенсаційні гіпотези. Наприклад, про прямий зв'язок із однією з найдревніших і найрозвиненіших світових цивілізацій – шумерською...

Чи майбутні дослідники Кам'яної Могили можуть бути схожими на Митька і Сергія? До речі, таким дослідником можеш стати і ти, якщо дуже-дуже захочеш...

Аналізуємо текст

1. Чого більше у повісті: діалогів чи описів, розповіді? Можна її перетворити на драматичний твір? **2.** Які герої є головними, а які другорядними? **3.** Чи швидко розвивається сюжет? Він постійно напружений? **4.** Який епізод є кульмінаційним? **5.** Визнач жанр цього твору. Які його ознаки враховувалися? **6.** Чи можна назвати твір пригодницьким і чому? **7.** У ньому є щось романтичне? Що саме?

Міркуємо над прочитаним

1. Який епізод тут є поворотним: коли хлопці одержали завдання на літо, коли приїхали в село чи коли вперше зустріли Василя? **2.** Що керувало друзями при прийнятті рішення підстерегти загадкову химеру – бажання здивувати однокласників чи допитливість? Чому ти так вважаєш? **3.** Чи справжні друзі Митько і Сергій? Аргументуй відповідь. **4.** Охарактеризуй Василя. **5.** Чому провалилася операція «Курка»? **6.** Чи справді було за що дякувати Василеві?

Завдання додому

1. Поміркуй, чи важливий для сучасної людини романтичний порив, уміння фантазувати, уявляти? Аргументуй свої міркування. **2.** Пригадай якісь випадки зі свого життя. Розкажи про них своїм однокласникам.

Радимо прочитати: *І. Багмут.* «Пригоди чорного кота Лапченка, описані ним самим»; *Ю. Хорунжий.* «Мелодії кам'яної гори»; **відвідати:** музей-заповідник «Кам'яна Могила» (м. Мелітополь Запорізької обл.).

ПОВТОРЮЄМО ТА УЗАГАЛЬНЮЄМО

1. Який твір називається повістю? Чим цей жанр відрізняється від оповідання?
2. Які з прочитаних тобою додатково творів є пригодницькими? Аргументуй свою думку.
3. Чи є підтекст у повісті «Митькозавр із Юрківки...»?
4. Хто є оповідачем у кожному з вивчених творів? Яку участь він бере в описаних подіях?
5. Які ситуації в повісті «Тореадори з Васюківки» кульмінаційні?
6. З якого твору цей уривок: «Він почав бігти, по-моєму, ще в небі. Бо коли ноги його торкнулися землі, він уже щодуху мчав до ставка. Я рвонув за ним. То був наш єдиний порятунок. Ми з розгону влетіли в ставок, здіймаючи цілі гейзери води й грязюки»?
7. Як зветься головний герой «Звуку павутинки»: Ява, Сергій, Микола, Льоня, Олесь?
8. Яка назва села, куди поїхали на канікулах Сергій і Митько?
9. Хто назвав свого собаку Собакевичем?
10. Чий твір із відомих тобі дитячих письменників включено до Особливо почесного списку Г. Х. Андерсена?
11. На твою думку, що керує поведінкою Павлуші та Яви в різних ситуаціях – прагнення пригод, весела вдача, бажання звернути на себе увагу, допитливість, доброта, винахідливість, розум, відповідальність, чесність..? Доведи думку конкретними прикладами з тексту. Можеш використати епізоди, які прочитані додатково.
12. Як ти вважаєш, чи щасливі люди, які вміють почути звук павутинки?
13. Як ти розумієш епіграф до повісті «Звук павутинки»?
14. Чи дотепна повість «Митькозавр із Юрківки...»? Чим саме? Які епізоди особливо смішні? За допомогою яких художніх засобів автор їх створив?
15. Який персонаж подобається найбільше і чому? Чи не нагадує він тобі друга, однокласника, знайомого? Чим саме?

Дискутуємо

1. Який, на твою думку, твір найромантичніший – «Тореадори з Васюківки», «Звук павутинки» чи «Митькозавр із Юрківки...»? Доведи свою думку.
2. Хто з героїв цих творів найсміливіший і найнаполегливіший у досягненні своєї мети? У чому це проявляється?

ГУМОРИСТИЧНІ ТВОРИ

І щоб кожен з нас
Кращим стати міг –
Щирий повсякчас
Хай лунає сміх.

Хай життя бринить
Радістю для всіх.
Поки будем жить,
Хай лунає сміх.

В. Денисенко

«Засміятися добрим, світлим сміхом може лише глибока добра душа» (М. Гоголь).
«Сміх – це сонце: воно проганяє зиму з людського обличчя» (В. Ґюго).

Подумаймо разом

Як писав відомий історик, дослідник старовини Дмитро Яворницький, запорозький козак мав сміливу, волелюбну вдачу, «вся його постать дихала мужністю, молодецтвом, заразливою веселістю й неповторним гумором». Задумайся, чи ж багато нам передалося у спадок подібних рис характеру? Чи вміємо ми щиро, доброзичливо сміятися? Ти погоджуєшся з тим, що день без здорового сміху – змарнований день? Чи щасливо і легко живеться людині, яка постійно сумує, не має почуття гумору? Пригадай повчальну історію в казці «Цар Плаксій та Лоскотон» В. Симоненка. Як ти вважаєш, сміх, почуття гумору є ознакою розуму людини, її мудрості, душевного багатства? Над чим сучасна людина сміється найбільше? Чи сміх допомагає їй позбутися недоліків характеру, критично оцінити, проаналізувати свою поведінку? На твою думку, сміхом можна виховати або змінити людину?

Погодься: сміятися можна по-різному – легко, доброзичливо, жорстоко, гостро; можна відверто вказувати на предмет висміювання, можна – з певною прихованою метою, зі злістю тощо. Тому серед комічного можна виокремити жанрові різновиди – **гумор** (анекдот, усмішка, гумореска, співомовка), **сатира** (байка).

Запам'ятай!

Гумор – доброзичливий, жартівливий сміх, що допомагає виправити певні вади людського характеру, недоліки поведінки та ін.

Сатира – гостре висміювання, критика чогось або когось, його поведінки.

ЛЕОНІД ГЛІБОВ
«ЖАБА Й ВІЛ», «ЩУКА», «МУХА Й БДЖОЛА»

Пригадай!

Яких українських та зарубіжних письменників-гумористів ти знаєш? Серед них уже відомий тобі Дідусь Кенар займає найпочесніше місце, бо йому належать ліричні вірші, дотепні акровірші, веселі віршовані загадки та байки. Це найбільш знаний український байкар. Яке його справжнє ім'я?

Леонід Глібов (1827–1893) народився в с. Веселому Подолі на Полтавщині – у самому центрі України. Його батько був управителем поміщицького маєтку, тому міг дати синові добру освіту – він закінчив Полтавську гімназію, Ніжинський ліцей вищих наук.

Однак основна частина його життя пов'язана з м. Черніговом, де письменник прожив понад 30 років і де похований. Як талановитого поета, педагога, високоосвічену і демократичну людину його дуже шанувала інтелігенція й учнівська молодь міста. Тут він викладав історію та географію в чоловічій гімназії, організовував недільні школи для простолюду, заснував тижневик «Черниговский листок», широко відомий за межами міста, що стало

Л. Глібов.
Фото 1890–1891 рр.

для нього рідним. В останні роки життя Глібов завідував земською друкарнею, започаткував творчі «четверги» (зібрання інтелігенції), сприяв розвитку місцевого театру.

Цікаво, що знаменитий байкар і поет почав писати вірші ще в 14 років. «Дійшовши до 6 класу гімназії, встиг написати вже близько сотні поезій і, при сприянні господаря квартири, де поет жив... вибрав кращі поезії і без дозволу шкільного начальства видав їх у Полтаві в 1847 р. окремою книжкою – було тоді Л. Глібову 20 років. Книжку написано російською мовою, і звалася вона «Стихотворения». Обсяг її – 100 сторінок. За такий учинок поет мав у гімназії неприємності, бо за тодішніми приписами займатися такими справами гімназистам не годилося» *(В. Шевчук. «З вершин та низин»)*.

Леонід Глібов був прогресивною людиною свого часу, порушував проблеми національної освіти, демократичних перетворень у тодішньому суспільстві, у своїх байках гостро висміював його недоліки. За все це тодішня царська влада жорстоко переслідувала поета – звільняла з роботи, забороняла друкувати книжки, його було вислано під поліційний нагляд до Ніжина, де він прожив у великій матеріальній скруті два роки й мало не осліп. А втім – Дідусь Кенар ніколи не втрачав почуття гумору, постійно писав для дітей, бо на них покладав великі надії на щасливе майбутнє. Ось як оптимістично закінчувався його вірш «Веснянка»:

«Цвірінь! Цвірінь!
Журбу покинь!» –
Підспівують горобчики;
І я зрадів,
Помолодів,
Як ті дівчатка й хлопчики.

Які байки Л. Глібова ти можеш пригадати?
Що таке **байка**? А що називається **алегорією**?

Ключик розуміння

Жанр байки заснований на алегоричності, тобто двоплановому зображенні. Це дуже давній жанр, він з'явився ще в часи античності. Його засновник – легендарний грек Езоп (VI–V ст. до н. е.), від імені якого утворена назва алегоричного підтексту в художньому творі – *езопівська мова*. Новаційного розвитку цей жанр зазнав в індійській (III ст. н. е.) та французькій (XVII ст.) літературах. В Україні байка з'явилася в XVII ст.

Леонід Глібов залишив понад 100 байок на різні теми, які не втратили своєї актуальності й нині. У них описуються та викриваються різні вади людського характеру, поведінки, які суперечать загальноприйнятим нормам суспільної моралі й етики.

Для цих творів прикметне вираження авторського ставлення до зображуваного, використання розмовної мови, народних прислів'їв та приказок. У байках найчастіше людські характери показані в образах тварин, комах, рослин, кожен із яких має постійне значення. Наприклад: лисиця – хитра, ягня – покірне, бджола – трудяща, коник-стрибунець – легковажний.

Байка – це ліро-епічний твір, який складається із зачину, розвитку події, кульмінації, розв'язки, моралі. Байка має сюжет, у ній обов'язкова мораль, яка часто стає крилатим висловом.

Уважно прочитай кожну з байок Л. Глібова. Насамперед зверни увагу на головних персонажів – хто вони та які риси проявляють, як поводяться в зображених ситуаціях тощо. Тоді буде зрозуміліше, кого ж вони уособлюють, який алегоричний підтекст приховується в сюжеті твору. Повчальний висновок шукай наприкінці – там висловлена **мораль**.

Запам'ятай!

Байка – невеликий ліро-епічний твір повчально-алегоричного змісту, що має сюжет і мораль.

Алегорія – двопланове художнє зображення (реальне і приховане, текст і підтекст), що ґрунтується на приховуванні реальних осіб, явищ під конкретними художніми образами.

Мораль байки – повчальний висновок наприкінці твору.

ЖАБА Й ВІЛ

Раз Жаба вилізла на берег подивиться
Та й трошечки на сонечку погріться.
Побачила Вола
Та й каже подрузі тихенько
(Вигадлива була!):
– Який здоровий, моя ненько!
Ну що, сестрице, як надмусь,
То й я така зроблюсь?
От будуть жаби дивуваться!
– І де вже, сестро, нам рівняться... –
Казать їй друга почала;
А та не слуха... дметься... дметься.
– Що, сестро, як тобі здається,
Побільшала хоч трохи я?
– Та ні, голубонько моя!
– Ну, а теперечки? Дивися!
– Та годі, сестро, схаменися! –
Не слуха Жаба, дметься гірш,
Все думає, що стане більш.
Та й що, дурна, собі зробила?
З натуги луснула – та й одубіла!

Такі і в світі жаби є,
Прощайте, ніде правди діти;
А по мені – найлучче жити,
Як милосердний Бог дає.

ЩУКА

Малюнок Т. Чуприніної

На Щуку хтось бомагу в суд подав,
Що буцімби вона такеє виробляла,
Що у ставку ніхто життя не мав:
Того заїла в смерть, другого обідрала.
Піймали Щуку молодці
Та в шаплиці[1]
Гуртом до суду притаскали,
Хоча чуби й мокренькі стали.
На той раз суддями були
Якіїсь два Осли,
Одна нікчемна Шкапа
Та два стареньких Цапа –
Усе народ, як бачите, такий
Добрячий та плохий.
За стряпчого[2], як завсігди годиться,
Була приставлена Лисиця...
А чутка у гаю була така,
Що ніби Щука та частенько,
Як тільки зробиться темненько,
Лисиці й шле – то щупачка[3],
То сотеньку карасиків живеньких
Або линів гарненьких...
Чи справді так було, чи, може, хто збрехав
(Хто ворогів не мав!), –
А все-таки катюзі,
Як кажуть, буде по заслузі.
Зійшлися судді, стали розбирать:
Коли і як воно, і що їй присудити?
Як не мудруй, а правди ніде діти.
Кінців не можна поховать...
Не довго думали – рішили –
І Щуку на вербі повісити звеліли.
– Дозвольте і мені, панове, річ держать, –
Тут обізвалася Лисиця. –
Розбійницю таку не так судить годиться:
Щоб більше жаху їй завдать
І щоб усяк боявся так робити, –
У річці вражу Щуку утопити!
– Розумна річ! – всі зачали гукать.
Послухали Лисичку
І Щуку кинули – у річку.

---

[1] *Шапли́к* – посудина з ручками для носіння рідини.
[2] *Стря́пчий* – адвокат, захисник обвинуваченого в суді.
[3] *Щупачо́к, щупа́к* – самець щуки.

МУХА Й БДЖОЛА

Весною Муха-ледащиця
Майнула у садок
На ряст, на квітки подивиться,
Почуть Зозулин голосок.
От примостилась на красолі
Та й думає про те,
Що як то гарно жить на волі,
Коли усе цвіте.
Сидить, спесиво[1] поглядає,
Що робиться в садку;
Вітрець тихесенько гойдає,
Мов панночку яку...
Побачила Бджолу близенько:
– Добридень! – каже їй. –
Оддиш хоч трохи, моя ненько,
Сідай отут мерщій.
– Та ніколи мені сидіти, –
Одвітує Бджола, –
Вже час до пасіки летіти:
Далеко від села.
– Яка погана, – Муха каже, –
На світі доленька твоя:
Раненько встане, пізно ляже...
Мені б отак – змарніла б я,
За тиждень би головоньку схилила
Моє життя, голубко мила, –
Талан як слід:
Чи де бенкет[2], чи де обід,
Або весіллячко, родини, –
Такої гарної години
Ніколи не втеряю я:
І їм, і ласую доволі, –
Не те що клопоти у полі
І праця бідная твоя! –
На річ таку Бджола сказала:
– Нехай воно і так;
Та тільки он що я чувала,
Що Муху зневажає всяк,
Що де ти не поткнешся
Або до страви доторкнешся, –
Тебе ганяють скрізь:
Непрохана не лізь.

Малюнок Т. Чуприніної

[1] *Спеси́во* – зарозуміло, чванькувато.
[2] *Бенке́т* – урочистий обід, сніданок або вечеря, що влаштовуються на честь кого-небудь.

– Стару новинку, – каже Муха, –
Десь довелось тобі почуть!..
Запевне, дурень дурня слуха...
Велике діло – проженуть!
Не можна в двері – я в кватирку
Або пролізу в іншу дірку –
І зась усім!

Нехай ся байка мухам буде,
Щоб не сказали часом люде,
Що надокучив їм.

Чи знаєш ти, що...

Трудівниці-бджоли розмовляють між собою. Мова їхня – особлива. Коли бджола-розвідниця повертається до вулика з поживної ділянки, вона перед своїми подругами виконує в повітрі химерні фігури, що звуться «танок бджіл», спеціальними знаками повідомляє про відстань до джерела нектару, напрям польоту...

Працюємо з текстом

1. Прочитайте кожну байку в дійових особах, особливу увагу звертаючи на інтонацію. **2.** Знайди авторський коментар у байці «Жаба й Віл». Яке його значення у творі? **3.** Хто допоміг Щуці викрутитися? Відшукай відповідні уривки в тексті. **4.** Простеж, як у творі протиставляються образи Бджоли і Мухи. **5.** У яких епізодах присутній безпосередній образ оповідача? Яким можна його уявити?

Міркуємо над прочитаним

1. Розкрий приховане значення кожного алегоричного образу – Жаби, Вола, Щуки, Лисиці, Мухи, Бджоли та ін. **2.** Які риси людського характеру втілено в образі Жаби? **3.** Прокоментуй мораль: «Найлучче жити, як милосердний Бог дає». **4.** Мораль якого твору пояснює приказка: «Рука руку миє»? 5. Що викривається в байці «Щука»? Чи це стосується лише судочинства? **6.** Яка мораль байки «Муха й Бджола»? Назви людські вади, які викрито в цьому творі.

Аргументуємо свою думку

1. Чи заздрісній людині легко і щасливо живеться? Доведи свою думку прикладом із сучасного життя. **2.** На місці якого персонажа байки ти можеш себе уявити і чому? **3.** Чи Бджола насправді трудівниця? Які рядки її характеризують?

Завдання додому

1. Вивчи напам'ять байку, яка тобі найбільше сподобалася. Аргументуй свій вибір. **2.** Чого вона навчає? Як вважаєш, чи може її мораль вплинути на виправлення якихось рис твого характеру чи знайомих, друзів?

Радимо прочитати: *Л. Глібов*. Байки; **відвідати:** могилу митця в м. Чернігові; альтанку Л. Глібова в м. Седневі (Чернігівська обл.).

СТЕПАН РУДАНСЬКИЙ
«ЗАПОРОЖЦІ У КОРОЛЯ», «ПАН ТА ІВАН В ДОРОЗІ», «КОЗАК І КОРОЛЬ»

Пригадай!

Чи відомі тобі твори С. Руданського? Чим вони прикметні? Що ти знаєш з історії та з прочитаних творів про звичаї, побут, характер запорозького козака? Який він був? Чи мав почуття власної гідності, як її захищав?

Степан Руданський (1834–1873) – поет, фольклорист. Народився у с. Хомутинцях на Вінниччині в родині сільського священика. Закінчив бурсу, семінарію, але священиком не став. Усупереч волі батьків поступив до Петербурзької медико-хірургічної академії. Там дуже бідував, захворів на туберкульоз. Після завершення навчання поїхав працювати лікарем до м. Ялти, де написав найбільше своїх творів. Мріяв про власний будинок на березі моря. За освіченість, чесну і безкорисливу працю Руданського шанували жителі міста, обрали почесним мировим суддею. Однак місцева влада постійно його переслідувала. Усе життя поет почувався дуже самотнім. На надмогильному камені вирізьблено такі його слова: «На могилі не заплаче ніхто в чужині, хіба хмаронька заплаче дощем по мені».

Чи знаєш ти, що...

Поет Степан Руданський мав хист до малювання карикатур. Родичі згадують, що коли в с. Хомутинцях відбувалися окружні з'їзди, він малював на учасників карикатури й підписував їх віршами, за що його батькові перепадало від начальства. Руданський мав хист і до музики – до деяких своїх поезій написав мелодії.

Працюючи в м. Ялті, поет лікував бідних людей безкоштовно, часто купував для них ліки, поселяв у себе вдома, не беручи за те платні.

С. Руданський переклав українською мовою знамениту поему «Іліада» Гомера. Для цього він вивчив грецьку та староєврейську мови, ознайомився з грецькою міфологією, історією Стародавнього Єгипту.

Популярна в народі пісня «Повій, вітре, на Вкраїну...» написана С. Руданським. Вона широко відома й у світі, перекладена угорською, польською, французькою, англійською, італійською та іншими мовами. У Данії її співають навіть у наш час як народну пісню «Лети з вістями в рідний край».

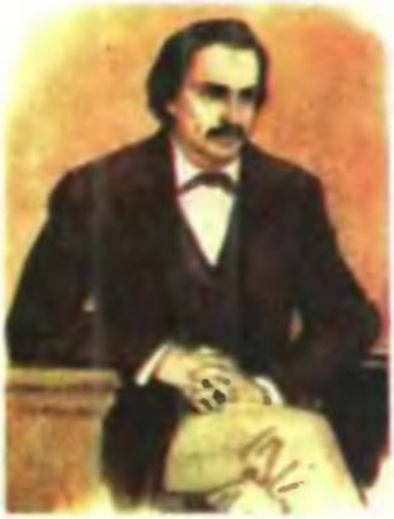

А. Базилевич. Степан Руданський

Ключик розуміння

Лише після смерті поета його творчістю по-справжньому зацікавилися в Україні. Він залишив велику різножанрову спадщину: ліричні вірші (деякі з них стали народними піснями), поеми, казки, байки, переклади. Однак серед них особливе

місце посідають **співомовки**, які започаткував у світовій практиці український поет. Очевидно, це слово означає мовити, оповідати, як співати. Співомовки користуються великою популярністю й нині, тому часто перевидаються. Відомий український художник Анатолій Базилевич створив до них чудові ілюстрації.

Ці гумористичні вірші дуже дотепні, мають динамічний сюжет. У них використано різноманітні художні засоби – діалоги, порівняння, метафори, епітети, гіперболи, прислів'я, приказки, незвичні мовні звороти – анафору, **тавтологію**, **інверсію** та ін. Це допомагає виокремити, підкреслити в тексті щось особливо важливе. Доступною для сприймання формою співомовки нагадують коломийки, які поширені в Західній Україні.

У цих творах С. Руданського відтворено суспільні й побутові відносини в Україні XIX ст. Однак зверни увагу – скрізь проста людина (козак чи селянин) поводиться гідно, вміє себе захистити від хитрощів і підступності, вона розумна, дотепна, має почуття гумору. Подібні персонажі є в українських народних казках. Співомовки написані на сюжети українського фольклору, який поет почав вивчати, збирати й записувати ще студентом Кам'янець-Подільської духовної семінарії.

Запам'ятай!

Співомовки – гумористичні вірші, створені на основі фольклорних сюжетів, запозичених з анекдотів, бувальщин, казок, у яких відтворено комічні життєві ситуації.

Тавтологія (як художній засіб) – повторення того самого слова чи однокореневих слів, виразу, думки задля посилення емоційності та виразності тексту.

Наприклад: «димом здимів пан із хати», «хтів пан когось ошукати, та й сам ошукався».

Інверсія – змінений звичний порядок слів у реченні.

Наприклад: «здоров був» (замість «був здоров»), «багатий колись пан» (замість «колись багатий пан»).

ЗАПОРОЖЦІ У КОРОЛЯ

Приїхали запорожці,
Короля вітають,
Король просить їх сідати,
Козаки сідають.

Сидять собі. В них жупани[1]
Все кармазинові[2],
І самі такі храбренні,
Вуса прездорові.

Задивились на ті вуса
Ляхи препогані.
«Що б їм, – кажуть, – дати їсти?
Даймо їм сметани!»

Малюнок А. Базилевича

[1] *Жупа́ни* – старовинний верхній чоловічий одяг.
[2] *Кармази́н* – старовинне дороге темно-червоне сукно.

Поставили їм сметани,
Їсти припрошають,
Але наші запорожці
Разом відмовляють:

«Славная у вас сметана!..
Тілько почекайте,
А перше нам, запорожцям,
Щільник[1] меду дайте!»

Дали меду запорожцям...
Вони як поїли,
Так ті вуса прездорові
Вгору й завертіли.

Та й говорять королеві:
«Кажи, ясний пане,
Нехай тепер запорожцям
Подають сметани!»

ПАН ТА ІВАН В ДОРОЗІ

Побратались пан з Іваном,
По світі мандрують,
Разом їдять, розмовляють.
Разом і ночують...

На кожному через плечі
Висить по торбині.
Лиш пан таки у чемерці[2],
Іван у свитині[3]...

Ідуть вони дорогою,
Стали ночувати,
Аж задумав пан поганий
Хлопа[4] ошукати[5]...

Та й говорить до Івана:
«Знаєш що, Іване?
То нам варто б попоїсти!..»
«То що ж? Їжмо, пане!..»

«Але знаєш що, Іване?
Починаймо з твої!
А як твоя спорожніє,
То тоді до мої!»

Малюнок А. Базилевича

«Добре, пане!» – Іван каже,
Зняв свою торбину,
На травиці зеленії
Постелив свитину.

Попоїли таки добре:
Комара здушили...
Рано встали, до снідання
Торбину кінчили.

Прийшов вечір. Знов у полі
Стали ночувати.
Вже панову отсе б торбу
Треба починати.

Яка риса характеру пана проявляється у такій пропозиції?

---

[1] *Щільни́к (стільни́к)* – лист, утворений чашечками з воску, що його роблять бджоли для зберігання меду.

[2] *Чеме́рка* – старовинний чоловічий верхній одяг, пошитий у талію зі складками позаду.

[3] *Свити́на* – старовинний довгополий одяг із домотканого грубого сукна.

[4] *Хлоп* – чоловік, хлопець (зневажливе).

[5] *Ошука́ти* – обдурити.

Але пан про те ні слова,
На землі лягає,
Кладе торбу під голови,
Хлопа замовляє:

«Що би ти робив, Іване, –
Став його питати, –
Якби тобі довелося
Таке поле мати?..»

«А що ж, пане, я орав би,
Хлібом засівав би
Та ходив би до Адесу[1],
Сіль і гроші мав би...»

«А що я – не так робив би, –
Пан почав казати:
– Я казав би на сім полі
Місто збудувати...

Там би в мене стояв палац,
Там підряд крамниці,
Там перекупки з булками,
А тут дві різниці[2]...

Чим відрізняються мрії Івана й пана?

Отоді приходь, Іване,
В мене балювати[3]!..»
«Ет, спасибі, – Іван каже, –
Лучче будем спати!..»

Незабаром на все горло
Став Іван хропіти,
Незабаром коло него
Став і пан сопіти...

Тілько що пан заснув добре,
Іван підійнявся
Та до панської торбини
Як сам присотався[4]...

То і курку, і печеню[5],
І кавалок кишки[6] –
Все, що було у торбині,
Стеребив[7] до кришки.

Пробудився пан раненько.
Пропаща година!
І сам, бідний, хоче їсти,
І пуста торбина...

Розбуджає він Івана
Та й його питає.
А Іван стиснув плечима
Та й одповідає:

«А що ж, пане, та ж ви вчора
Місто будували:
Тут стояли дві різниці,
Там булки стояли!..

А по місті, звісне діло,
Собаки ходили!..
То вони-то вашу торбу,
Певне, стеребили!»

Посвистав[8] пан по торбині,
Нічого діяти!..
«Вставай, – каже, – вже, Іване!
Пора мандрувати».

Пішли вони, ідуть степом,
Тяженько зморились...
Аж насилу перед вечір
До села прибились.

---

[1] *Адéса* – мається на увазі м. Одеса, куди чумаки їздили по сіль.
[2] *Рíзниця* – м'ясна крамниця.
[3] *Балювáти* – бенкетувати.
[4] *Присотáтися* – узятися за що-небудь, припасти.
[5] *Печéня* – запечене або смажене м'ясо.
[6] *Кавáлок кúшки* – шматок ковбаси.
[7] *Стеребúти* – поїсти.
[8] *Посвистáти* – понишпорити, пошукати.

Відчиняють коловорот[1],
Аж блукає гуска.
Іван гуску – та в торбину:
Є вже і закуска...

Чи гарно вчинив Іван?

Повернули в пусту хату,
Гуску спорядили:
Общипали, обшмалили,
У піч посадили...

Але пан гадає знову
Хлопа ошукати.
«Знаєш, – каже, – що, Іване?
Ми лягаймо спати!

Та кому із нас присниться
Кращая закуска,
То вже ціла тому взавтра
Достанеться гуска!..»

На що розраховував пан, пропонуючи Іванові таку угоду?

«Та як спати, то і спати,
Не батька питати!»
Постелив Іван свитину
Та й лягає спати...

Але рівно в опівночі
Іван пробудився,
Із'їв собі цілу гуску
Та й знов положився.

Встає рано й пан голодний
Та й давай казати,

Малюнок А. Базилевича

Як то він во сні до Бога
Ходив балювати,

Та якії там потрави[2]
Йому подавали,
Як його й самі святії
Їсти припрошали...

«Ані слова! – Іван каже:
– Ваша правда, пане!
Я сам бачив, як ви їли
Якісь марципани[3]...

Та й дивлюсь, що не голодні,
Маєте закуску,
Та до печі помаленьку,
Та й стеребив гуску!..»

«Чи ж то правда? – пан питає.
– Всю із'їв, Іване?»
«Та аби я так здоров був,
Як всю із'їв, пане!..»

Димом здимів пан із хати,
А Іван озвався:
«Хтів пан когось ошукати,
Та й сам ошукався!..»

---

[1] *Коловоро́т* – ворота.
[2] *Потра́ви* – страви.
[3] *Марципа́ни* – кондитерський виріб із мигдалем та горіхами.

КОЗАК І КОРОЛЬ

Став багатий колись пан
Короля благати,
Щоб король йому зволив[1]
Воєводство дати.

А король йому й сказав:
«Відгадай три штуки,
Відгадаєш – тоді на!
А як ні – на муки!

Перша штука: скільки зір
В небі серед літа?
Друга штука: покажи
Середину світа!

Третя штука: угадай,
Що думати буду?
І от тобі цілий рік
Для того розсуду!»

Яку народну казку нагадує тобі ця ситуація?

Відійшов багач назад
Та так йому нудно!
Не вгадати – так біда,
А вгадати – трудно!

Сидить, плаче неборак,
Козак проїжджає...
«Чого плачете ви так?» –
Багача питає.

Той і каже, так і так!..
«Не журіться, діду!
Коли так, то я за вас
На відвіт[2] поїду!»

І палицю в руки взяв,
В кожух одягнувся,
Чорні вуса підбілив,
В чоботи узувся.

І чимдуж до короля.
Король поглядає.
«А що, пане, скілько зір?» –
З міною[3] питає.

А той поли ті підняв,
Чи як довелося.
«Стілько, – каже, – в небі зір,
Скілько тут волосся».

Задумався сам король
Від сего відвіту.
«Ану, – каже, – покажи
Середину світу!»

А той палицю підняв,
Може, з піваршина,
Та в підлогу нею гуп:
«Отут середина!»

Почухався наш король,
Ще раз поглядає.
«Що ж я думаю тепер?» –
Козака питає.

«Думаєте, що я пан!»
«Або що за річі?»
«То ті річі, що не пан,
А козак із Січі!»

Здивувався наш король,
Подарував тому,
А козака відіслав
В золоті додому!

Малюнок А. Базилевича

[1] *Зво́лити* – дозволити.
[2] *Ві́двіт* – відповідь.
[3] *Мі́на* – специфічний вираз обличчя.

Чи знаєш ти, що...

Степану Руданському належить вірш «Вір не вір, а не кажи: "брешеш" (інша назва «Преслівля»), написаний на основі традицій українського фольклору, зокрема пісень-нісенітниць. Для них характерне поєднання різних можливих і неможливих подій, реального і фантастичного, приписування людям, тваринам, предметам незвичного, невластивого для них. Ось фрагмент цього твору:

Щастя тілько, що святі
Не горшки ліпили,
Але якось на той час
Гречку молотили.

Розказав я їм біду,
Випросив полови
Та з полови Ізсукав
Мотуз прездоровий.

Вп'яв до неба та й униз!
Мені й горя мало!..
Аж до низу за сім миль
Мотуза не стало.

Згори й кажуть, що скачи!
Але я не хочу,
Що вгорі собі урву,
То внизу надточу.

І спускаюсь собі вниз,
Мало й остається,
Ще б урвати кілька раз,
А мотуз не рветься.

І висів я кілька літ,
Мамина дитина,
І висохла, як дупло,
Моя середина.

Міркуємо над прочитаним

1. Чому запорожці «вийшли сухими з води»? 2. У народних казках пана та Івана зображено як друзів чи як ворогів? Чи можливе між ними «братання»? Обґрунтуй свої міркування. 3. Які риси характеру пана й Івана подібні, а які різні? Вибери необхідні слова: чесний, сміливий, рішучий, хитрий, розумний, меткий, підлий, добрий, має гідність, має почуття гумору, кмітливий, швидкий, уміє захистити себе... 4. Яка основна думка в кожній зі співомовок? Поясни свої міркування. 5. Кому симпатизує автор? Обґрунтуй відповідь.

Перевіряємо себе, досліджуємо тексти

1. Чим співомовка відрізняється від байки? 2. Як думаєш, до чийого короля поїхали запорожці? 3. Чому було вирішено пригостити запорожців саме сметаною? Відповідь знайди у тексті. 4. Що таке інверсія? Відшукай приклади у співомовках. 5. Знайди у творах анафору. Яку роль вона виконує? 6. У що був одягнутий пан, а у що Іван? Про що свідчить їхній одяг? 7. Знайди у текстах прислів'я і приказки. Поясни їх відповідно до тексту.

Завдання додому

1. Пригадай якусь життєву історію, в якій перемагають кмітливість, винахідливість, почуття гумору людини, її вміння відстояти власну гідність. 2. Чи погоджуєшся з думкою М. Рильського: «Степан Руданський справді заслуговує на найдорожчий у світі титул – титул народного поета»? Аргументуй свою відповідь.

Радимо прочитати: ***С. Руданський.*** **Співомовки; відвідати: могилу С. Руданського на Масандрівському кладовищі в м. Ялті (Крим).**

СТЕПАН ВАСИЛЬЧЕНКО
«СВЕКОР», «БАСУРМЕН»

«Жарт, як і сіль, треба вживати обережно» **(Піфагор).**

Подумаймо разом

Як почуває себе людина, якщо знає, що її люблять? Чим можна виміряти любов батьків до своїх дітей? У чому вона проявляється? Що думають про це твої однокласники?

Пригадай слова О. Довженка із «Зачарованої Десни» про те, що гумор був «основною рисою характеру» його сім'ї. Це почуття, попри все, допомагало радіти життю, перемагати злигодні та горе, натхненно сприймати красу довколишнього світу. Однак зауваж – це почуття в родині письменника було невіддільним від любові до свого ближнього, один до одного. Колись великий український сміхотворець Остап Вишня наголошував, що без любові до людини доброзичливого, «дружнього, такого хорошого сміху не буває». Пригадай, як баба лаяла малого Сашка за вирвану моркву. Однак це не означає, що вона не любила свого внука. Недарма Олександр Довженко пише в повісті про ті її прокльони як про високу народну поезію. Помічати у звичайних життєвих епізодах щось цікаве, особливе, поетизувати його, перетворювати в художній образ можуть лише справжні майстри слова, дуже талановиті письменники. Таким був і Степан Васильченко.

Степан Васильченко (справжнє прізвище Панасенко, 1879–1932) – письменник, педагог, драматург, кіносценарист. Народився в с. Ічні на Чернігівщині в бідній родині шевця. Закінчив учительську семінарію, працював на Київщині та Полтавщині. За царизму переслідувався владою, був заарештований і ув'язнений на півтора року. Брав участь у Першій світовій війні. У 20-х роках завідував дитячим будинком, учителював у м. Києві. Писав оповідання, повісті, п'єси, які ставилися українськими театрами. Особливе місце у його доробку займають твори для дітей.

Ключик розуміння

Доброзичливим, м'яким гумором сповнена проза С. Васильченка. Вона позначена любов'ю, розумінням душі малого героя. Зверни увагу – в обох оповіданнях, які ти читатимеш, передано ніби й звичайні життєві ситуації, в які потрапили зовсім ще малий Василько і, мабуть, трохи старший Семен. Певно, вони нагадують ті, які можна спостерігати завжди, коли дитина прагне швидше подорослішати, проявити свій гонор, самостійність. Іноді це виглядає досить комічно і викликає усмішку. Отже, час дії тут не має особливого значення. Зауваж – у кожному з оповідань змальовано лише один такий смішний епізод, ніби одна мить, вихоплена із різнобарвного життя.

Варто звернути увагу на назви творів. У них дуже часто втілюється основна думка, яку прагнув передати автор. Василька прозивали «свекром», а Семена – «басурменом», що тут насправді означає інакший, непокірний, розбишака. Пригадай, «халамидником» із подібної причини називали Федька, героя оповідання В. Винниченка. Найцікавіше у творах С. Васильченка – характери Василька й Семена і те, як авторові вдалося їх відтворити засобами гумору. А висновки про все це кожний зробить самостійно, уважно прочитавши тексти й обговоривши їх з однокласниками та вчителем.

СВЕКОР[1]

Тими сірими великими очима, що суворо оглядали всякого з-під великого чола, тією поважною ходою Василько завжди викликав усмішку в дорослих. Коли б хто почув, як було гукне він улітку, одвертаючи од гречки корову, то, не бачивши його, подумав би, що то гримає старий бородатий Микита-чабан, а не малий Василько, якому тільки цеї весни пошили штани.

Дома Василько часом як почне «старувати»[2], то всі тільки дивуються!

За обідом нехай тільки хто накришить хлібом на столі або розіллє борщ з ложки, – Василько так і гукне, чи то буде свій, чи чужий: «А нащо так накришувати та наляпувати!» Або забуде хто шапку в хаті зняти, – він зразу видереться на лаву або на ослін, підбереться, скине шапку й пучкою[3] на образи[4] покаже, мовлячи суворо: «Он бач, що там таке!»

Не вподобається йому що-небудь – зараз на піч, укриється рядном і почне звідтіль вичитувати та всі непорядки в хазяйстві перебирати: і те в нас недобре, і те не так, як у людей, ведеться!

Батько, було, слухає, а потім і скаже:

– Десь ти, Василю, старшиною будеш колись, що такий сердитий!..

Отакий Василько. Недурно всі в сім'ї взивали його «свекром».

Як ти думаєш, чи не копіював Василько дорослих?

«Свекор», «свекор», а проте кожного ранку любив лазити під піч, де в його було сховане в куточку з деяких цяцьок ціле хазяйство. Часом з ранку до самого обіду сидить там, цяцьками бавиться, щось до їх бубонить собі.

– Ти б, Васильку, взяв краще букваря та азбуки вчився, – каже йому одного разу мати, – тебе он женити пора, а ти раз у раз шмаруєшся[5] попід піччю.

– Ну так і женіть, коли пора! – озвався з-під печі Василько.

– Оттакої!.. – сміється, дивуючись, мати. – А до школи ходити вже й не хочеш?

– Що мені та школа – хліба дасть? – старує десь у куточку Василько, перекладаючи бляшки та стекольця.

Увечері до хати посходилась уся сім'я: батько, мати, два старших брати, сестра-дівка. Після вечері батько сів край столу, схилився на руку, глянув на матір, на дітей та й промовляє:

– Хай його батько стеряється[6]!.. Не хочу вже робити: ось і ноги подерев'яніли, спину ломить, руки болять, – старий роблюся вже!.. Треба, мабуть, женити котрого-небудь із хлопців та й хазяйство з рук

---

[1] *Свéкор* – так дружина називає батька свого чоловіка.
[2] *Старувáти* – говорити, міркувати, як стара людина.
[3] *Пýчка* – кінчик пальця руки.
[4] *Образи́* – ікони.
[5] *Шмаруватися* – бруднитися, вимащуватися.
[6] Фразеологізм, що означає: «Нехай хтось інший витрачає сили».

передати. Нехай хазяйнують молоді, а нам вже зі старою й одпочити можна!

Василько сидить на полу коло вікна, немов дивиться на місяць, як він срібні свої ріжки вистромив над вербами; а сам усе ж ухо наставляє, щоб почути батькову мову.

– Тільки котрого б нам із трьох женити? – міркує батько далі. – Миколі он на осінь у москалі треба йти[1]. Петро не скінчив ще науки своєї... хіба Василь? Він же й до хазяйства більше має охоти, ніж до вчення.

Василько спідлоба поглянув на батька й знову дивиться у вікно, немовби не про його й річ...

– То як ти скажеш, Василю? – вдався вже до його батько. – Тебе будем женити чи, може, пождемо, поки Петро школу скінчить?

– Ги!.. – засміявся Василько, соромливо закриваючись рукавом. Батькова розмова йому до вподоби, проте він стережеться, чи не жартує батько.

– Ну, то чого ж там сміятися! – промовляє поважно батько. – Кажи: коли женити – будемо женити, коли ні – підождемо.

– Кажи, Васильку, – то, може, сьогодні де-небудь і засватаємо дівчину, – обізвалася й мати.

Василько оглянув усіх – ніхто не сміється.

«Чому б і справді мені не женитись? – подумав він собі. – Було б добре, коли б у його була жінка: обід варила б йому, сорочки прала, а він лежав би собі на печі та погукував би до неї: «Стара, а принеси огню, я люльку запалю!..»

– Ну то як же? – казала мати. – Хочеш одружитися?

Василько втер рукавом носа, почервонів трохи й промовив, закриваючи рот рукою:

– Хо-чу!..

– Ну от і гаразд! – каже батько. – Тепер тільки молоду треба йому вибрати. Чи, може, в тебе вже є на приміті яка?

А в Василька й справді є вже одна дівчина на думці. Давно вже сподобалась йому чорноброва Ганна – ще тоді, як вирятувала його з багнюки, як він був загруз колись, вертаючись з церкви; тоді Ганна вирятувала спершу його самого, потім його чоботи, що тільки халявки визирали з калюжі; втерла йому носа, заплакане обличчя та на додачу й поцілувала ще.

– Ганну хочу, – промовив Василько сміливіше.

– Ганну, то й Ганну, – згоджується батько, – тобі видніше. Та коли казати правду, то й дівка вона хороша: доброго роду, й на вроду гарна, й здорова... та, може, ще й приданого[2] сот п'ять дадуть!.. Поможи тобі Боже, Василю!

Василько знає, що тут йому слід було б подякувати батькові, та чогось соромився й тільки чмихнув носом.

---

[1] *Йти в москалі́* (*йти у солда́ти*) – бути забраним на військову службу.

[2] *При́дане* (*по́саг*) – певне майно, гроші, які давали батьки дівчині, коли вона виходила заміж.

– Ну то не будемо ж і гаятися, – каже далі батько, – будемо зараз одягатися та й по рушники підемо!.. Подай-но йому Петрову свитку! – гукнув до матері.

Довідайся у старших, що це означає.

Мати стягла з жердки[1] свитинку, червоного пояса – кличе Василька одягатись. Василько зліз з полу, взяв палець у рот, боком виходить на середину хати. Трохи немов соромно йому, ну та в новину це, – то й не дивно. Одягла його мати в свитину, поясом підперезала, в кишеню поклала батькову люльку, папушу[2] тютюну за пояс застромила. Батько взяв зі столу хліб, дає йому під пахву. Взяв Василько той хліб, обома руками вчепився в його, насилу вдержить.

– Ну, сину, помолимося Богу й підемо, поки зовсім не спізніло, – каже до його батько. – Тільки треба тобі ще дещо сказати, попереду як іти. Чи будеш же ти за мене в громаду ходити, податки платити?

У громаду ходити – Василько залюбки ходив би, а от податки платити – то вже й не до душі йому...

– А де ж я грошей візьму? – спитав він.

– Як де грошей візьмеш? – дивується батько. – А ти ж будеш заробляти! Будеш орати, косити... Ти ж тоді хазяїном будеш у нас. Ми тебе всі будемо слухати.

Малюнок Т. Чуприніної

– Е-е!.. – протяг Василько з непевністю.

– Будеш уже сам усе робити – себе й жінку годувати й зодягати, сестру заміж оддаси, а мене з матір'ю до смерті доглядати мусиш. Будеш доглядати? – перепитав батько.

Василька в жар кинуло, а уші зашарілись. Він уже й не радий був, що розпочав таку справу!

– Я не хо... – промовив він і схлипнув. Очі зразу налилися слізьми.

– Ну, а як же, сину? – ласкаво й тихо казав батько. – Хто ж нас з матір'ю стане годувати та доглядати? Поки ми здужали – робили, вас усіх годували, до розуму доводили, а як постарілися, то невже ж ти виженеш нас із хати, щоб ми з торбинками пішли попідвіконню?

Василькові зробилося і боязно чогось, і, Боже, як шкода тата з мамою...

Хліб випав у його з рук, і він на всю хату так і заголосив:

– Я ма-а-лий ще!..

Усі, що були в хаті, далі не могли вже втерпіти й весело зареготали.

Василько глянув кругом і зрозумів, що то все були жарти. Він з радощів аж сам засміявся. Потім засоромився, закрився руками та, скинувши Петрову свитку, вистрибом так і метнувся на піч.

---

[1] *Жéрдка* – підвішена перекладина для одягу.

[2] *Папýша* – пачка.

Часто після того питали його:

– А що, Василю, швидко будеш женитися?

Василько було помовчить трохи, а потім поважно одмовить:

– Так-то й женитись!.. Там тобі така морока, що нехай його й кат візьме!..

БАСУРМЕН[1]

(Скорочено)

Семен стоїть у сінях, заглядає в одчинені хатні двері.

Він недавно прибіг знадвору і в очах йому темно. Хата йому здається за темний льох, вікна – за дірки, в які зазирає ясний день. Уся стіна перед дверима обставлена чорними сумними іконами, перед ними горить три лампадки, привішені вряд на довгих шнурках. Десь далеко-далеко, як у глибокій норі, горять у печі дрова.

Коло печі порається підтикана мати, червона од огню, з пасмами на чолі кіс, що вибилися з-під очіпка[2].

Про який час свідчить цей опис хати?

– Мамо, дайте снідать!..

– А Богу молився? Не помолишся, до самого вечора не дам – так собі й знай, – казала мати, сердито тьоригаючи рогачем. – Людські діти в неділю поки з церкви не вийдуть, то й ріски в рот не беруть, а ти, такий лобаню, схопився, лоба не перехрестивши, та до хліба зараз тягнешся? Безстрамнику!..

– У дядька ж Микита більший за мене, а його ще ні разу не молили! – гуде плаксиво Семен.

– Бач, з кого він привод бере? З Микити! Та то ж шибеник на те, на те він махамет[3].

– А дядина[4] казала ж, що ми обидва з Микитою махамети.

Мати побожно скривилася й заплющила очі.

– Що ти вдієш із таким кателиком[5]... Із таким лобурем, таким харцизякою! – далі скривилася й, зітхнувши, почала всовіщати[6]: – І що ти собі думаєш, Семене, коли ти порозумієш? Тож тільки невіра, басурмени Богу не хочуть молитися, а ти ж хрещена тварюка. Та тебе ж за цеє в пекло, в огонь негасимий завдадуть. Он глянь, що будуть робити на тім світі грішникам! – мати показала рукою на стіну.

Семен спідлоба зиркнув у той бік, де висіла на стіні велика картина страшного суду; од неї завжди смерділо Семенові духом чортячого кубла.

Він одступив далі й промовив уперто:

– Хай завдають.

– На сковороді на гарячій будеш сидіти, гарячу смолу будеш пити.

---

[1] *Басурме́н* – у значенні розбишака.

[2] *Очіпок* – старовинний головний убір заміжньої жінки у формі шапочки.

[3] *Махаме́т* – іновірець, мусульманин, розбійник, шибеник.

[4] *Дя́дина* – дружина дядька.

[5] *Кате́лик* (*като́лик*) – неправославний християнин.

[6] *Всовіща́ти* – змушувати покаятися.

– Дарма...

– Будуть тебе куці залізним гаком за язик тягнути.

Язик у Семена в роті боязко заворушився, покотилась слина, і він сплюнув.

– А я втечу-у...

– Куди? Дурню! Скрізь вони тебе знайдуть, скрізь впіймають. Упіймають тебе, басурмена, потягнуть на саме дно в пекло і вкинуть тебе, неблагословенного, в казан у киплячий...

Шелевіють[1], тріскотять перед іконами лампадки; знадвору доліта тягучий дзвін, ніби крізь сон скликаючи людей до служби: «Бе-ем!.. Бе-ем!..»

Мати порається коло печі, очі її тьмаряться, туманіють і вже лагідним, тихим голосом, як побожну казку, розповідає вона про всі пекельні муки, які дожидають на тім світі грішного Семена.

– Мамо, а казан буде такий, як ото москалі кашу варять? – довірчиво вже перепитує він матір.

– Буде казан великий, великий та глибокий...

Стоїть Семен, схилившись на причілок[2], задумався. Довго він щось міркував собі, зважував, далі зітхнув, тихо вийшов на середину хати й промовив:

– Ну, моліть...

Тихо в хаті. Чути тільки, як тріскає в печі.

Мати одхилила голову од печі, схилилася на рогач[3], тихо проказує молитви. Перед іконами стоїть, як солдат на варті, Семен – одна рука, як прив'язана, друга маха, як заведена. Плаксивим голосом повторяє він за матір'ю слова молитви, намагаючись тримати такий же, як і в неї, тон та інтонацію. (...)

Семен б'є поклони, не торкаючись коліньми долівки, і охоче задержує голову на землі. Коли він обіпреться чолом об землю, крізь власні його ноги, як у вилазку, йому видно все, що діється позаду його.

Із хати двері одчинені в сіни, а із сіней видно двір і комору в дворі. Ген дядьків Рябко стоїть коло комори, здається великим-великим, як світ. «Чого ж то він зазирає в комору?» – думає собі Семен. Далі, кинувшись, гукає як несамовитий:

– Мамо! Собака до сала в комору лізе!

– Де? – ще голосніше крикнула перелякана мати.

Семен схоплюється на ноги і трьома пучками, які в нього були складені для хреста, показує на двері:

– А дивіться!

Мати щось кинула, щось ухопила і зникла за дверима, як буря.

Залишившись у хаті сам, Семен зажмурив очі і солодко-солодко потягнувся.

---

[1] *Шелеві́ти* – колихатися, ворушитися.

[2] *Причі́лок* – бокова стіна будинку, край чого-небудь.

[3] *Рога́ч* – довгий дерев'яний держак із двома металевими заокругленими ріжками на кінці, якими беруть і ставлять у піч посудину.

Далі засміявся, підстрибнув і тихенько, навшпиньках почав витанцьовувати:

Тра-та-та! Тра-та-та!
Сіла баба на кота!..

А в хаті тихо, тільки піч сама собі порядкує – топиться.

Семен відразу змовкає. Очі його загораються радісним, розбійницьким блиском.

Зирк, зирк! – ними по хаті.

На вікні – великий недокурок, що батько ще звечора забув.

У Семена аж ноги затремтіли: вхопив він його жменею, як метелика, взяв у пучки, роздивляється.

Швидко виліз на лаву, прихилив до ікони близько свою голову, прикурює. Дим застеляє йому очі, шпигає в ніс – він кривиться, ноги тремтять од страху й радощів, і лице аж міниться од щастя. Розпаливши цигарку, він устромив її в зуби, взявся в боки, осміхається сп'янілою посмішкою.

– Семене!

Семен озирнувся – мати.

Охарактеризуй поведінку Семена.

Мовби крізь сон пам'ятає Семен, як сама собою випурхнула з його зубів цигарка, іскрами опаливши губу, як чиясь холодна рука тіпала його по губах; чув, як щось гупало в спину і далі, мов на крилах, миттю винесло його в сіни.

– Іди мені геть! Іди, безбожнику, іди, невіро, з хати зовсім! – наказує йому мати. – Іди собі до басурменів, живи з ними, а додому не вертайся.

І Семен, гірко ридаючи, спотикаючись, біг із сіней у далекі, невідомі світи...

Набитий, Богові неугодний, вигнанець із рідної хати, – де йому більш підходяще місце у світі, як не за клунею в кропиві?..

Сидить Семен там, зігнувшись, поклав голову на коліна й гуде. Гуде й гуде – вже й спина переболіла, і сліз нема, а він гуде.

Жаль йому на маму, думає, чим би і їй жалю завдати.

«Коли вже ви виганяєте мене з дому, то краще мені вмерти».

– Гу-гу!.. – тягне він ліниво, а думка малює жалісну картину.

Ось він умер, і несуть його до ями з попами, з корогвами, а мама йде за його труною, полою утирається та плаче-плаче:

«А куди ж це ти, мій синочку, виряджаєшся?!»

А Семен їй докірливо одповідає:

«Не знаєте куди – в пекло!»

«А на кого ж ти, мій голубчику, покидаєш?!»

«Ага, тепер "голубчику", – думає собі Семен, – а тоді "басурмен"! Ні, несіть далі – не встану».

Аж ось і яма вже близько.

Тут Семен засовався на місці й кашлянув.

«Щоб, чого доброго, справді, не роздивившись гаразд, не вкинули його в яму, – подумав він боязко, уже тільки сам собі. – Ні, нехай яма буде ще далеко-далеко-далеко...»

Сонце підбилося вище на небо і стало через бур'яни гріти на Семена. За городами видно небо, синє-синє та кругле, ніби велетенська полив'яна піч випалюється на огні, міниться, а під синявою неба геть-геть аж до лісу рябіє усякими квітками зелений луг.

Дивиться Семен – квітки злодійкувато повиставляли головки з трави та всі, як одна, моргають йому:

«Тікай, Семене, сюди! Тікай, Семене, сюди!»

У Семена в голові думки плутаються, похорон зразу ліквідується: тільки хотіли його вкинути в яму – він з труни та далі! А піп за ним із кадилом: держи, лови його! Мати: «То це ти дурив мене, лоботрясе? Стій же ти, кателику, вернешся додому!»

У заплаканих очах Семена виплив несподівано і затремтів блискучий сміх. Одразу він перестав густи, як одрубав; зачервонівся і закихкотів дрібним невтримним сміхом.

Схопившись, вистрибом через капусту, через буряки подався до лугу, широко розставляючи руки.

Лежить Семен горілиць у високій траві, виставив уверх коліно, дивиться в синє небо, голова – низько на землі.

Перед очима летить маленький комар...

Здається, десь високо в небі журавель лине. Над головою недалеко манячить стеблина звіробою, і здається вона Семенові високим-високим, аж до неба, гіллястим та рясним деревом... І друге вже таке, і третє...

І ось уже всі квіти й травини видаються Семенові височенним та густим чи то лісом, чи садом із дивних, невідомих квіток-деревин. Листки на них великі-великі, як зелені химерні покришки, а квітки – ніби поначіплювані червоні миски, сині чашки та чугуни, блакитні дзвони, жовті цебри[1], жовтогарячі діжі, а з того густого лісу, ніби верховина якоїсь скелі, визирає його власне коліно.

Шугають величезні метелі у білих, синіх, темно-рожевих, позолочених шовках. Сідають на квітки, хитають крилами, як мальованими ворітьми.

Ген-ген ніби із самого неба шумить, гуде патлатий, волохатий джміль у дорогих ризах[2], перетятий шовковими поясами. (...)

Припікає сонце, парить починає – і пахощами обкурюється увесь квітник-ліс. Жарко дихає материнка, п'яним духом дише деревій, озивається святим куревом смілка[3].

Про яку рису характеру Семена свідчить цей уривок?

Бринить, шумить святий гармидер все голосніше й ширше. І над усім гамом геть-геть лунають могучі передзвони радісного нового паламаря[4].

---

[1] *Цебри́* – великі дерев'яні (рідше металеві) посудини, які використовують у господарстві.

[2] *Ри́зи* – урочисте вбрання священика, парадний одяг царів.

[3] *Смі́лка* – трав'яниста рослина з яскраво-червоними квітами і клейким стеблом.

[4] *Палама́р* – вид церковного дзвону.

Чи знаєш ти, що...

Степан Васильченко за мотивом оповідання «Свекор» написав однойменну невелику п'єсу для дітей.

Дитячою мрією Васильченка була срібна гора, яку він хотів зробити сам. Ставши дорослим, ось як згадував про це: «Мріяв так уперто, так довго, жагуче, що, зрештою, почав робити підготовку. Чим реальніше, правда, підходив до цієї химерної мрії, тим більше доводилось обмежувати її. Гора в моїх мріях усе меншала й меншала і, зрештою, перетворилась у невеличкий обеліск, завбільшки з аршин, облитий замість срібла, якого, звичайно, я не мав надії добути, звичайним оловом. Почав навіть збирати олов'яні пломби по смітниках коло крамниць...»

Цікаво, що в 1927 р. він написав повість про дітей «Олив'яний перстень».

Який висновок можна зробити із цієї життєвої історії митця?

Перевіряємо себе

1. Які деталі «говорять» про вік Василька? 2. У що вдягнули його перед сватанням? Що таке свитка? 3. Чому Василько погодився на сватання? Відповідь знайди у тексті. 4. Чого домагалася від Семена мама? 5. Знайди у тексті опис поведінки хлопця під час молитви. Про що вона свідчить?

Аналізуємо текст, узагальнюємо вивчене

1. Охарактеризуй образ Василька. Що саме для нього найприкметніше? 2. Які засоби комічного застосував автор у цьому творі? 3. У чому проявляється самостійність Семена? 4. Прокоментуй його поведінку. Чому він не хотів молитися, курив? 5. Як вважаєш, чи любить його мама? У чому це проявляється? 6. Охарактеризуй обидва образи хлопчиків. Чим вони подібні, а чим різні? 7. Порівняй поведінку їхніх батьків. 8. Чи правомірно Василька називати «свекром», а Семена – «басурменом»? 9. Яка основна думка в кожному оповіданні? Про які почуття в них розповідається?

Завдання додому

1. Поміркуй, чи можна оповідання Степана Васильченка назвати гумористичними. Випиши засоби гумору, використані в них. 2. Чи герої цих творів – особистості? А шибеник може бути особистістю?

СТЕПАН ОЛІЙНИК
«ЧУДО В ЧЕРЕВИКУ», «ЛЯ-ДЯ-ЛЯ!»
ПАВЛО ГЛАЗОВИЙ
«ТАРАС БУЛЬБА У КИЄВІ», «НАЙВАЖЧА РОЛЬ», «ЗАМОРСЬКІ ГОСТІ»

Я так люблю веселий сміх,
Здоровий сміх, що гріє всіх!
Переливаю в слово радість,
Яку в душі своїй зберіг.
І я щасливий, що пишу
Хорошим людям на потіху.
Ловлю в очах іскринки сміху
І довго в серці їх ношу.

П. Глазовий

Подумаймо разом

Прочитай уважно вірш Павла Глазового. Яким ти уявляєш цього письменника (добрим, усміхненим, похмурим, серйозним, хитрим...)?

Ти вже знаєш, що українці здавна люблять посміятися, покепкувати, пожартувати. Ця «весела мудрість народу» відтворена в багатьох жанрах мистецтва. Пригадай твори, в яких переважають гумор, смішні ситуації, веселі пригоди, – вони «рухають» сюжет, визначають тон авторської оповіді, відображають характер героя. Позмагайся з однокласниками, хто таких творів може назвати найбільше.

А в яких жанрах літературної творчості гумор та сатира є основними? Серед найвідоміших письменників-гумористів, авторів великої кількості «веселих» книжок, – **Степан Олійник** і **Павло Глазовий**. Чи доводилося тобі коли-небудь чути їхні гуморески на концертах, по радіо? Про що вони і які – веселі, дотепні, доброзичливі, іронічні, дошкульні, щирі?

Долі цих митців дуже подібні. Родом вони з найтеплішої, а значить, і найвеселішої частини Південної України. Недарма саме в м. Одесі, що знаходиться на березі Чорного моря, щорічно 1-го квітня проводиться велике свято – Всеукраїнська гуморина, на яке приїздять і гості із зарубіжних країн.

Степан Олійник (1908–1982) народився в с. Пасиселах на Одещині, а **Павло Глазовий (1922–2004)** – у с. Новоскелюватці на Миколаївщині. Обидва – вихідці із селянських родин, закінчили педінститути, працювали в редакціях газет і журналів, найдовше – у журналі «Перець», учасники Другої світової війни, мають бойові нагороди. Вони – автори великої кількості популярних збірок сатири і гумору. Павло Глазовий продовжив традицію С. Руданського в жанрі співомовки. Він писав книжки і для дітей («Про відважного Барвінка та Коника-Дзвоника», «Іванець-Бігунець», «Перченя» та ін.).

Прочитай уважно твори С. Олійника і П. Глазового. А яку роль можуть виконувати гуморески, співомовки, байки в житті людей? Колись Павло Глазовий писав: «Нехай стебло моє затопчуть, нехай мій корінь перетруть – того, що в люди полетіло, уже назад не заберуть». Поміркуй, *що* ж «полетіло в люди».

Степан Олійник

ЧУДО В ЧЕРЕВИКУ

Як відомо, всі ледачі
Ждуть легенької удачі
(Без труда щоб їм везло!).
Так і з Васею було.
Вчиться Вася в п'ятім класі.
Якось друг і каже Васі:
– Знаю чудо я одне.
Чудо справді чарівне.
Будеш мати без мороки
Ти п'ятірки за уроки,
Лиш зроби, мій друже, так:
Роздобудь собі п'ятак,
Приліпи його, мов латку,
В черевик під ліву п'ятку,

Малюнок Т. Чуприніної

Узувайся і ходи.
Піде діло – хоч куди!
Це я, – каже, – перевірив. –
...Вася здуру і повірив.
Ліпить Вася Боровик
П'ять копійок в черевик.
Взувся, тупнув, взявсь у боки:
– Більш не вчитиму уроки:
Повезе мені і так,
Під п'ятою ж є п'ятак!
Вранці йшов і всю дорогу
Припадав на ліву ногу.
Ось і школа, ось і клас.
Арифметика якраз.
– Боровик, іди до дошки! –
Вася встав, пом'явся трошки,
На п'ятак натис – дарма!
Де ж те чудо? Щось нема.
...За годину викликають,
З географії питають.
Вася встав – ні в сих ні в тих,
Замість чуда – в класі сміх.
Мав мороку він велику,
Бо п'ятак у черевику
Відіграв одну лиш роль –
Надавив йому мозоль!
Закінчилися уроки –
Бігли учні в різні боки.
Ну, а Вася Боровик
Ледве тяг свій черевик.
Під п'ятою п'ять копійок,
А у сумці – стільки ж двійок!

«ЛЯ-ЛЯ-ЛЯ!»

Колись Шаляпіна і Гмирю[1]
Без мікрофона чув весь світ,
А цей – несе його, мов гирю,
І за собою тягне дріт.

Спішить на сцену перед нами
І починає ще здаля
Завзято бацати[2] ногами
Й варіювати[3] «ля-ля-ля!»

---

[1] *Шаляпін Ф.* (1873–1938) – російський співак; *Гмиря Б.* (1903–1969) – український співак.

[2] *Ба́цати* – різко бити.

[3] *Варіюва́ти* – співати по-різному.

Хоч безголосий –
Є в металі
Запас незайманих джерел!
Тож верещить динамік в залі,
Як недорізаний козел!

Збагни – чи спів то, чи розмова?
Щось шепче й вертиться, кружля.
Ані мелодії, ні слова!
Лящить обридле «ля-ля-ля!»

Я б не писав про безголосся
І про таких молодиків,
Та щось багато розвелося
У нас подібних «співаків»!

...Скінчивши, радіо включаю,
А в репродукторі[1] здаля –
З тією ж силою лунає
Оте крикливе «ля-ля-ля!»

Малюнок В. Зарубіна

Павло Глазовий

ТАРАС БУЛЬБА В КИЄВІ

В темну нічку-петрівочку[2]
Сон мені приснився,
Що славетний Тарас Бульба
В Києві з'явився.
Іде козак Хрещатиком,
Іде, бадьориться.
– Яка ж, – каже, – у нас гарна
Та пишна столиця!
Хотів би я поїздити,
На все подивиться,
Якби дали ту карету,
Що без коней мчиться.
Ой не ходив козак славний
Вчитися до бурси[3],
А закінчив у Києві
Любительські курси.
Міліція за успіхи
Шоферу Тарасу
Дала права любителя
Найвищого класу.
Гукнув козак: – Не хочу я
Ні «Волги», ні «ЗІЛа»,
Дайте мені «Запорожця» –
То буде до діла! –
Підкотили «Запорожця».
Смикнув він дверцята
Та й спробував дужі плечі
В кабіну пропхати.
Як не бився, не мостився,
Не пуска залізо.
Хотів спину просунути –
І спина не лізе.
Ой сів славний запорожець
Верхи на машину
Та й заспівав нову пісню,
А не старовинну:
– Спасибі ж вам, сини мої,
За добрую ласку,
Що назвали «Запорожцем»
Дитячу коляску.

---

[1] *Репроду́ктор* (*гучномо́вець*) – радіопристрій.
[2] *Ні́чка-петрівочка* – літня ніч перед святом Петра і Павла.
[3] *Бу́рса* – чоловіча школа у XVIII–XIX ст., у якій навчалися майбутні священики.

НАЙВАЖЧА РОЛЬ

Вихваля свого синочка
Мати на всі боки:
– У студії при театрі
Вчиться вже два роки.
Дуже довго муштрували
Хлопця режисери.
Аж тепер він дочекався
Першої прем'єри.
Роль найважчу доручили
Любому синочку:
Він на сцені в третій дії
Викочує бочку!

ЗАМОРСЬКІ ГОСТІ

Прилетіли в Україну
Гості із Канади.
Мандруючи по столиці,
Зайшли до райради.
Біля входу запитали
Міліціонера:
– Чи потрапити ми можем
На прийом до мера?
Козирнув сержант бадьоро:
– Голови немає.
Він якраз нові будинки
В Дарниці[1] приймає.
Здивуванням засвітились
Очі у туриста.
– Ваша мова бездоганна
І вимова чиста.
А у нас там, у Канаді,
Галасують знову,
Що у Києві забули
Українську мову.
Козирнув сержант і вдруге:
– Не дивуйтесь, – каже. –
Розбиратися у людях
Перше діло наше.
Я вгадав, що ви культурні,
Благородні люди,
Бо шпана по-українськи
Розмовлять не буде.

[1] *Да́рниця* – лівобережний район у м. Києві.

Чи знаєш ти, що...

У давньоукраїнській літературі є чимало жартівливих, гумористичних віршів, авторство яких сьогодні встановити неможливо. Здебільшого їх створювали бурсаки (учні бурси), спудеї (студенти Києво-Могилянської академії), яких у народі називали мандрівними дяками. Під час літніх вакацій (канікул) вони подорожували селами й містами України.

На XVII ст. припадає розвиток шкільних драм, до яких входили інтермедії (від *лат.* – проміжний) – невеликі жартівливі п'єски, що виконувалися між актами основного дійства. У цей час популярним був і ляльковий театр – вертеп, для якого також характерні дотепні, комедійні інтермедії. Їхніми персонажами найчастіше виступали Дід, Баба, Москаль (Солдат), Циган, Чорт, Шинкарка. Вони співали, танцювали, сварилися, билися, кепкували, цілувалися, мирилися...

Нині відроджуються вертепні традиції. Під час новорічних та Різдвяних свят у багатьох куточках України можна побачити ці осучаснені жартівливі сценки, зокрема в м. Києві на майдані Незалежності, Михайлівській площі. Їх ставлять професійні актори, а також столичні студенти.

Повторюємо вивчене, міркуємо

1. Хто такий Тарас Бульба? Знайди в підручнику згадку про нього. 2. Із якої гуморески ці слова: «Є в металі запас незайманих джерел!»? 3. У яких рядках гуморески «Чудо в черевику» висловлена основна думка? 4. Що висміюється в цих творах? 5. Прочитай уважно прислів'я: «Співати з чужого голосу», «Зробив людям на сміх», «Козацькому роду нема переводу», «Не мудруй багато, а працюй завзято», «Хвалені грушки скоро гниють», «Всяка пташка своє гніздо хвалить». Яке з них найточніше підходить до кожної з гуморесок? Аргументуй свою думку.

Аналізуємо твори

1. Прокоментуй застосовані письменниками засоби гумору. 2. Порівняй гуморески С. Олійника і П. Глазового. Чим вони подібні, а чим різні? 3. Чим нагадують гуморески П. Глазового співомовки С. Руданського? Доведи свої міркування, звертаючись до текстів.

Завдання додому

1. Вивчи одну з гуморесок напам'ять. 2. Самостійно підбери до кожного твору прислів'я та приказки. 3. Опиши якусь веселу і дотепну ситуацію із власного життя у вигляді гуморески. 4. Яких, на твою думку, вад власного характеру чи вад твоїх друзів варто позбутися?

Радимо прочитати: ***С. Олійник, П. Глазовий, Є. Дудар.*** **Гуморески;** ***Остап Вишня.*** **Усмішки; «Слово до слова – весела розмова».**

ПОВТОРЮЄМО ТА УЗАГАЛЬНЮЄМО

1. Пригадай відомі тобі гумористичні твори. Які з них сподобалися найбільше й чому?
2. Які жанрові ознаки для них прикметні?
3. Назви різновиди гумористичних творів, які ти знаєш.
4. Чим гумористичні твори відрізняються від сатиричних?
5. Що таке байка? Із яких частин вона складається?
6. Що таке алегорія? У яких жанрах художньої творчості вона може використовуватися (в байці, казці, літописі, легенді, колядці, колисковій пісні, оповіданні, повісті, поемі, вірші...)? Відповідь аргументуй, згадавши відповідні твори.
7. Хто з митців-гумористів уже в юні роки написав близько сотні віршів, видав їх окремою книжкою, за що був покараний?
8. Хто з українських сміхотворців мав фах лікаря? Як ти думаєш, це йому допомагало чи заважало займатися літературною творчістю?
9. У якому творі треба було показати «середину світу»?
10. Які однакові художні засоби використовували у своїх творах Л. Глібов, С. Руданський, С. Васильченко?
11. Що викликає більшу усмішку в оповіданнях С. Васильченка: дотепна ситуація чи особливість характеру головного персонажа? Чи симпатичні тобі Василько, Семен? Чим?
12. Добери синоніми до слів «веселий», «сміятися», «радіти». Як ти поясниш значення слів «веселий» і «дотепний»?
13. Що найцікавіше для тебе в байці: повчальна життєва історія чи сам процес розгадування алегорії, моралі (якщо вона в підтексті)?
14. На твою думку, твори яких письменників можуть привернути увагу учасників щорічної Всеукраїнської гуморини, яка відбувається в Одесі 1-го квітня? Чому?
15. Чи веселі в тебе друзі? Вони розуміють гумор? Як ти вважаєш, які ситуації із твого шкільного життя можуть висміюватися?
16. Прокоментуй вислів: «Де сміються люди – там біди не буде».
17. Перестав рядки в межах кожної строфи в такому порядку, щоб можна було прочитати українську народну пісню-нісенітницю «Але що то за Іван»:

Підпирався міхом.
Але що то за Іван,
Коромислом вперезався,
Що він ходить сміхом, –

Черпав воду саком,
Ловив рибку грабельками,
Стріляв мухи маком.
Мав він ставок на печі.

Риби погоріли.
У гай полетіли.
Запалені щупаки
Ставок йому запалав.

ЗАВЕРШАЛЬНИЙ РОЗДІЛ

Для слів немає меж.
Майбутнє і минуле
Влились в сьогодні. Так ріка
Вливається у море неозоре.

П. Филипович

Підсумуємо разом

Усяка дорога нарешті кудись приводить. Наша довга розмова (цілий рік!) також добігає кінця. Ми разом мандрували дорогою пізнання і творчості. Ми – це ти, я, твій учитель (чи вчителька), твої однокласники, батьки, українські письменники та їхні твори, що ніби ожили в нинішньому часі, незалежно від того, коли з'явилися вперше. Весь цей час звучало Художнє Слово, що об'єднало нас своєю мудрістю, красою, гуманністю. Ти вже знаєш, воно має магічну, чарівну силу. Через те, що ми такі різні, воно впливає на кожного так, як людина спроможна його сприйняти. Безперечно одне – художня література як твір мистецтва своєю енергетикою діє насамперед на душу людини. Недарма над входом до бібліотеки єгипетського фараона Рамзеса II був такий напис: «Душевні ліки»...

Утім, про все це тепер ти маєш можливість добре подумати, пригадати найцікавіше. Попереду в тебе – літо, яке кличе на *вакації*. Вслухайся в солодке звучання цього слова... А що воно означає – ти вже знаєш. Взагалі, тепер ти знаєш усього набагато більше. Адже твої знання за цей рік значно збагатилися. Насамперед новими іменами письменників, їхніми творами. У тебе була можливість ознайомитися з народними та авторськими піснями, з поемами «Євшан-зілля» М. Вороного, «Тарасова ніч», «Іван Підкова» Т. Шевченка, з оповіданнями «Федько-халамидник» В. Винниченка, «Маленький горбань» С. Черкасенка, «Олень Август» Є. Гуцала, «Свекор», «Басурмен» С. Васильченка, з казками «Хлопчик-Фіґурка...» І. Калинця, «Казка про яян» Е. Андієвської, з повістями «Зачарована Десна» О. Довженка, «Тореадори з Васюківки» В. Нестайка, «Звук павутинки» В. Близнеця, «Митькозавр із Юрківки...» Я. Стельмаха, з поезіями Лесі Українки, Л. Костенко, І. Жиленко, С. Чернілевського, І. Калинця, з байками Л. Глібова, співомовками С. Руданського, гуморесками С. Олійника і П. Глазового.

Пригадай їх. А які теоретичні поняття було засвоєно? Деякі з них уже вивчалися в попередніх класах. Упродовж року в тебе була чудова можливість їх повторити, а значить, і закріпити в пам'яті. Однак найголовніше – зуміти ними скористатися при потребі. Адже з часом, якщо знання не застосовувати, вони перетворяться на самоцвіти, якими можна лише милуватися...

В. Бернадський. Вишеньки. 2001 р.

Запам'ятай!

Знання – це дієвий інструмент, за допомогою якого людина здатна пізнавати й удосконалювати довколишній світ, а також себе в ньому.

Подумаймо разом

Отже, вивчення української літератури, читання художніх творів розширюють твоє пізнання. Якого часу це стосується – минулого, теперішнього, майбутнього? Що відкрилося для тебе нового? А що найбільше вразило, змусило особливо задуматися? Чи змінилося від того твоє ставлення до світу? А до себе? **Художня література виконує роль своєрідного дзеркала**, в якому людина може себе бачити. Від того її душа змінюється, збагачується, добрішає, очищається.

Щоб це зрозуміти, задумайся над запитаннями:

1. Про який час тобі найбільше подобається читати художні твори? Чому?
2. Чи з'явився в тебе улюблений літературний герой? Хто він? А улюблений письменник? Поясни свій вибір.
3. Яка прочитана історія чи пригода викликала в тебе жаль, співчуття, переживання? Чому? З тобою траплялося щось подібне?
4. Які твори тобі подобаються більше – трагічні, комічні, розповідні, ліричні? Чим саме?
5. Після прочитання яких із них тобі захотілося помріяти? Про що?
6. Закінчення якого твору тобі хотілося змінити? Чому і як?

Під час уроків української літератури ти – насамперед читач. Спочатку художній твір, описані в ньому історії, пригоди героїв сприймалися душею, твоїм серцем, здатним переживати різні емоції, почуття.

Який же ти читач? Чи уважна, допитлива людина?

1. У якому творі згадується Самійло-косар, який «обкосив би всю земну кулю, аби тільки була добра трава та хліб і каша»?
2. Яких пташок хотів врятувати малий Сашко, щоб поновити свою святість?
3. Що знайшли в калюжах під час дощу Федько, Васько, Стьопка? Вибери правильну відповідь (чижик, підкова, монета, ґудзик).
4. Над гніздом якого птаха хотів поглумитися Захарко, а Павлик його захистив? Вибери правильну відповідь (зозуля, жайворонок, ремез).

Малюнок Т. Чуприніної

5. У якому творі головний герой уявляє, як «на одній галявині збудував собі Зайчик манісіньку хатку... круг тієї хатки походжає... Коза-Дереза... З лісу, з-поза кущів виглядають... Ведмідь-Набрідь... Вовчик-Братик і хитра Лисичка-Сестричка»? Це зображено на малюнку Т. Чуприніної.
6. Назви твори, в яких є персонаж – дідусь або старий.
7. Чиєю матір'ю була письменниця Олена Пчілка?
8. Назви іноземні мови, які знали Тарас Шевченко, Леся Українка.
9. Знайди в підручнику рядок: «І здається, що з весельця щире золото спадає». Розшифруй його.
10. Із чиєї поезії метафора: «мотузочком диму хату прив'язала до небес»?

11. У яких творах ідеться про Ворону та Ґаву, яким було по 300 років?
12. Пригадай слова: «Бо в старших так: бачить листок і каже – листок. І не знає, що той листок може бути чим завгодно: на воді – човном, у повітрі – птахом, а на грудях – орденом...» З якого вони твору?

Отже, лише уважно читаючи художній твір, можна приступати до його тлумачення, а тим більше літературознавчого дослідження. Отут і знадобилися тобі знання про жанри – оповідання, притча, повість, гумор, сатира, байка, співомовка та ін.; про те, що таке підтекст, інверсія, алегорія, анафора... Однак ці специфічні знання застосовувалися з метою глибшого розуміння самого тексту творів, їхнього змісту, допомагали їх зіставляти, оцінювати художні особливості, а значить – **самостійно міркувати, робити власні висновки і вибір**.

Перевір себе, чи вмієш ти це робити:

1. Чи погоджуєшся з думкою зарубіжних дослідників XIX ст., що українська пісня найбагатша і найкрасивіша в Європі, бо «відзначається великими мистецькими якостями і поетичним натхненням»? Вислови свої міркування про це.
2. На яких репродукціях із підручника найцікавіше відтворений зміст літературного твору?
3. До яких творів, вивчених у шостому класі, підходить українське народне прислів'я: «Мати одною рукою б'є, а другою гладить»? Чому ти так вважаєш?
4. Відшукай у підручнику слова: «У мого степового розволля честь найперше, не шати й клейноди». Поясни, як ти їх розумієш.
5. На твою думку, який український поет найвеселіший?
6. Яка риса характеру найосновніша для письменника-гумориста?
7. Чи гумористи люблять життя? Як ти думаєш, весела людина – мудра?
8. Чи може гумор бути притаманним творам інших жанрів, крім байки, співомовки, наприклад повісті?
9. З яким українським письменником тобі хотілося б зустрітися або написати йому листа? Про що він був би?

Запам'ятай!

Якщо тебе вабить шлях пізнання, можеш самостійно міркувати – тобі відкриється велика можливість розвиватися і творити.

Наскільки ти готовий до творчості?

1. Над якими творами тобі довелося думати найбільше?
2. Чи цікаво було розгадувати (тлумачити) художні образи?
3. Чи відрізнялося твоє витрактування художнього образу від того, яке пропонували вчитель, однокласники?
4. Тобі цікавіше читати прості чи складні для сприйняття художні твори?

Тебе чекають канікули. Прекрасна пора! Бо ж улітку наступає справжнє вільне життя. По-перше, зникає обов'язок щодня кудись ходити, наприклад до школи. По-друге, не треба постійно щось учити. У тебе вивільняється багато часу і з'являється можливість нарешті зайнятися якоюсь улюбленою справою. Якщо вона буде пов'язана з книжками, можна скористатися порадами, думками деяких мудрих людей.

«Набагато краще обмежитися кількома авторами, аніж необдумано читати багатьох» (Луцій Анней Сенека, давньоримський письменник, філософ, близько IV ст. до н. е. – I ст. н. е.).

«Добра справа збирати хороші книги, однак корисніше частіше звертатися до них і читати їх» (Франческо Петрарка, італійський поет, XIV ст.).

«Ніколи не читайте поганих книг».

«При читанні я зупиняюся на кожній чудовій думці, як зупиняюся перед кожною істиною» (Ральф Емерсон, американський філософ, XIX ст.).

«Якщо все читати і читати безкінечно, не обдумуючи прочитане, то воно не пускає коріння і в основному гине» (Артур Шопенгауер, німецький філософ, XIX ст.).

«Книги говорять усі разом і на всіх мовах світу. Є серед них легковажні й серйозні, веселі й сумні, короткі й багатослівні... Книги не лише суперечать одна одній. У них дуже часто є суперечності, що породжують численні недостовірні судження і мінливість думок... Ну що ж, це і є найкраще в книжках, це є в них найкорисніше, саме цим вони роблять нам безцінну послугу і найбільше благо» (Анатоль Франс, французький письменник, кінець XIX – початок XX ст.).

«Любити читання – це обмінювати години нудьги, неминучі в житті, на захоплюючі години» (Монтеск'є, французький філософ, кінець XVII – XVIII ст.).

«Читаючи авторів, які добре пишуть, звикають гарно говорити».

«Читаючи вперше хорошу книгу, ми переживаємо ті ж почуття, коли знаходимо нового друга. Знову перечитати книгу означає те саме, що зустрітися зі старим другом» (Вольтер, французький письменник, філософ, XVIII ст.).

«Книжка, яка не варта того, щоб її читати двічі, не варта й того, щоб її читати один раз» (Карл Юліус Вебер, німецький письменник, критик, початок XIX ст.).

«Читай не для того, щоб суперечити і заперечувати; не для того, щоб приймати щось на віру; не для того, щоб знайти предмет для розмови; а щоб думати і міркувати» (Френсис Бекон, англійський філософ, кінець XVI – початок XVII ст.).

«Бесідувати з письменниками інших віків – майже те саме, що мандрувати» (Рене Декарт, французький учений, XVII ст.).

Можливо, ці думки тобі підкажуть, як вибирати книжку, на що найперше звертати увагу, коли її читаєш. Нині їх просто необхідно знати, щоб не потонути в тому величезному морі друкованої продукції, яке оточує сучасну людину. Конкретні ж поради, яку книжку вибрати, ти можеш одержати в бібліотеці, у друзів, батьків, учителів, а також знайти після кожної теми в підручнику.

ЦІКАВОГО ТОБІ ЧИТАННЯ!

ДО ЗУСТРІЧІ В СЬОМОМУ КЛАСІ!

ДОДАТКИ

СЛОВНИК ЮНОГО ЛІТЕРАТУРОЗНАВЦЯ

Акрові́рш – поетичний твір, у якому початкові літери кожного рядка, прочитувані згори вниз, утворюють слово чи фразу.

Алего́рія, алегори́чність (від *гр.* – інакомовлення) – двопланове художнє зображення (реальне і приховане, текст і підтекст), що ґрунтується на приховуванні реальних осіб, явищ під конкретними художніми образами.

Ана́фора, або єдинопоча́ток (від *гр.* – піднесення) – повторення звуків, слів, словосполучень на початку віршових рядків.

Аргументува́ти (обґрунто́вувати) – наводити докази.

Ба́йка – невеликий ліро-епічний твір повчально-алегоричного змісту, що має сюжет і мораль.

Бестсе́лер (від *англ.* – кращий і продавати) – книга, що має великий читацький попит і тому видана великим тиражем.

Білий вірш – вірш, у якому рядки не римуються.

Верте́п – ляльковий театр, вистава на різдвяні теми.

Віршо́ва мо́ва – мова упорядкована, ритмічна. Рядки – короткі, об'єднані у групи (строфи).

Віршо́вий ритм (від *гр.* – такт, розміреність, узгодженість) – ритм, що створюється упорядкованим чергуванням рядків, наголошених і ненаголошених складів.

Гіпе́рбола – перебільшення властивостей чи ознак когось або чогось.

Головни́й геро́й – образ-персонаж, довкола якого відбувається основна дія у творі, найглибше розкривається його характер.

Гу́мор – доброзичливий, жартівливий сміх, що допомагає виправити певні вади людського характеру, недоліки поведінки та ін.

Декора́ція – художнє оформлення сцени.

Детекти́в (від *англ.* – розкриття) – пригодницький твір, у якому зображено розкриття таємниці, пов'язаної зі злочином.

Динамі́чний (сюже́т) – сюжет, який швидко рухається (розгортається).

Діало́г – розмова двох або кількох людей, персонажів, героїв твору.

Драмати́чний твір (п'є́са) – художній твір, написаний для постановки на сцені. Складається з діалогів, монологів, полілогів, ремарок; поділяється на дії (акти), яви (картини).

Другоря́дний геро́й – образ-персонаж, який допомагає розкрити характер головного героя, основний конфлікт у творі.

Експози́ція в художньому творі – та його частина, в якій розповідається про місце, час дії, основних персонажів.

Епіграф – напис (цитата, афоризм) перед основним текстом твору.

Епітет – художнє, образне означення, яке підкреслює у зображуваному особливу рису,

Епітети постійні – епітети, що часто вживаються в художніх творах із певними словами, підкреслюють якісь сталі ознаки явищ, предметів, характеристики людей.

Епічний твір – твір, у якому про щось розповідається, описується побут, історія життя, пригоди та вчинки героїв.

Жанр літературний – різновид творів у літературі, які мають певні сталі ознаки. Наприклад, оповідання, повість, поема, вірш, байка тощо.

Зага́дка – влучне, образне запитання, в якому натякається на відповідь, або прихований опис предметів і явищ, що потребує відповіді.
Зачи́н (зав'я́зка) у творі – початок розповіді чи опису.

Іде́я тво́ру – основна думка у творі.
Інве́рсія – змінений звичний порядок слів у реченні.
Інтерме́дія (від *лат.* – проміжний) – невелика комічна сценка у п'єсі, що виконується між актами основного дійства.
Інтона́ція (від *лат.* – голосно вимовляю) – тон мовлення (читання, розповідь), яким передається зміст, настрій, емоції. Може бути розповідною, питальною, окличною, спонукальною, перелічувальною та ін.
Інтригу́ючий – такий, що зацікавлює таємничістю, неясністю.
Іпа́тіївський (Іпа́тський) спи́сок (літо́пис) – один із двох переписаних варіантів «Повісті минулих літ». Другий – Лаврентіївський список.
Іроні́чний – такий, що містить приховане глузування, висміювання.

Ка́зка – твір, у якому розповідається про вигадані, фантастичні події.
Календа́рно-обряді́ові пісні – ті, що виконуються під час календарних свят, обрядів.
Колиско́ва пі́сня – різновид народних родинно-побутових пісень, що виконується уповільнено, має пестливу лексику.
Коломи́йки – короткі жартівливі пісні, пов'язані з однойменним танцем. Поширені в Західній Україні.
Коля́дки – переважно величальні пісні, що виконуються під час Різдвяних свят.
Конфлі́кт у творі – суперечність між кимось або чимось у творі.
Крити́чне ми́слення – таке, яке характеризується вмінням самостійно розглядати, оцінювати когось або щось.
Кульміна́ція – найвище напруження зображуваних подій.

Леге́нда – придумана і переказана оповідь про якусь подію, особу, явище, походження назв, що сприймається як достовірна.
Ліри́чний геро́й – образний двійник автора у творі (найчастіше поезії), який є носієм його емоцій, почуттів, думок тощо.
Ліри́чний твір – художній твір, у якому через образ ліричного героя висловлюються авторські думки, емоції, почуття.
Ліро-епі́чний твір (ліро-е́пос) – літературний жанр, у якому поєднуються зображальні та виражальні засоби, притаманні ліриці та епосу.
Літерату́рна ка́зка – казка, складена однією людиною, письменником.
Літо́писи – записи у хронологічній послідовності історичних подій.
Логі́чний на́голос (від *гр.* – правильний, змістовний) – виділення інтонацією найважливішого щодо змісту слова в реченні.

Мета́фора – називання одного предмета через опис ознак іншого, схожого чи контрастного.
Мисте́цтво – створений за допомогою художніх образів, уяви, фантазії, емоцій, почуттів і мислення новий світ, який може нагадувати і відтворювати реальну дійсність.
Міф – первісне уявлення давніх людей про всесвіт, явища природи, тварини, рослини, власну історію, про богів та героїв.
Міфоло́гія – сукупність міфів.

Мо́ва а́втора – авторська оповідь про події та героїв (персонажів).
Мо́ва персона́жа – висловлення героя твору.
Моноло́г – зв'язне висловлювання однієї людини (персонажа).
Мора́ль байки – повчальний висновок наприкінці твору.
Моти́в (від *лат.* – рухаю) – підтема, яка супроводжує, доповнює основну тему твору. Наприклад, тему боротьби за визволення може супроводжувати мотив вірності.

Наро́дна ка́зка – казка, придумана багатьма людьми, може мати кілька варіантів; жанр фольклору.
Наро́дна пі́сня – жанр фольклору, вид усної колективної творчості.

О́бразне сло́во, о́браз – особливе поетичне слово (або група слів), що вражає своєю красою, незвичністю, загадковістю, має багато значень, які кожен розуміє по-своєму.
Оповіда́ння – невеликий прозовий твір, у якому розповідається про якийсь епізод із життя одного персонажа (або кількох).

Па́уза (від *лат.* – припинення) – перерва у мовленні.
Па́фос (від *гр.* – почуття, пристрасть) – почуття піднесеності, натхнення, пов'язане з основною ідеєю твору.
Пейза́ж у літературному творі – образний опис природи, який створюється за допомогою художніх засобів.
Періо́дика – видання, що виходять друком регулярно, через певні проміжки часу. Це журнали, газети, щорічники.
Персоніфіка́ція – уподібнення речей, явищ, рослин, тварин людським якостям.
Підте́кст – прихований зміст твору, який прочитується за основними епізодами, рядками, безпосередньою оповіддю, між рядками.
Пі́сня-гімн (від *гр.* – похвальна пісня) – урочистий музичний твір, який використовується як символ держави.
Пі́сня літерату́рного похо́дження – пісня, створена одним автором, популярна настільки, що може мати кілька варіантів, сприймається як народна.
По́вість – середній за обсягом прозовий твір, у якому йдеться про певні важливі події життя, пригоди одного або кількох персонажів.
Поє́ма – великий віршовий, переважно ліро-епічний твір, у якому зображено важливі, яскраві події, виражено їх сприйняття та оцінку.
Поліло́г – пов'язані спільною темою висловлювання, що належать багатьом людям.
Порівня́ння – зіставлення одного предмета, явища з іншим, подібним.
Портре́т у художньому творі – словесний опис зовнішності персонажа, дійової особи, ліричного героя.
Приго́дницький твір – епічний твір, у якому описуються незвичайні або небезпечні події, сюжет розвивається швидко, інтригуюче, діють сильні, яскраві герої.
При́казка – короткий влучний народний вислів, у якому на висновок лише натякається. Наприклад: «Косо, криво, аби живо».
Прислів'я – короткий влучний народний вислів із повчальним висновком. Наприклад: «Вік живи – вік учись».
При́тча – невелика повчальна алегорична оповідь, у якій опосередковано, приховано (підтекстово) присутня мораль.
Прозо́ва мо́ва – така, що не організована ритмічно, нагадує розмовну мову.
Прототи́п – конкретна особа, факти життя або риси характеру якої покладено в основу образу літературного персонажа.

Псевдоні́м – вигадане ім'я, прізвище або авторський знак замість власного.

Рема́рка – коротке пояснення автора у драматичному творі про час, місце дії, портрети дійових осіб, їхню поведінку тощо.

Рефре́н (приспів) – повторення групи слів, рядка або кількох віршових рядків у поетичному творі.

Ри́ма – співзвучність закінчень рядків у віршах.

Ро́звиток дії (основна́ части́на) у творі – послідовне розгортання наступних після початку розповіді подій.

Розв'я́зка (кінці́вка) у творі – завершальна, підсумовуюча його частина.

Романти́чний па́фос художнього твору – емоційно-піднесений, мрійний настрій, що присутній у ньому.

Сати́ра – гостре висміювання, критика чогось або когось, його поведінки.

Си́мвол (о́браз-си́мвол) – особливий образ, що має багато значень.

Систематизува́ти – приводити в певну систему, впорядковувати.

Смислові я́кості – такі, що стосуються змісту, суті чого-небудь.

Співомо́вка – гумористичний вірш, створений на основі фольклорних сюжетів, запозичених із анекдотів, бувальщин, казок, у яких відтворено комічні життєві ситуації.

Стилізо́ваний твір – такий, якому надано особливостей якогось іншого твору.

Стріле́цькі пісні – патріотичні пісні, створені бійцями загонів Українських січових стрільців під час національно-визвольної боротьби українського народу (1915–1920).

Строфа́ – кілька (2–3–4 і більше) віршових рядків, виділених у групу, зв'язаних спільною думкою та системою римування.

Строфі́чний твір – такий, що поділений на строфи.

Сюже́т – основна подія чи кілька подій, про які розповідається у творі. Складається із зачину, розвитку дії, кульмінації, розв'язки.

Тавтоло́гія – повторення того самого слова або однокореневих слів, виразу, думки задля посилення емоційності та виразності мови.

Те́ма тво́ру – те, про що розповідається в художньому творі.

Темп (від *італ.* – час, тривалість) – швидкість читання або розповіді, якої вимагає сам текст. Може бути швидким, середнім, повільним.

Три́птих – художній твір, що складається з трьох частин, об'єднаних спільною темою.

Умо́вний – такий, який не існує реально, а лише уявляється.

Фольклор – усна народна творчість.

Фразеологі́зм – усталений, цілісний за значенням вираз.

Характери́стика – визначення істотних, характерних для когось або чогось особливостей, ознак.

Худо́жній о́пис – опис чогось або когось, у якому використано художні засоби – епітети, порівняння, метафори. Через художній опис можна висловити своє ставлення до зображуваного.

Щедрі́вки – віршові побажання своїм рідним, близьким, гостям під час новорічних та Різдвяних свят.

ТВОЯ МАЛА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

І

Актуа́льний – важливий для даного часу.
Акцентува́ти – наголошувати, підкреслювати яку-небудь думку.
А́льфа й оме́га – початок і кінець чого-небудь.
Анке́та – біографічні відомості про людину.
Анти́чність – стародавня культура Давньої Греції та Риму.
Антропо́лог – фахівець, що вивчає біологічні особливості людини.
Апо́стол – учень Ісуса Христа, проповідник його вчення.
Арфі́ст – музикант, що грає на струнному інструменті арфа.
Архео́лог – фахівець, що вивчає побут, культуру людей на підставі речових пам'яток минулого, добутих під час розкопок.
Аспіранту́ра – система підготовки науковців.
Атмосфе́ра – тут: обстановка, породжена колективом, родиною тощо.
Атрибу́т – суттєва властивість предмета або явища.

Бакенба́рди – борода від скронь уздовж щік до виголеного підборіддя.
Бессара́бія – частина території нинішньої Молдови.
Біогра́фія (житті́пис) – опис чийого-небудь життя і діяльності.
Бу́рса – чоловіча духовна школа в Україні у XVIII – середині XIX ст.

Вака́ції – канікули.
Верхови́на – назва високогірної місцевості.

Генера́тор іде́й – той, хто пропонує, винаходить, придумує що-небудь.
Гільце́ – обрядове весільне дерево, прикрашене квітами, ягодами.
Гіпо́теза – наукові пояснення чогось на основі припущень.
Гра́ція – витонченість, краса в позах і рухах.
Голодомо́р – тут: організований голод в Україні в 1932–1933 рр.
Гонора́р – грошова винагорода за що-небудь.

Да́нник – той, що сплачує данину – частку чогось.
Декорати́вний – вжитий для прикраси чого-небудь.
Дипломат – службовець, який має урядові повноваження для зносин з іншими державами.
До́світок – час доби перед сходом сонця, світанком.

Економі́ст – фахівець, що займається фінансами і матеріальним господарством.
Екранізува́ти – поставити фільм за літературним твором.
Експози́ція (в музеї) – розміщення в певній послідовності експонатів – предметів для огляду.
Елега́нтність – вишуканість.
Еміґрува́ти – переселитися зі своєї батьківщини в іншу країну.
Ескі́з – попередній, невикінчений начерк чогось (малюнка, картини, музичного чи літературного твору).
Е́тика – сукупність моральних правил.
Етно́граф – фахівець, що вивчає побут, звичаї, культуру народу.

Жерди́на – довгий, тонкий, без гілок шматок дерева.

Зе́ло – зелень.

Імітува́ти – наслідувати кого-небудь, відтворювати що-небудь.
Інти́м – тут: затишна обстановка, що сприяє відвертості, задушевності.

Календа́рні свята́ – визначені за календарем.
Ка́рцер – приміщення у в'язниці з особливо незручними умовами для тимчасового перебування в ньому.
Клейно́ди – коштовності, самоцвіти, що використовуються як знаки влади.
Конфіскува́ти – примусово забрати, вилучити з ужитку.
Кори́да – традиційне видовище бою тореадора з розлюченим биком, поширене переважно в Іспанії та країнах Латинської Америки.
Кочега́р – робітник, що обслуговує різні печі.

Лі́дер – той, що виконує провідну роль, очолює якусь групу.
Ля́ск (лящ́ання) – тут: відлунювання високих дзвінких звуків.

Магі́чний – надзвичайно сильний, чудодійний, чарівний.
Мирови́й суддя́ – суддя, що розглядав дрібні справи.
Митрополи́чий – те, що належить митрополиту – православному священику вищого звання.
Мініатю́ра – твір дуже малого розміру.
Моде́рний – новомодний, сучасний.
Модернізува́ти – осучаснювати, змінювати по-новому.
Мора́ль – норми і принципи поведінки людей.
Moréль (moréля) – сорт абрикоси із дрібними плодами.

Намі́тка – покривало з тонкої матерії на голову й обличчя.
Натюрмо́рт – картина, на якій зображені предмети побуту, квіти, фрукти та ін.
Неокови́рний – зроблений грубо, невміло, недбало.
Неордина́рний – незвичайний, оригінальний.
Німи́й фільм – неозвучений.
Но́белівські пре́мії – щорічні міжнародні премії, названі на честь їх засновника – шведського інженера-хіміка А. Нобеля.

Обря́д – сукупність установлених звичаєм дій, пов'язаних із побутовими або церковними традиціями.
Опере́та – музично-драматична комедійна театральна вистава розважального характеру, в якій поєднано співи,танець, діалоги.
Опри́шок – народний месник за справедливість у Західній Україні в XVI–XIX ст.
Оптимі́зм – бадьоре, життєрадісне світосприймання з вірою в краще майбутнє.
Орна́мент – оздоблювальний візерунок із повторювальними елементами.

Пантео́н – сукупність гідних пам'яті імен, творів мистецтва тощо.
Піктогра́ма – умовний малюнок-знак.
По́ловці – тюркський кочовий народ, який в XI–XIII ст. населяв степи між ріками Дунаєм і Волгою.
Понт – частина давньогрецької назви Чорного моря.
Поти́личник – удар рукою по потилиці.
Прі́звисько – додаткове, крім справжнього, ім'я, яке іноді дають людині за рисами характеру, діяльністю, звичками.
Прое́кт – задум, намір, план дій.
Проро́чий – той, який передбачає що-небудь.

Простолю́д – звичайні, небагаті люди.
Психо́лог – фахівець, який професійно розуміється на характерах, поведінці людей.

Рега́лія – предмет відзнаки чогось.
Регіо́н – певна територіальна одиниця (район, область, зона).
Реда́ктор – той, хто перевіряє і виправляє текст.
Ре́єстр – перелік.
Ремісни́к – особа, що володіє певним ремеслом і виготовляє вироби.
Ремісни́че учи́лище – професійно-технічний навчальний заклад, що готує кваліфікованих робітників для різних галузей господарства.
Репресо́ваний – людина, що переслідувалася, була заарештована або знищена радянською владою.
Репроду́кція – фотографічне або поліграфічне відтворення будь-яких зображень, наприклад творів живопису.
Ритуа́л – вироблений звичаєм порядок здійснення чогось.

Священнодійство – виконання якоїсь справи з особливою урочистістю.
Семіна́рія – середній духовний навчальний заклад.
Симфо́нія – великий музичний твір для оркестру.
Скіфи – степові племена, які населяли південну частину сучасної України в I тис. до н. е. – на початку I тис. н. е.
Скре́снути – звільнитися від чогось, як ріка звільняється від криги.
Службо́вці – ті, що перебувають на державній службі.
Соціа́льний ста́тус – положення людини в суспільстві (тобто соціумі).
Стародру́ки – старі, давно надруковані книги.
Сте́ла – кам'яна плита з написом, споруджена на згадку про щось.
Сутулува́тий – із трохи згорбленою спиною.
Суха́ти – туберкульоз.

Тайга́ – важкопрохідні хвойні ліси.
Таре́ль – велика тарілка, що використовується як прикраса.
Те́рни – зарості колючих рослин.
То́кар – робітник, що обточує на верстаті вироби з різних матеріалів.

Узва́р – компот із сушених фруктів і ягід.
Украї́нська Наро́дна Респу́бліка – назва української держави у 1917–1920 рр.

Філо́соф – мислитель.
Фоноза́пис – записані на спеціальному матеріалі (плівка, платівка) музичні твори.

Хо́р – тут: багатоголосий вокальний музичний твір.

Цивілізо́ваний – культурний, розвинений.

Ша́ти – багате, розкішне святкове вбрання.
Шокува́ти – збентежити, розхвилювати чимось.

Юри́ст – фахівець із правознавства, практичний діяч у галузі права.

Язи́чництво – дохристиянська релігія, за якою людина вірила в багатьох богів, поклонялася їм.
Я́ра пшени́ця – посіяна весною, молода.

II

Базилевич Анатолій (1926 р.) – відомий український художник-графік. Ілюстрував багато літературних творів.
Байрон Джордж (1788–1824) – англійський поет-романтик.
Білокур Катерина (1900–1961) – відома українська художниця.

Вольтер (1694–1778) – французький письменник і філософ.

Гоголь Микола (1809–1852) – український і російський письменник.
Гомер (VIII ст. до н. е.) – легендарний давньогрецький поет, автор відомих епічних поем «Іліада» та «Одіссея».
Ґете Йоганн Вольфганг (1749–1832) – німецький письменник.
Ґюго Віктор (1802–1885) – французький письменник.

Дідро Дені (1713–1784) – французький письменник, філософ.

Кленович Себастіан (бл. 1545–1602) – польсько-український поет.
Колумб Христофор (1451–1506) – відомий мореплавець, який у 1492 р. відкрив для європейців Американський континент.
Кричевський Федір (1869–1947) – відомий український художник.

Леонардо да Вінчі (1452–1519) – відомий італійський живописець, скульптор, архітектор, науковець, інженер.
Леонтович Микола (1877–1921) – український композитор, хоровий диригент, педагог.
Лессінг Готхольд Ефраїм (1729–1781) – німецький драматург.
Липа Юрій (1900–1944) – український письменник.

Магеллан Фернан (1480–1521) – мореплавець, що здійснив перше кругосвітнє плавання.
Марчук Іван (1936 р.) – відомий український художник.

Павло Русин із Кросна (бл. 1470–1517) – польсько-український поет.
Петрарка Франческо (1304–1374) – відомий італійський поет.
Піфагор (VI ст. до н. е.) – давньогрецький філософ, математик.
Приймаченко Марія (1908–1998) – відома українська художниця.

Сухомлинський Василь (1918–1970) – відомий український педагог.

Цвейг Стефан (1881–1942) – австрійський письменник.
Цицерон (106–43 р. до н. е.) – відомий давньоримський оратор, філософ, політик.

Шиллер Йоганн Фрідріх (1759–1805) – німецький поет, драматург.

ХУДОЖНІ ТЕКСТИ ПОДАНО ЗА ВИДАННЯМИ:

1. *Андієвська Е.* Казки Емми Андієвської. – Париж–Львів–Цвікау: Зерна, 2000.
2. *Близнець В.* Хлопчик і тінь. – К.: Молодь, 1989.
3. *Васильченко С.* Мужицький ангел. – К.: Веселка, 2000.
4. Веселка. Антологія української літератури для дітей: У 3 т. – К.: Веселка, 1984. – Т. 2.
5. Веснянки. – К.: Дніпро, 1984.
6. *Винниченко В.* Краса і сила. – К.: Дніпро, 1989.
7. *Вороний М.* Твори. – К.: Дніпро, 1989.
8. *Глазовий П.* Веселий світ і чорна книга. – К.: Український письменник, 1993.
9. *Глібов Л.* Твори: У 2 т.– К.: Наукова думка, 1974. – Т. 1.
10. *Гуцало Є.* Олень Август. – К.: Веселка, 1986.
11. *Довженко О.* Твори: В 5 т. – К.: Дніпро, 1983. – Т. 1.
12. *Жиленко І.* Казки буфетного гнома. – К.: Веселка, 1985.
13. Закувала зозуленька. – К.: Веселка, 1998.
14. Казки Старого Лева. – Львів: Видавництво Старого Лева, 2003.
15. *Калинець І.* Слово триваюче. – Харків: Фоліо, 1997.
16. *Костенко Л.* Вибране. – К.: Дніпро, 1989.
17. *Леся Українка.* Зібр. творів: У 12 т. – К.: Наукова думка, 1975. – Т. 1.
18. *Нестайко В.* Тореадори з Васюківки. – К.: А-Ба-Ба-Га-Ла-Ма-Га, 2004.
19. Нова радість стала. Колядки та щедрівки. – К.: Веселка, 1991.
20. Ой радуйся, земле! – К.: Веселка, 1990.
21. *Олійник С.* Твори: В 4 т. – К.: Дніпро, 1978.
22. *Руданський С.* Твори: В 3 т. – К.: Наукова думка, 1972. – Т. 1.
23. *Стельмах Я.* Голодний, злий і дуже небезпечний. – К.: Початкова школа, 2000.
24. Стрілецькі пісні. Пісенник. – К.: Музична Україна, 1992.
25. Струни серця. Пісенник. – К.: Дніпро, 1967.
26. Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича. – К.: Наукова думка, 1983.
27. *Черкасенко С.* Твори: В 2 т. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 1.
28. *Чернілевський С.* Рушник землі. – К.: Радянський письменник, 1984.
29. *Шевченко Т.* Кобзар. – К.: Радянська школа, 1986.

У художньому оформленні підручника використані матеріали

із журналів: «Соняшник», «Образотворче мистецтво»;

із видань: «Б.-І. Антонич. Росте хлоп'я, мов кущ малини», «В. Близнець. Звук павутинки», «В. Нестайко. Тореадори з Васюківки», «Г. Сиваченко. Пророк не своєї Вітчизни», «Довженко і світ», «Доля. Книга про Тараса Шевченка...», «Е. Андієвська. Проблема голови», «І. Жиленко. Казки буфетного гнома», «Золотий гомін. Українська поезія світу. Вип. перший», «Казки Емми Андієвської», «Нова радість стала», «О. Довженко. «Господи, пошли мені сили», «Катерина Білокур. Фотокнига», «Леся Українка. Життя і творчість у документах, фотографіях, ілюстраціях», «Леся Українка. Лісова пісня», «М. Вороний. Євшан-зілля», «Мистецтво України», «Сповідуємо Україну», «Слово до слова – весела розмова», «С. Руданський. Співомовки», «Сучасне українське народне мистецтво», «Федір Кричевський. Альбом», «Феодосійська картинна галерея ім. І.К. Айвазовського», «Художники України».

ЗМІСТ

Від автора 3

ВСТУП 4

ЗАГАДКОВА, ПРЕКРАСНА І СЛАВНА ДАВНИНА УКРАЇНИ

КАЛЕНДАРНО-ОБРЯДОВІ ПІСНІ 9

Русальні пісні 10

У ржі, на межі, на кривій березі 11

Ой біжить, біжить мала дівчина 11

Проведу я русалочки до бору 11

Купальські пісні 12

Купайло, Купайло! 12

Заплету віночок 13

Ой вінку мій, вінку 13

Жниварські пісні 14

Маяло житечко, маяло 15

Там у полі криниченька 15

Колядки та щедрівки 16

Ой хто, хто Миколая любить 17

Засівна 17

Добрий вечір 17

Щедрик, щедрик, щедрівочка 18

Нова радість стала 19

Веснянки 20

Ой весна, весна – днем красна 21

Ой кувала зозуленька 22

А в кривого танця 22

НАРОДНІ КОЛИСКОВІ ПІСНІ 24

Ой ти, коте, коточок! 25

Ой ну, люлі, дитя, спать! 25

ПІСНІ ЛІТЕРАТУРНОГО ПОХОДЖЕННЯ 27

О. Кониський. Молитва 28

П. Чубинський. Ще не вмерла Україна 29

В. Діденко. На долині туман 30

СТРІЛЕЦЬКІ ПІСНІ 32

С. Чарнецький, Г. Трух. Ой у лузі червона калина похилилася 33

Л. Лепкий. Гей, видно село 34

МИКОЛА ВОРОНИЙ 36
Євшан-зілля 37

ТАРАС ШЕВЧЕНКО 43
Думка («Тече вода в синє море...») 45
Тарасова ніч 46
Іван Підкова 50
Повторюємо та узагальнюємо 52

Я І СВІТ

ЛЕСЯ УКРАЇНКА 55
Мрії *(Фрагмент)* 57
«Як дитиною, бувало...» 57
Тиша морська 58

ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО 60
Федько-халамидник *(Скорочено)* 61

СПИРИДОН ЧЕРКАСЕНКО 78
Маленький горбань *(Скорочено)* 78

СТАНІСЛАВ ЧЕРНІЛЕВСЬКИЙ 88
«Теплота родинного інтиму...» 88
«Забула внучка в баби черевички...» 89

ОЛЕКСАНДР ДОВЖЕНКО 91
Зачарована Десна *(Фрагменти)* 93

ЛІНА КОСТЕНКО 111
«Дощ полив...» 111
Пісенька про космічного гостя 112
Кольорові миші 112

ЄВГЕН ГУЦАЛО 115
Олень Август 116

ІРИНА ЖИЛЕНКО 123
Жар-Птиця 123
Підкова 124
Гном у буфеті 125

ІГОР КАЛИНЕЦЬ 127
Писанки 128
Дивосвіт, або ж перша книжечка для Дзвінки *(Фрагменти)* . . . 129
Хлопчик-Фіґурка,
який задоволений собою *(Скорочено)* 131

ЕММА АНДІЄВСЬКА 141
Казка про яян 142
Повторюємо та узагальнюємо 145

ПРИГОДИ І РОМАНТИКА

ВСЕВОЛОД НЕСТАЙКО 147
Тореадори з Васюківки *(Фрагменти)* 148
ВІКТОР БЛИЗНЕЦЬ 162
Звук павутинки *(Фрагменти)* 163
ЯРОСЛАВ СТЕЛЬМАХ 176
Митькозавр із Юрківки,
або Химера лісового озера *(Скорочено)* 176
Повторюємо та узагальнюємо 193

ГУМОРИСТИЧНІ ТВОРИ

ЛЕОНІД ГЛІБОВ 195
Жаба й Віл 197
Щука 198
Муха й Бджола 199
СТЕПАН РУДАНСЬКИЙ 201
Запорожці у короля 202
Пан та Іван в дорозі 203
Козак і король 206
СТЕПАН ВАСИЛЬЧЕНКО 208
Свекор 209
Басурмен *(Скорочено)* 212
СТЕПАН ОЛІЙНИК 217
Чудо в черевику 218
«Ля-ля-ля!» 218
ПАВЛО ГЛАЗОВИЙ 217
Тарас Бульба в Києві 219
Найважча роль 220
Заморські гості 220
Повторюємо та узагальнюємо 222
ЗАВЕРШАЛЬНИЙ РОЗДІЛ 223
ДОДАТКИ 227
СЛОВНИК ЮНОГО ЛІТЕРАТУРОЗНАВЦЯ 227
ТВОЯ МАЛА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ 231

Навчальне видання

МОВЧАН Раїса Валентинівна

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Підручник для 6 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти
і науки України

Головний редактор *Олександр Удод*
Головний художник *Павло Машков*
Завідуюча редакцією *Наталя Заблоцька*
Редактори *Наталя Забаштанська, Наталя Заблоцька*
Макет *Вадима Вересюка*
Обкладинка, художнє оформлення *Олени Мамаєвої*
Художник *Тетяна Чуприніна*
Технічний редактор *Валентина Олійник*
Коректори *Любов Федоренко, Світлана Романичева*
Комп'ютерна верстка *Клари Шалигіної*